

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

GÜNEY AZERBAIJAN'DA ÖĞRENCİ HAREKETLERİ (1925-2006)

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Mehtap KIZILKAYA

Ankara, 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

GÜNEY AZERBAYCAN'DA ÖĞRENCİ HAREKETLERİ (1925-2006)

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Mehtap KIZILKAYA

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Haldun EROĞLU

Ankara, 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

GÜNEY AZERBAYCAN'DA ÖĞRENCİ HAREKETLERİ (1925-2006)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Haldun EROĞLU

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

- 1- Prof. Dr. Haldun EROĞLU
- 2- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU
- 3- Dr. Öğr. Üyesi Emre ÖZSOY

Tez Savunması Tarihi

23/02/2024

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Haldun EROĞLU danışmanlığında hazırladığım “Güney Azerbaycan’da Öğrenci Hareketleri (1925-2006) (Ankara-2024)” adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

23/02/2024

Mehtap KIZILKAYA

ÖN SÖZ

Azerbaycan kavramını yalnızca Azerbaycan Cumhuriyeti ile özdeşleştirmek tarihi bir hata olur. Çünkü bu kavram Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırlarının ötesinde çok daha büyük bir coğrafyayı kapsamaktadır. Öyle ki Azerbaycan Cumhuriyeti Sovyet Birliği 1991 yılında dağıldıktan sonra diğer eski Sovyet Cumhuriyetler ile birlikte bağımsızlığını kazanan bir devlet olmanın ötesinde bir anlam taşımaktadır. O, 28 Mayıs 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin devamı niteliğindedir.

Azerbaycan coğrafyası bulunduğu jeopolitik konum nedeniyle yüzyıllar öncesinden yakın tarihe kadar sınırdış olduğu Fars ve Rusların sürekli markajında bir devlet olmuştur. Nadir Şah'ın ölümüyle birlikte XVIII. yüzyılda Azerbaycan'da hanlıklar dönemi başlamış ve bu hanlıklar kendi arasında mücadeleye girişmiştir. Rusya sıcak denizlere inme ve Kafkasya'ya yönelik planlarını hayata geçirmek için Kaçarların başında bulunduğu İran Devleti'nin zayıflığından faydalanmak istemiştir. Bunun bir sonucu olarak 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay Antlaşmaları ile Azerbaycan Türklerinin vatanı, kuzey kısmı Rusların güney kısmı Kaçar Hanedanlığının başında bulunduğu İran hâkimiyetine geçerek -bugün İran'ın kuzeybatısında kalmaktadır- Aras Nehri sınır olacak şekilde ikiye bölünmüştür. Ancak nehrin iki yakasındaki Azerbaycan Türkleri birbirinin acısını acısı bilmiş ve olabildiğince birbirinin yardımına koşmuştur. Millî kimliklerine birlikte sahip çıkmış, basın aracılığıyla iki yakada da davalarına yönelik düşüncelerini dolaşıma sokmuş, Azerbaycanlı ruhunu diri tutmuşlardır. Güney Azerbaycan millî uyanışını Kuzey Azerbaycan Türklerini zikretmeden anlatmak hem haksızlık hem de eksiklik olurdu.

İran coğrafyasındaki Türk varlığı çok eski zamanlara dayanmaktadır. Bu coğrafya tarih boyunca kavimlerin göç güzergâhlarından biri olmuştur ve bu kavimlerden biri de Türklerdir. Resmî olmamakla birlikte birçok kaynak incelendiğinde İran nüfusunun

bugün yaklaşık %35-40'nı Türklerin oluşturduğunu söylemek mümkündür. İran'da yaşayan Türk toplulukları içinde en kalabalık nüfus da Güney Azerbaycan Türkleridir. Türkler, İran'da yönetimi bin yıla yakın bir süre elinde tutmuştur. Son Türk hanedanlığı Kaçarlar döneminin sona ermesine kadar Farslar ve Türkler hukuk karşısında eşit vatandaşlar olarak hayatlarını sürdürmüş, Türklere etnik kökenlerinden dolayı herhangi bir ayrıcalık tanınmadığı gibi Farslara da ayrımcılık yapılmamıştır. Ancak Kaçar Hanedanlığı hâkimiyeti sona erip Sovyetler Birliği ve Birleşik Krallık'ın ortak projesi Şah Rıza, 1925'te iktidara getirilince İran'da yaşayan Türkler için durum değişmiştir.

Şah Rıza Pehlevi, Şiilik ve Aryancılık (Fars ırkının üstünlüğünü savunma) üzerine kurulu bir politika yürütmüştür. İran'daki Türk varlığının İran tarih ve kültürüne etkileri yok sayılmıştır. Bu anlayış İran tarihini bin yıllık geçmişinden koparmaktadır. Devletin tepeden inme Fars etnikçiliği ve Şiici ideolojiye uygun homojen topluluk yaratma çabaları çok da işe yaramamıştır. Hâlbuki İran tarihi boyunca birkaç hanedanlık dışında Türkçe konuşan Türk kökenli devlet adamları tarafından yönetilmiştir. Bu elim durum bu dönemde öyle bir hâl almıştır ki ilkokula giden küçük yaştaki Türk çocukları Türkçe konuştukları zaman para cezasına çarptırılmışlardır. Sonraki dönemlerde de İran topraklarında yaşayan Türklere kendi öz kimlikleri unutturulmaya ve Farslaştırılmaya çalışılmıştır. Farsçanın dışındaki diller, bilhassa da Türkçe eğitim öğretim ve basın yayın yasaklanmıştır. Hâl böyle olunca ülkede hak aramalar, başkaldırıları eksik olmamıştır. Verilen vaatler tutulmamış, Türk toplumu sürekli oyalanmıştır. İran Türklerinin bütün değerleri hatta varlıkları görmezden gelinmiş, yok sayılmıştır. Ayrıca İran Türklerinin dil, edebiyat, tarih, sanat ve kültür değerlerinin ihyası için çalışanlar akla gelmez oyunlarla sürgünlere gönderilmiş, zindanlara mahkûm edilmişlerdir. Bir kısım yazar, şair, ilim adamı, aydın ise kendilerini geri vermeyecek güçlü devletlere sığınmışlardır.

İran'ı devrim sürecine götüren siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlar dünyanın her yerinde yaşanabilecek türden sıkıntılarken onu diğerlerinden ayıran en belirgin özelliği,

ruhban sınıfının Şah'ın otoriter baskıcı yönetimine karşı etkin rol almasıyla siyaset ve dinin iç içe girerek kutsiyet kazanmasıdır. Şah'ı sert bir dille eleştiren Ayetullah Humeyni sürgüne gönderilmiş ve bu durum İran'da petrol işçilerinden üniversite öğrencilerine, sokaklardan camilere kadar geniş alanlara yayılarak devam eden protestolara dönüşmüştür. Şah ülke yönetimine kimi getirirse getirsin olayların önüne geçememiş ve Ocak 1979'da ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Humeyni ise 15 yıllık sürgün hayatından sonra Şubat 1979 tarihinde İran'a dönmüş ve onun liderliğinde devrim takvimler 11 Şubat 1979'u gösterdiğinde monarşiye ait son kurum ve binaların da işgal edilmesiyle başarıya ulaşmıştır. Farklı ideolojilerden oluşan gruplar Pehlevi Hanedanlığına son vermek için Humeyni etrafında birleşmiş ve kendi ideolojileri doğrultusunda devrimden bazı beklentilere girmişlerdir. Ancak zamanla devrimde rol alan milliyetçi, liberal ve laik kesimler saf dışı bırakılmış ve devletin tüm kademeleri siyasi ılımlılardan radikal İslamcıların eline geçmiştir. Humeyni'nin hayatta olduğu dönemde onun karizmatik kişiliği ve Irak-İran Savaşı'nın İran halkı üzerindeki birleştirici gücü devrime olan inancı nispeten diri tutmaya devam etmiştir. Ancak onun ölümüyle birlikte devrime olan inanç da git gide yok olmaya başlamıştır. İran halkının genel hayal kırıklığının dışında etnik birtakım haklara sahip olacakları inancı ile devrimi destekleyen Güney Azerbaycan Türkleri de devrimden umduğunu bulamamıştır.

Tarih boyunca Güney Azerbaycan Türkleri İran siyasetinde belirleyici bir rol oynamıştır. Onlar ilk kez Kaçar Hanedanlığı döneminde Meşrutiyet Hareketleri sırasında birtakım hak taleplerinde bulunmuştur. İran Meşrutiyet Devrimi'nde (1905-1911) de başrol olan Güney Azerbaycan Türkleri devrim sonuçlandıktan sonra kültürel ve siyasi haklarını kazanamadı ve devre dışı bırakıldı. Azadistan Hükûmeti (Haziran-Eylül 1920) yerel idare haklarını savunma amacıyla oluştu. Fakat Kaçar Hanedanını devirip tahta oturan Rıza Şah tarafından bastırıldı. 1945 yılında Azerbaycan Millî Hükûmeti kuruldu ve Kürtlerin oluşturdukları Mahabad Cumhuriyeti ile anlaşma imzaladı. Bir yıl sonra Şah

tarafından yine bastırıldı. İran İslam Devrimi'nde de yine başrol alan Güney Azerbaycan Türkleri Pehlevi döneminde yoksun bırakıldıkları haklarına İslam Devrimi sırasında kavuşacakları umuduyla devrimin yanında olmuş ve onun için mücadele etmişlerdir. Ancak ilerleyen süreçte İran Anayasası'nın 15. maddesinin onlara verdiği ana dillerinde basın yayın özgürlüğü ve okullarda ana dillerinde eğitim almak haklarına dahi kavuşamamışlardır. Bu da Güney Azerbaycan Türklerinin İranlı kimliklerinden gittikçe uzaklaşarak kendi etnik kimliklerine daha fazla sahip çıkmalarına sebep olmuştur.

İran'da Güney Azerbaycan Millî Uyanış Hareketi, millî ülkü etrafında 1995 yılında Mahmut Ali Çöhregani başkanlığında kurulmuştur. Çöhregani'nin 1995 yılında milletvekili seçilmesine karşılık meclise sokulmaması Güney Azerbaycan Türklerinin yoğun protestolarına sebep olmuştur. 1997 yılında cumhurbaşkanlığı yapan Hatemi'nin reformist yaklaşımı Güney Azerbaycan Türklerini umutlandırmış ancak bir netice çıkmamıştır. 2006 yılında İran resmî haber ajansı İRNA'ya bağlı "İran" gazetesinin "İran-1 Cuma" gençlik ekinde yayınlanan bir karikatürde Azerilerin hamamböceğine benzetilmesi Güney Azerbaycan Türklerinin tepkisini çekmiş milyonlarca Güney Azerbaycan Türk'ünü sokağa dökmüştür. Ülke geneline yayılan protestoların başını üniversite öğrencileri çekmiş, bildiri yayımlayarak Güney Azerbaycan Türklerinin İran Devleti'ne katkılarına değinmişlerdir. Yoğun tepkiler karşısında gazete kapatılmış ve yöneticileri tutuklanmıştır. Neticede Güney Azerbaycanlılar geçmiş deneyimleri göz önünde bulundurarak bazı ortak değerlerde birleşmiş ve onur kırıcı karikatür olayına öğrenci protestolarıyla başlayan itirazlar halka yayılarak kitlesel bir boyut kazanmıştır.

Güney Azerbaycan öğrenci hareketleri oldukça kapsamlı bir konudur. Bu nedenle çalışmanın konusu Rıza Şah Pehlevi'nin başa geçtiği 1925 yılı ile başlayıp 2006'da yaşanan karikatür kriziyle sınırlandırılmıştır. Güney Azerbaycan öğrenci hareketleri ile ilgili yurt içinde ve yurt dışında yüzeysel birkaç makale dışında kapsamlı bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma ve çalışmada faydalanan kaynaklar umulur ki

farklı çalışmaların yapılmasına yol gösterici olsun. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Büyük Selçuklu tarihine kadar İran tarihi, İran’da kurulan başlıca Türk devletleri, İran’ın demografik yapısı ve İran’da Türk nüfusun dağılımı giriş bölümünde anlatılmış olup ayrı bir bölüm olarak ele alınmamıştır. Buradaki amaç Türklerin İran tarihindeki yerini ortaya koyarak çalışmaya zemin oluşturmaktır. Birinci bölümde dünyadaki öğrenci hareketlerinin mahiyeti anlatılmış, bölge ve ülke örneklerine yer verilmiştir. Bu bölümde özellikle de tüm dünyayı etkisi altına alan “68 öğrenci olayları” anlatılmış ve öğrenci hareketlerinin genel dinamizmi ortaya koyularak İran’daki öğrenci hareketleri bilhassa da tez konusu olan Güney Azerbaycan öğrenci hareketlerinin daha iyi analiz edilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde Pehlevi Hanedanlığı ve İslam Devrimi dönemlerinin özellikleri ve bunlara bağlı yaşanan İran öğrenci hareketleri konu edinilmiştir. Üçüncü bölümde İran’ın Pehleviler ve İslam Devrimi döneminde Türk kimliğine yönelik temel propaganda politikaları ve Türklerin bunlara yönelik kolektif tepkileri anlatılmıştır. Dördüncü bölümde ise Güney Azerbaycan Türklerinin millî uyanışında etkili olan başlıca olaylar, Pehlevi ve İslam Devrimi döneminde Güney Azerbaycan öğrenci hareketi, Güney Azerbaycan bağımsız öğrenci hareketinin ortaya çıkışı ve tüm dünyanın dikkatini çekecek boyutlara ulaşan “2006 karikatür krizi”ne Güney Azerbaycanlı öğrencilerin tepkisi anlatılarak çalışma tamamlanmıştır.

Çalışmada Türkçe, Farsça ve İngilizce kaynaklardan yararlanılmıştır. Türkçe ve Türkçeye çevrilen kaynaklardan Ervand Abrahamian “Modern İran Tarihi”, Ahmet Hasan Abadanî “İran Raporu”, Ahmed Ağaoğlu “İran ve İnkılabı: 1500 ile 1900 Arasında İran”, Ali Bademci “İran’da Türklerin 1000 Yılı: Siyasî ve Sosyal Tarih”, Metin Erendor “İran’da Türk Kimliği”, M. Şemseddin Günaltay “İran Tarihi”, Mikhail Sergeyeviç İvanov (Ed.) “İran Tarihi-Eski Çağlardan 20.Yüzyıla”, Ali Kafkasyalı “İran Türkleri”, Ali Kafkasyalı “İran Coğrafyasında Türkler”, Nesib L. Nesibli “Azerbaycan Tarihi: Millet-Devlet-Siyaset”, İbrahim Ramazânî “İran’da Türk Milliyetçiliği Duruşu Traxtor

İsyanı”, Brenda Shaffer “Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği”, Babek Şahit “İslam Cumhuriyeti Döneminde İran’da Devlet Toplum İlişkisi”, Ali Tashiri “İran İslam Cumhuriyeti Anayasası Hukuku”, Youssef M. Choueiri “Ortadoğu Tarihi: Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...”, Məmmədli, Pərvanə “Cənubi Azərbaycanda Ədəbi-Bədii Prosesin İnkişaf Məsələləri” gibi kitaplar, adı burada zikredilmeyen çok sayıda makale, başta Milliyet gazetesi olmak üzere çok sayıda gazete arşivinden yararlanılmıştır.

“Açık Söz” öğrenci dergisi, “Aktarış” öğrenci dergisi, “Araz” dergisi, “Azerbaycan” gazetesi, “İslam Devrimi Siyasi Sosyoloji Bilim” dergisi, “Tahran Emir Kebir Teknik Üniversitesi öğrenci dergisinin özel sayısı”, “İranşehir” dergisi, “Kimlik” öğrenci dergisi, “Ümmet” dergisi, “El-Zehra Üniversitesi İran ve İslam Tarihi” dergisi, “Temeddün” öğrenci dergisi, “el-Zehra Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi”, “Varlık” dergisi, “Yoldaş” öğrenci dergisi gibi Farsça dergilerin farklı sayılarında yer alan çok sayıda makaleden ve Özgür Ağçay “Conbeşe Daneşcui-ye Azerbaycan: Sembol-e Heyat ve Mobareze (Azerbaycan Öğrenci Hareketi: Yaşam ve Mücadele Simgesi)”, Ahmedi Üsküyi Merziye “Hatırat-i Ez Yek Refik (Bir Dostun Hatıraları)”, Ali El-Tai “Bohran-e Hoviyet-i Gomi Der İran (İran’da Etnik Kimlik Krizi)”, Ahmet Kesrevi “Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan (Azeri Yoksa Azerbaycan’ın Eski Dili)” gibi Farsça kitaplardan faydalanılmıştır.

Mehran Kamrava “Iran’s Intellectual Revolution, Ziba Mir-Hosseini” ve Richard “Tapper Islam and Democracy in Iran” gibi İngilizce kitap, çok sayıda İngilizce makale ve gazeteden istifade edilmiştir.

Tez danışmanım Prof. Dr. Haldun EROĞLU’na çalışmak istediğim alan konusunda beni çok iyi analiz ettiği ve çok severek çalışacağım bir konu belirlememi sağladığı için minnettarım. Değerli Hoca’ma kıymetli fikirleri ve yönlendirmeleri ile

Çalışmamı nitelikli bir şekilde yrtmemi sağladığı için de teőekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca Farsça kaynaklara erişimimi sağlayan Dr. Ata şAHİT’e, başta canım annem olmak üzere tüm aileme ve beni destekleriyle motive eden arkadaşlarıma teőekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	xii
KISALTMALAR.....	xvi
GİRİŞ.....	1
İRAN’DA TÜRK KİMLİĞİ.....	5
1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ’NE KADAR İRAN TARİHİ	5
1.1. İran Coğrafyası ve Tarih Öncesi Devirlerin İzleri	5
1.2. Elamlardan Sasanilere Kadar Antik Çağda İran Medeniyetleri.....	7
1.2.1. Elamlar (MÖ 3200-MÖ 539)	7
1.2.2. Medler (MÖ 845-550).....	8
1.2.3. Ahamenişler (MÖ 700-300)	10
1.2.4. Selekoslar (Selefkiler, MÖ 321-250).....	11
1.2.5. Partlar “Eşkaniler” (MÖ 250-MS 224)	12
1.2.6. Sasaniler (MS 224-642)	13
1.3. İran’da Arap Hilafeti Dönemi	14
1.3.1. Emevîler Dönemi’nde İran.....	15
1.3.2. Abbâsîler Dönemi’nde İran.....	17
2. İRAN’DA KURULAN BAŞLICA TÜRK DEVLETLERİ.....	19
2.1. Gazneliler Devleti (962-1187)	20
2.2. Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157)	23
2.3. İran’da Kurulan Türk Moğol Devleti İlhanlılar (1256-1353)	27
2.4. Karakoyunlu Devleti (1351-1469)	28
2.5. Akkoyunlu Devleti (1340-1514)	29

2.6. Safevî Devleti (1501-1736).....	31
2.7. Avşarlar (1725-1758).....	34
2.8. Kaçarlar	36
3. İRAN’IN DEMOGRAFİK YAPISI.....	40
4. İRAN’DA TÜRK NÜFUSUN DAĞILIMI	43

I. BÖLÜM

DÜNYADA ÖĞRENCİ HAREKETLERİNİN MAHİYETİ

1.1. Öğrenci Hareketlerinin Karakteristik Özellikleri.....	49
1.2. Avrupa’daki Öğrenci Hareketlerine Örnekler	58
1.2.1. Almanya Örneği	59
1.2.2. Fransa Örneği	63
1.3. Latin Amerika’daki Öğrenci Hareketlerine Örnekler	67
1.3.1. Brezilya Örneği	68
1.4. Asya’daki Öğrenci Hareketlerine Örnekler	70
1.4.1. Japonya Örneği.....	71

II. BÖLÜM

İRAN ÖĞRENCİ HAREKETLERİ

2.1. Şah Rıza Pehlevi Dönemi Devlet ve Toplum Yapısı.....	74
2.2. Pehleviler Dönemi ile İran’ın Ulus Devlete Geçişİ	87
2.3. Rıza Şah’ın Fars Milliyetçiliği Projesine Meşruiyet Kazandırma Girişimleri	90
2.4. Pehleviler Dönemi’nde İran Öğrenci Hareketleri	95
2.4.1. Rıza Şah Dönemi (I. Pehlevi Dönemi 1925-1941) İran’daki Öğrenci Hareketi	98
2.4.2. Muhammed Rıza Şah Dönemi (II. Pehlevi Dönemi 1941-1979) İran’daki Öğrenci Hareketleri	98

2.4.3. Muhammed Rıza Şah Dönemi (II. Pehlevi Dönemi 1941-1979) İran	
Dışındaki Öğrenci Hareketleri	103
2.5. 1979 İran Devrimi ve İran İslam Cumhuriyeti	107
2.5.1. İslam Cumhuriyeti Dönemi'nde İran Öğrenci Hareketleri	123

III. BÖLÜM

İRAN'IN TÜRK KİMLİĞİNE YÖNELİK TEMEL PROPAGANDA

POLİTİKALARI

3.1. Pehleviler Dönemi'nde (1925-1979) Devletin Türk Kimliğine Yönelik Temel Yaklaşımı.....	134
3.2. İslam Cumhuriyeti Dönemi'nde Devrimci Devlet Anlayışı ve Türk Kimliği...	143
3.3. Güney Azerbaycan Türklerinin İran'ın Türk Kimliğine Yönelik Propagandalarına Karşı Gösterdiği Kolektif Tepkiler.....	148
3.3.1. Pehleviler Dönemi'nde Güney Azerbaycan Türklerinin İran'ın Türk Kimliğine Yönelik Propagandalarına Karşı Gösterdiği Kolektif Tepkiler	149
3.3.2. İslam Cumhuriyeti Dönemi'nde Güney Azerbaycan Türklerinin İran'ın Türk Kimliğine Yönelik Propagandalarına Karşı Gösterdiği Kolektif Tepkiler	157

IV. BÖLÜM

GÜNEY AZERBAYCAN ÖĞRENCİ HAREKETİ

4.1. Güney Azerbaycan Millî Uyanışında Etkili Olan Başlıca Tarihi Olaylar ve Bunların Güney Azerbaycan Öğrenci Hareketleri ile Bağlantısı	166
4.2. Pehleviler Dönemi'nde Güney Azerbaycan Öğrenci Hareketi (1925-1979).....	179
4.3. İslam Cumhuriyeti Dönemi'nde Güney Azerbaycan Öğrenci Hareketi (1979-2006).....	185

4.3.1. Bağımsız Güney Azerbaycan Öğrenci Hareketinin Ortaya Çıkışı (1979-1991).....	187
4.3.2. Güney Azerbaycan Öğrenci Hareketinin Gelişim Süreci (1991-2006) ...	192
SONUÇ	214
ÖZET	219
ABSTRACT	221
KAYNAKÇA.....	223
EKLER	243
EK-1. Güney Azerbaycan Öğrenci Dergilerinden Haber Tercümeleri	243

KISALTMALAR

AIOC	: Anglo-Iranian Oil Company
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DMO	: Devrim Muhafızları Ordusu
Ed.	: Editör
HFÖ	: Halkın Fedaileri Örgütü
HMÖ	: Halkın Mücahitleri Örgütü
İCP	: İslami Cumhuriyet Partisi
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
No.	: Number
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SDS	: Sozialistische Deutsche Studentenbund
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDV İslam Ansiklopedisi	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK Yayınları	: Türk Tarih Kurumu Yayınları
Vol.	: Volume

GİRİŞ

Resmî olmayan kaynaklara göre pek çok tez ve makalede sayılarının 25-30 hatta 40 milyon civarında olduğu ifade edilen İran Türkleri, Güney Azerbaycan Türkleri olarak adlandırılmaktadır. İran'da kurulan ve yöneticilerinin Türk olduğu son devlet Kaçar Hanedanlığının yıkılması ile birlikte İran'da yüzyıllardır varlık gösteren Türkler, birtakım asimilasyon politikalarına maruz kalmışlardır. Pehlevi Hanedanlığı ile Fars şovenizmi adeta devlet politikası hâline gelmiş, İran İslam Cumhuriyeti döneminde de bu konu Güney Azerbaycan Türkleri için sorun olmaya devam etmiştir. Güney Azerbaycan Türklerinin İran Devleti'nin bu politikasına karşı zaman zaman özerklik ilan etme, devlet kurma, haklarına sahip çıkma girişimleri olmuş ve bunlar birçok akademik çalışmaya konu edilmiştir.

Güney Azerbaycan Türkleri hakkında yapılan lisans üstü akademik çalışmalar incelendiğinde “Güney Azerbaycan Basın Faaliyetleri: Muhammed Hatemi'nin Cumhurbaşkanlığı Dönemi”, “İran'ın Ulus-Devlet İnşa Sürecinde Kimlik Politikası: Güney Azerbaycan Uygulamalı Örneği”, “İran Propagandası: Devrim Öncesi ve Sonrası Güney Azerbaycan Politikaları”, “Güney Azerbaycan Millî Hükümeti”, “İran'da Güney Azerbaycan Millî Hareketi Meselesi ve İran-Azerbaycan İlişkilerine Etkisi”, “İran'da Türk Etnik Yapısı ve İran'da Türk Milliyetçiliği Hareketleri”, “Mayıs 2006 Güney Azerbaycan Karikatür Krizi Olayının Kitle İletişim Araçlarının Toplumsal Olaylara Etkisi Bakımından İncelenmesi”, “İran Türklerinin Ana Dilde Eğitim Talepleri”, “İran'da Yaşayan Türklerin Özgürlük Mücadelesi ve Azerbaycan-İran İlişkilerine Etkileri” konularının çalışıldığı görülmüş ancak Güney Azerbaycan Türklerinin kendi öz kimliklerine ve birtakım haklarına sahip çıkarken öğrenci hareketlerinin rolünün ne olduğunun hiç araştırılmadığı tespit edilmiştir. Diğer dikkat çekici ve eksik bulunan husus da yalnızca etnik temelli Güney Azerbaycan öğrenci hareketleri ile ilgili değil, İran öğrenci hareketleri ile ilgili de herhangi bir lisans üstü çalışmanın bulunmayışıdır. Ayrıca

Güney Azerbaycan Türkleri hakkında yapılan tezler incelendiğinde tez çalışması yürüten kişilerin çoğunlukla Güney Azerbaycan Türk'ü olması ve İran'ın Güney Azerbaycan politikalarının onlarda yarattığı derin izlerden kaynaklı söz konusu tez çalışmalarını yürüttüklerini ifade etmeleri işin farklı bir boyutudur. Yapılan çalışmalar ne kadar etik yürütülürse yürütülsün Güney Azerbaycan kökenli olan ve olmayan bireylerin bakış açılarının objektiflik noktasında aynı olmayacağı aşikârdır. Bu çalışmanın amacı akademik alandaki bu boşluğu doldurmaktır.

Bu çalışma ile tarih öncesi dönemlerden başlayarak İran coğrafyasında varlık gösteren uygarlıklarla birlikte İran tarihinde büyük yere sahip olan Türk varlığı incelenmiş, Türk hâkimiyetinin sona erdiği Pehlevi döneminde ulus-devlet inşası sürecinde ve İslam Devrimi'nde Şiilik çatısı altında Türk kimliğinin akıbeti ortaya konulmaya çalışılmış ve zamanla Güney Azerbaycan Türklerinin İranlı kimliğinin önüne Türk kimliğinin geçme sebepleri incelenerek Güney Azerbaycan öğrenci hareketlerinin buradaki rolü vurgulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışma vesilesi ile özellikle Pehlevi Hanedanlığı ve İslam Devrimi döneminde yaşanan etnik temelli olmayan İran öğrenci hareketleri ve bunların sebepleri de irdelenerek Güney Azerbaycan öğrenci hareketlerinin genel İran öğrenci hareketlerinden farkı ortaya konulmaya gayret edilmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünde Büyük Selçuklu tarihine kadar İran tarihi, İran'da kurulan başlıca Türk devletleri, İran'ın demografik yapısı ve İran'da Türk nüfusun dağılımı anlatılmış olup ayrı bir bölüm olarak ele alınmamıştır. Birinci bölümde dünyadaki öğrenci hareketlerinin mahiyeti anlatılmış, bölge ve ülke örneklerine yer verilmiştir. Özellikle bütün dünyayı etkileyen “68 öğrenci hareketleri” ve bu hareketlerin yaşandığı farklı coğrafyadaki ülke örnekleri incelenerek öğrenci hareketlerinin genel dinamizmi ortaya konulmak istenmiştir. İkinci bölümde Pehlevi Hanedanlığı ve İslam Devrimi dönemlerinin özellikleri ve bunlara bağlı yaşanan İran öğrenci hareketleri konu edinilmiştir. Üçüncü bölümde İran'ın Pehleviler ve İslam Devrimi döneminde Türk

kimliğine yönelik temel propaganda politikaları ve Türklerin bunlara yönelik kolektif tepkileri anlatılmıştır. Dördüncü bölümde ise Pehlevi ve İslam Devrimi döneminde Güney Azerbaycan öğrenci hareketi, Güney Azerbaycan bağımsız öğrenci hareketinin ortaya çıkışı ve tüm dünyanın dikkatini çekecek boyutlara ulaşan “2006 karikatür krizi”ne Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin tepkisi anlatılarak çalışma tamamlanmıştır.

Çalışmada aşağıdaki soruların cevapları aranmıştır:

İran’da Aryan ırkının geçmişi ne zamana dayanmaktadır?

İran’da Türkler ne zamandan beri varlık göstermektedir?

İran’da kurulan Türk devletleri hangileridir?

Dünyadaki bazı öğrenci hareketlerinin özellikleri ve yaşandığı bölgeye etkileri nelerdir?

Pehlevi Dönemi İran’da siyasal, sosyal ve toplumsal yapı nasıldır?

Pehlevi Dönemi öğrenci hareketlerinin mahiyeti nedir?

İran’ı devrim sürecine götüren koşullar nelerdir?

İran’da yeni rejimle birlikte İslam Cumhuriyeti’nin devletleşme sürecinde yaşanan olaylar nelerdir?

İslam Devrimi döneminde yaşanan öğrenci hareketlerinin mahiyeti nelerdir?

Güney Azerbaycan Türklerine yönelik İran Devleti’nin politikaları nelerdir?

Güney Azerbaycan Türklerinin İran’ın Türk kimliğine yönelik propagandalarına karşı gösterdiği kolektif tepkiler nelerdir?

Güney Azerbaycan öğrenci hareketlerinin (1979-2006) sebepleri, bu öğrenci hareketlerinde kolektif yapıların rolü ve bu hareketlerin sonuçları nelerdir?

Çalışmada nitel bir veri analizi yöntemi olan doküman analizi kullanılmıştır. Tümevarım bakış açısı ile olayların yaşandığı dönemlerde yazılan gazete, makale ve kitaplar ile çoğunluklu olarak çok daha sonra yazılan makale ve kitaplar incelenmiş, aynı bilgiler çok sayıda farklı kaynaklardan teyit edilerek verilerin yeterli olup olmadığı, nesnelliği ve güvenilirliği tahlil etme yöntemi ile gözden geçirilmiştir. Kaynakların güvenilirliği, doğruluk derecesi ve kaynaklardaki bilgiler iç ve dış tenkit yöntemi ile sınanıp terkip (sentez) yöntemi ile derlenip bir araya getirilmiştir.

İran tarihi, araştırmacılar tarafından genellikle İslamiyet'ten önce ve İslamiyet'ten sonra şeklinde iki kısma ayrılarak incelenir.¹ Ancak bu çalışmada, amaç İran tarihini anlatmak olmadığı ve çalışmanın niteliği açısından Türk etnik kimliği önem arz ettiği için farklı bir yol izlenerek İran'daki Türk kimliğinin varlığı üzerinden gidilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti kurulana kadar İran tarihi ve İran'da kurulan Türk devletleri giriş bölümünde anlatılmış ve bu bölüm çalışma konusunun merkezinden uzaklaşmamak adına ayrı bir bölüm olarak ele alınmamıştır. Ancak genel hatlarıyla İran tarihine ve Türklerin İran'daki varlığının tarihine değinmeden İran'ın Türk kimliğine yönelik politikalarının sebeplerini anlamak ve Güney Azerbaycan Türk'ü öğrencilerin, Güney Azerbaycan Türklerinin varlık mücadelesi kapsamındaki rolünü idrak etmek mümkün olmazdı.

¹ M. Öztürk, İslamiyet'ten Önceki İran Medeniyeti, **Doğu Dilleri Dergisi**, 1985, C.IV, S.1, s. 91.

İRAN'DA TÜRK KİMLİĞİ

1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NE KADAR İRAN TARİHİ

1.1. İran Coğrafyası ve Tarih Öncesi Devirlerin İzleri

İran; kuzeyinde Hazar Denizi ve Türkistan çölleri, güneyinde Basra Körfezi ve Hint Denizi, doğusunda İndus Vadisi, Batısında Dicle Nehri ve Ermenistan dağları bulunan yüksek bir platodur. İran'ın orta ve doğu kısmı çöllerle kaplıdır. Kuzey, güney ve batı bölgeleri dağlarla çevrilidir.²

Genel olarak oldukça yüksek bir plato olan İran çeşitli alüvyonlarla örtülü vadilerden oluşur. Bitki örtüsü bakımından zayıftır, genel manzara çoraktır ve sarı renkli toprak hâkimdir. İlkbaharda ağaçlar kısa dönemli çiçek açar, tepeler dağ bitkileriyle çevrilidir. İran'ın Mezopotamya'ya hâkim olan güneybatı kısmı, etekleri Dicle Nehri'ne kadar uzanan Elam mıntıkasından oluşur. İran'ın Horasan vilayetini oluşturan kuzeydoğu bölgesi karanlık devirlerden beri doğu ve kuzeydoğudan gelenlere göç yolu olmuştur.³

İran coğrafyasında özellikle Baktaran Vadisi ve Zagros Dağları'nda yapılan arkeolojik kazılar bölgenin tarihinin Paleolitik Çağ'a uzandığını göstermektedir. Yapılan kazılar neticesinde Milattan Önce (MÖ) 8000- 5500 arasını işaret eden Tepe Guran, Hacı Firuz, Tepe Ali Koş ve Tepe Sarab gibi önemli Neolitik Çağ yerleşmeleri tespit edilmiştir. Mezopotamya'daki yerleşme ve devletleşmeyle paralel olarak İran'da da MÖ 4200'lerden başlayarak çok sayıda uygarlık ve imparatorluk zuhur etmiştir. İzleri Baktria-

² A. Müfit, "İran'ın Tarih ve Arkeolojisi (En Eski Zamanlardan Sasanilerin Sukutuna Kadar)", **Türk Tarihinin Ana Hatları Müsveddeleri**, 1934, Seri II, No. 7, s. 5-6.

³ M. Şemseddin Günaltay, **İran Tarihi**, TTK Yayını, 2. Baskı, C. 1, Ankara, 1987, s. 6.

Margiyana arkeoloji bölgesine kadar sürülebilen İranlıların atası Proto-İranlılar ilk olarak Hindu-İranlıların ayrılmasıyla ortaya çıkmıştır. Aryan⁴ toplulukları İran coğrafyasına muhtemelen MÖ 3000-2000 yılları arasında gerçekleşen çok sayıda göç ile gelmişlerdir.⁵

Tarihçiler arasında Aryanların İran bölgesine ne zaman geldiğine yönelik farklı fikirler söz konusudur. İranlı tarihçi Hasan Pirniya, Aryanların bölgeye Milattan 1400 yıl önce 800 yılda tamamlanan göçlerle geldiğini savunmaktadır. Ancak bu görüş Avrupalı tarihçilerden onay alamamıştır. Bazı tarihçiler de Aryanların bölgeye iki kez geldiklerini; Milattan 2000 yıl önce ilk gelişlerinde bölgedeki halkla kaynaşarak yok olduklarını, Milattan 900 yıl önce güçlü akınlarla ikinci gelişlerinde bölgeyi mesken edindiklerini iddia etmişlerdir. Yazılı tarihe göre Aryanlar bölgeye gelmeden önce Sümerler, Akadlar, Kassiler, Huriler, Mısır Firevunları, Kuttiler, Lullubiler ve Mannalar bu bölgede medeniyetler kurmuşlardır.⁶

⁴Aryan (Arya) dillerini konuşan Eski Hindistan ve Eski İran halklarının kendilerine verdikleri addır. Bu kavram Hint-Aryan ve İran dilleri için kullanılan dil bilimsel bir kavramdır. Aryanların (Hint-İranlılar) dil, din ve kültürleri aslında başlangıçta bu halkların tek bir halk olduklarına işaret ediyor. MÖ 2000 yılının başlarında bu halklar ayrılarak farklı yollara gitmiş ve dağılmışlardır. R. Scmitt, “Aryans”, **Encyclopaedia Iranica**, Brill, 1987, C. 2, S. 7, s. 684.

⁵ M. Erendor, **İran’da Türk Kimliği**, Kamer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 53.

⁶ M. T. Zehtabî (Kirişçi), **İran Türklerinin Eski Tarihi I, En Kadim Devirden İskender'e Kadar**, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1377/1998, s. 37.

1.2. Elamlardan Sasanilere Kadar Antik Çağda İran Medeniyetleri

Antik Çağ'da İran coğrafyasında kurulan medeniyetler incelendiğinde kaynaklar arası farklılıklar olduğu gözlenmiştir. Kimi kaynaklar Elamlardan başlarken kimi kaynaklar Medlerden başlamıştır. İncelenen kaynakların çoğunluğu dikkate alınarak Elamlar dâhil edilmiştir. O devirde hüküm sürmüş hanedanlıklar Elamlar (MÖ 3200-MÖ 539), Medler (MÖ 845-550), Akamenidler “Ahamenişler” (MÖ 700-300), Selekiler “Selefkoslar” (MÖ 321-250), Partlar “Eşkaniler” (MÖ 250-MS 224), Sasaniler (MS 224-642) olmak üzere altıya ayrılır.

1.2.1. Elamlar (MÖ 3200-MÖ 539)

Eski Elam, Mezopotamya ovasının devamından müteşekkildir. Sümer kitabelerinden Elamların küçük krallıklardan oluştuğu bilgisine ulaşılmaktadır.⁷ Elam, en büyük merkezi Susa şehri başta olmak üzere komşu dağlık bölgeler, Huzistan'ın kuzeybatı düzlükleri ve Anşan'ın da dâhil olduğu Fars bölgesini içermektedir.⁸ Elam ve Mezopotamya arasındaki ticari ilişkiler zamanla askeri güç gösterisine dönüşmüştür. Bu çatışmaların galibi bazen Elamlılar bazen de Mezopotamyalılar olmuştur.⁹

Elamlar döneminde damgaların yaygınlaştığını, yazının kullanıldığını, kerpiç yapıların varlığını, seramik yapımını ve metalurji üretimini görüyoruz. Özellikle Susa ve Anşan'da yapılan arkeolojik kazılar MÖ 3 bin yılının başlarında bu bölgede yönetici ve

⁷ A. Müfit, “İran'ın Tarih ve Arkeolojisi (En Eski Zamanlardan Sasanilerin Sukutuna Kadar)”, s. 23.

⁸ M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20. Yüzyıla-**, Çev. Hasan Demiroğlu, İstanbul, 2021, s. 31.

⁹ M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20. Yüzyıla-**, s. 31.

din adamlarının hizmetkârlar, kâtipler ve memurlarla birlikte ikamet ettiği büyük yapıların varlığını ortaya koymaktadır. Toprakların verimliliği ve sulama sistemlerinin gelişmesiyle Elam yerleşim yerleri genişlemiştir. Elam bölgesi Mezopotamya'yla karşılaştırıldığında daha dağlık ve merkezileşme daha zayıftır.¹⁰

MÖ 2 bin yılının ilk asrında Susa bölgesinden günümüze kadar ulaşan hukuk ve ticaret belgelerinden hareketle Elam toplumunda sınıf farklılıkları olduğu ve bunlar arasında şiddetli çatışmaların geçtiği söylenebilir. Söz konusu belgelerde aile ve şahıslara ait kölelerin varlığından da bahsedilmektedir. Elde edilen belgelere göre kraliyet ve tapınak çiftliklerinde çok sayıda köle çalıştırılıyordu. Memurların ve kraliyet hizmetinde çalışanların toprak edinme ve vergi toplama yetkileri vardı. Kraliyet toprakları yalnızca soylu kişilere veriliyordu.¹¹

1.2.2. Medler (MÖ 845-550)

Medler ile Persler etnolojik ve kültürel açıdan akrabadırlar.¹² Bu kültürel yakınlıkları nedeniyle Antikçağ İran halklarından olan Medler ve Persler ekseriye karıştırılmıştır.¹³ Medler ilk kez Asur Kralı III. Salmanassar'ın yazıtlarında geçer.¹⁴

¹⁰ M. S. İvanov, **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20. Yüzyıla-**, s. 30-31.

¹¹ M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20.Yüzyıla-**, s. 31-33.

¹² B. İplikçioğlu, **Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları I**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s. 86.

¹³ İ. Çıvgın, R. Yardımcı, **İlkçağ Tarihi**, 2. Baskı, Maya Akademi, Ankara, 2009, s. 101.

¹⁴ B. İplikçioğlu, **Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları I**, s. 86.

Medlerin ilk Kralı Deikos birçok yolun kesiştiği yer anlamına gelen Ekbatan'ı (bugünkü Hemadan) başkent yapmıştır.¹⁵

Medlerin en büyük kralı Kyakseres'tir. O küçük bir vilayet şeklinde devraldığı Med Krallığı'na Asur ve Anadolu topraklarını katmıştır. İran medeniyetine çok sayıda katkısı bulunmuştur. Medler; Perslere dillerini, 36 harften oluşan alfabelerini, balçık ve hayvan derisi üzerine yazmayı, savaş tekniklerini, barış döneminde toprağı ekip biçmeyi, erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesine dayanan pederşahi aile düzenini ve bazı yasaları miras bırakmışlardır.¹⁶ Kyakseres, ülkesinin imar ve inşa faaliyetlerine de ihtimam göstermiş, Asur sanat ve mimarisinin etkisiyle Asur tarzında saraylar yaptırmış, Asur başkenti Ninive'den esinlenerek başkent Ekbatan'ı yeniden imar ettirip etrafını yedi katlı surlarla çevirtirmiştir. Asurluların Medler üzerindeki nüfuz alanlarından biri de dini inanç ve ritüeller olmuştur.¹⁷

Kyaksares'ten sonra yerini oğlu Astyages geçmiştir. Onun döneminde başkent dâhil Med toprakları Perslerin eline geçmiştir. Sonuç olarak kültür ve dil açısından akraba olan Perslere karşı Medler boyun eğmek zorunda kalmıştır. Perslerin bölgede güç kazanması ile ülkenin adı "Aryanam" (Ari'lerin Ülkesi; Farsça İran) adını almıştır.¹⁸

¹⁵ M. Öztürk, "İslamiyet'ten Önceki İran Medeniyeti", s. 91.

¹⁶ M. Öztürk, "İslamiyet'ten Önceki İran Medeniyeti", s. 92.

¹⁷ E. Memiş, **Eski İran Tarihi (Medler-Persler-Partlar)**, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2018, s. 16-17.

¹⁸ B. İplikçioğlu, **Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları I**, s. 87.

1.2.3. Ahamenişler (MÖ 700-300)

Persler antik çağın en gelişmiş uygarlıklarından biridir. Onlar Hint-Avrupa kökenli bir halk olup Avrupa medeniyetlerini yalnızca linguistik (dilbilim) açıdan değil, kültür, cemiyet hatta Hristiyanlık terimlerinin oluşmasında önemli ölçüde etkilemiştir.¹⁹ Pers Ahameniş Krallığı'nı MÖ 559 yılında II. Kiros kurmuş ve Pasargad şehrini başkent yapmıştır. Ahamenişlerin kurucusu II. Kiros MÖ 550 yılında Med ülkesini istila etmiş, hazineleri el koymuş ve başkent Ekbatan'ı kendi ülkesinin önemli merkezlerinden biri hâline getirmiştir. Persler, Medlerden kültür ve devlet idaresi bakımından etkilenmiştir. Yunanlılar ve Mısırlılar gibi antik çağ uygarlıkları, bu etkileşim sebebiyle Perslerin Med ülkesini ele geçirmesini iktidarın miras yoluyla aktarımı olarak yorumladıkları için Persleri Med olarak nitelendirmişlerdir.²⁰

Kral Darius'un devlet teşkilatında yapmış olduğu düzenlemeler Pers Krallığı'nın uzun ömürlü olmasını sağlamakla birlikte kendisinden sonra gelen devletlere de örnek teşkil etmiştir. III. Artakhsara (MÖ 359-338) döneminde Yunanistan'daki iç karışıklıklar İran'ın işine yaramış ancak hazin sondan kaçamamıştır. Makedonyalılar önce Yunanlar üzerinde hâkimiyet kurmuş daha sonra da Ahamenişlere son vermiştir.²¹

¹⁹ E. Memiş, **Eski İran Tarihi (Medler-Persler-Partlar)**, s. 23.

²⁰ M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20. Yüzyıla-**, s. 58.

²¹ M. Öztürk, "İslamiyet'ten Önceki İran Medeniyeti", s. 93.

1.2.4. Selevkoslar (Selefkiler, MÖ 321-250)

Makedonyalı İskender MÖ 334 yılında Doğu seferine çıkar ve bu seferini on bir yılda tamamlar. İskender Yunan kültürü ile Ahameniş kültürünü bir araya getirmeyi başarmıştır. O, fethettiği ticaret yolları üzerine askeri birlikler yerleştirerek hem bu yolları korumayı hem hâkimiyeti altındaki yerlerin yöneticilerinin ayaklanmasını engellemeyi hem de Orta Asya'dan inip kendi İmparatorluğu için tehlike oluşturabilecek göçmen kavimlerin önünü kesmeyi hedeflemiştir. İskender başlangıçta önemli görevlerdeki İranlı devlet adamlarını sarayda tutmuş daha sonra zamanla onların yerine Yunan/ Makedon kökenli devlet adamlarını yerleştirmiştir. İskender öldükten sonra komutanları İmparatorluğu aralarında paylaşmaya kalkışmış, İran'ın en büyük bölümünü komutan Selevkos Nikator ele geçirmiş, böylece İran'da Selevkos Hanedanı dönemi başlamıştır.²²

Selevkos önce Dicle kıyısındaki Seleukeia'yı başkent yapmış daha sonra başkenti Antakya'ya taşımıştır. Selevkosların batı sınırlarına olanca güçlerini harcayıp doğu sınırlarını ihmal etmeleri bu bölgelerde zafiyet yaratmıştır. Neticede Parthia eyaletinin kralı I. Arşak merkezi otoriteyi tanımayıp ayaklanmış ve diğer kabileleri kendi hâkimiyetinde toplayarak Part Devleti'ni kurmuştur.²³

Selevkoslarda resmî dil Grekçe'ydi ve soylular bu dili öğrenmeye özen gösteriyorlardı. Ahamenişlerden öğrendikleri satraplık (valilik) sistemini kullandılar. Vergileri muvazzaf askerler aracılığıyla topladıkları için devletin vergi gelirleri hayli yüksekti. Ekbatan, Nehavend ve Kengaver gibi mabetlerden önemli miktarda vergi elde

²² İ. Çıvgın, R. Yardımcı, **İlkçağ Tarihi**, s. 110-111.

²³ M. Erendor, **İran'da Türk Kimliği**, s. 56.

ediliyordu. Selevkoslar hâkimiyeti altına aldıkları halkı dini inançlar bakımından serbest bırakmıştır.²⁴

1.2.5. Partlar “Eşkaniler” (MÖ 250-MS 224)

Geçmişte Part Uygarlığından pek bahsedilmiyordu. Çünkü Avrupalı tarihçiler Partların uygarlık tarihine önemli bir katkı sunmadıkları düşüncesindeydi. Antik Yunan ve Roma tarihçilerinin kayıtlarında da Partlar uygarlığa hiçbir faydası olmayan barbarlar olarak geçiyordu. Özellikle Roma kaynaklarında Partlardan bahsedilmesinin sebebi Partlarla Romalılar arasında çok sayıda savaşın yapılmasıdır.²⁵ Partlar göçebe bir kavim olmalarına rağmen egemenlikleri altındaki uygar kavimlerle kaynaşmış, uygarlık unsurlarını içselleştirmeye çalışmışlardır. Bu dönemde Part hükümdarlarının bastırdıkları paralar ve üzerinde kullandıkları yerel kültürlere özgü imgeler bu içselleştirmeye yönelik birtakım ipuçları sunmaktadır. Bu paralar nümizmatik biliminin sayesinde Partlar hakkında bilgi edinmenin başka bir yolu olmuştur.²⁶

Part kralları içinde en bilineni I. Mithridat'tır. Onun döneminde krallığın sınırları Media, Mezopotamya ve İran'a kadar genişlemiştir. I. Mitridat'ın ölümünden sonra yerine geçen II. Mithridat döneminde Part Krallığı bir imparatorluğa dönüşmüştür ancak onun ölümüyle hâkimiyet altındaki topraklarda iktidar mücadelesine girenler sebebiyle merkezi otorite zayıflamıştır. Part İmparatorluğu Milattan Sonra (MS) I. yüzyılda II. Artaban ve I. Vologes gibi kudretli hükümdarlar sayesinde gücünün zirvesine çıkmıştır. Romalılar, Partların zaman zaman içine düştükleri birtakım çıkmazlardan faydalanmaya kalkmış ancak giriştikleri tüm mücadelelerden elleri boş dönmüşlerdir. Romalılara karşı

²⁴ M. Öztürk, “İslamiyet'ten Önceki İran Medeniyeti”, s. 101.

²⁵ İ. Çıvgın, R. Yardımcı, **İlkçağ Tarihi**, s. 114.

²⁶ İ. Çıvgın, R. Yardımcı, **İlkçağ Tarihi**, s. 117.

hâkimiyet alanlarını korumayı başaran Partların sonu Pers kökenli yerel Sasani Hanedanlığının elinden olmuştur.²⁷

1.2.6. Sasaniler (MS 224-642)

Part Hanedanlığının içindeki küçük hükümdarlıklar, hanedanlık içindeki birtakım anlaşmazlıkları fırsat bilerek kendi başlarına hareket ediyorlardı. Bu hükümdarlardan biri olan Sasan'ın oğlu Babek mevcut şartlardan faydalanarak kendi topraklarını genişletti. Babek'ten sonra yerine geçen oğlu Ardeşir babasının izinden giderek Partlara isyan etmiştir. Partlılara galip gelen Ardeşir, Part Hanedanlığının tüm erkeklerini yok etti. Partların başkenti Ktesiphom (Medain)'i kendine merkez yaptı.²⁸ Sasanilerin hükümdarı Ardeşir tarafından MS 226 yılında kurulan yeni Pers Devleti aslında Part Arsakidler Sülalesi'nin halefidir. Sasaniler kendilerini eski Ahameniş Pers Devleti'nin yeniden kurucuları gibi görmüştür. Onlar, Partların Helenizm hayranlığına karşı Pers köklerine bağlı bir tutum sergilemiştir.²⁹

Sasani krallarının en meşhurlarından biri olan I. Hüsrev (Anuşirevan-ı Adil) tahta uzun süre kalmış, Bizanslıları mağlup ederek Antakya ve Suriye'yi geri almış ve ülkesinin sınırlarını Yemen ve Somali'ye kadar genişletmiştir. O ülkesinin imar işleriyle de ilgilenmiş ve çok sayıda saray yaptırmıştır. Bizans İmparatoru Zenon'un kapattırdığı Urfa (Edessa) Okulunun öğrencilerini İran'a getirterek, İran'da bilimin gelişmesine ön ayak olmuştur. Ayrıca başta “Kelile ve Dimne” olmak üzere Sanskritçe eserleri Pehleviceye çevirtmiştir. Ölümünden sonra yerine geçen oğlu IV. Hüzmüz Bizanslılara yenilmiş ve bunu fırsat bilen Araplar İran'daki akınlarını artırmıştır. Son Sasani

²⁷ İ. Çıvgın, R. Yardımcı, **İlkçağ Tarihi**, s. 115-116.

²⁸ M. Öztürk, “İslamiyet'ten Önceki İran Medeniyeti”, s. 103.

²⁹ B. İplikçioğlu, **Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları I**, s. 93.

hükümdarı III. Yezdegerd 642 yılında yapılan Nihavend Savaşı'nda Müslüman Araplara yenilmiş, ordusunu yeniden ayağa kaldırmak için çabalarken 651 yılında öldürülmüştür.³⁰

1.3. İran'da Arap Hilafeti Dönemi

Arabistan'da siyasi birlik 630 yılında İslam dini aracılığıyla sağlanmış, Arap-İslam Devleti kurulmuştur. İslam dininin ve İslam Devleti'nin lideri Kureyş kabilesinden Hz. Muhammed'di (570-632). Kurulan devlet dini temeller üzerine inşa edilmiş ve bu dinin öğretileri devletin ideolojisine dönüşmüştü. Hz. Muhammed'in halifeleri fetihlere girişip Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Bizans topraklarının bir kısmını ve Sasani Devleti'nin tamamını ele geçirdi. Arapların İran'ı ele geçirmesinde Bizans'la yapılan uzun yıpratıcı savaşlar (604-628), sınıflar arası mücadeleler, yerel yöneticilerin ayrılıkçı siyaseti, satrap ve dihanların merkezi yönetimle geçinememesi etkili olmuştur. Arapların İran'ı fethi, İran coğrafyasında ideolojik ve kültürel etkilere yol açmıştır.³¹

Arapların İran'a fetihleri sırasında bazı bölgeler ağır hasar almış ve çok sayıda sivil de köleleştirilmiştir. Çoğu dihan ve şehir Araplarla anlaşarak onlarla iyi geçinme yolunu seçmiştir. Çünkü bu şekilde dihanlar hâkim oldukları sahada güçlerini koruyor, şehir sakinlerinin dini inançları ve mülkleri de güvence altına alınmış oluyordu. Tüm bunların karşılığında Arap-İslam Devleti'nin otoritesi tanınıyor, bir kereye mahsus tazminat (Müslüman olanlar hariç) ve her yıl haraç ödemek kabul edilmiş oluyordu. Her şehrin pazarlığı farklıydı. Her şehir farklı miktarda da olsa savaş tazminatı ve haraç

³⁰ M. Öztürk, "İslamiyet'ten Önceki İran Medeniyeti", s. 104.

³¹ M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20. Yüzyıla-**, s. 141.

ödemek zorundaydı. Araplara taahhüt edilenler arasında belli sayıda köle, buğday, kumaş, para, safran, altın, gümüş, ipek kumaş gibi ürünler de söz konusuydu.³²

Askeri ve idari hizmetlerde çalışan pek çok İranlı, Araplara hizmet etmeye başladı. Ara ara isyana kalkışan İran şehirleri olsa da başaramadılar. İki asırlık bir zamanda İslamiyet, Orta İran ve Horasan'da yayıldı. Zerdüşter, Fars ve Kirman gibi uzak eyaletlerde inançlarını koruyabildiler. Araplar; Deylem, Kazvin, Horasan, Erdebil ve Merv gibi şehirlerde garnizonlar kurarak Arap kabileleri yerleştirdiler. Ayrıca Basra ve Küfe ordugâhlarına yakın Hemadan, İsfahan ve Fars gibi şehirlerle Orta İran'a yakın Kum, Kaşan, Kazvin ve Rey gibi şehirlere Arap muhacirler yerleştirildi. İranlarla Arapların kaynaşması hiç de kolay olmadı. İranlar Araplara Ehrimen (şeytanın müridi) diyorlardı. İki taraf arasında yapılan evlilikler zamanla bu sorunun aşılmasında önemli bir rol oynamıştır. İslamiyet ve Arapça, Araplar sayesinde İran'da hızlı bir şekilde yayılırken Araplar da İranlıların eski kültür ve geleneklerinin tesirinde kalmıştır.³³

1.3.1. Emevîler Döneminde İran

İslam tarihinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'den oluşan Dört Halife Devri'ne Hulefa-i Raşidin denilmektedir. Bu devirden sonra başa Emevîler geçmiştir. Emevîler feodalleşen Arap soyluların çıkarlarını gözetten bir siyaset izlemiştir. Halifeliğin etki alanına giren her yerde olduğu gibi İran'da da erken feodal toplum yapısı gelişmeye devam etmiştir.³⁴ Emevî Devleti Suriye'nin Dımaşk şehrinde Muâviye b. Ebû

³² M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20. Yüzyıla-**, s. 143.

³³ O. G. Özgüdenli, "İran", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2000, C. 22, <https://islamansiklopedisi.org.tr/iran#3-fetihten-safevilere-kadar>, (21.05.2023), s. 396.

³⁴ M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20. Yüzyıla-**, s. 144.

Süfyan tarafından kurulmuştur. Emevîler Mekke'nin fethine kadar İslam dinine karşı olanlarla iş birliği yapmış ve Mekke'nin fethi ile Müslüman olmuşlardır.³⁵

Muaviye, Hz. Osman öldürüldükten sonra halifelğe getirilen Hz. Ali ile karşı karşıya gelmiştir. O, Hz. Osman'la kan bağı olduğu için hukuken kan davasına hakkı olduğunu iddia etmiştir. Muaviye ve Hz. Ali'nin orduları iki kez karşı karşıya gelmiş, Muaviye'nin ilk yenildiği savaşta Cemel Vak'ası, ikincisinde ise Hakem Vak'ası yaşanmıştır. Sonuç olarak Hz. Ali'nin bir Hâricî tarafından şehit edilmesi üzerine oğlu Hz. Hasan halife olmuştur. Ancak Hasan gerek Irak ordusuna güvenememesi gerekse başka sebeplerden Muaviye'ye biat etmiştir. Böylece Muaviye 41 yılı Rebiyülevvel ayında (Temmuz 651) İslam âleminin tek hâkimi olmuş ve Müslümanları doksan yıl boyunca idare edecek Emevî Devleti'ni kurmuştur.³⁶

İran içtimai, iktisadi ve dini gerekçelerle Emevî Devleti'ne sıkı muhalefet etmiştir. İranlı mevâlînin³⁷ çoğunluğu Muaviye-Hz. Ali meselesinde Hz. Ali'yi desteklemişti. Bu nedenle ortaya çıkan karışıklarda İranlı mevâlînin payı büyüktü. Ayrıca Irak, Cibal ve Horasan'da sık sık Şîi ve Hâricîlerden kaynaklı isyanlar yaşanıyordu. Özellikle muhaliflerin başı Abbasîlerden Ebû Müslim, Horasan'ı karış karış gezip isyancıları

³⁵ İ. Yiğit, “Emevîler”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1995, C. 11, <https://islamansiklopedisi.org.tr/emeviler#1>, (22.05.2023), s. 87.

³⁶ İ. Yiğit, “Emevîler”, s. 88.

³⁷ Mevâlî; İslam fetihleri ile birlikte İslamiyet'i kabul eden Araplar dışındaki doğuda Türk ve İranlılar, kuzeyde Afrika, Endülüs'te Berberî ve Mısır'da Kıptîler için kullanılan bir terimdi. Bunlar iki kısma ayrılıyordu. İlki savaşta köle veya esir olup sahibi tarafından azat edilenler, ikincisi ise köle veya esir olmadan bir Arap kabilesinin himayesine girenlerdi. İ. Yiğit, “Mevâlî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2004, C. 29, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevali>, (22.05.2023), s. 424.

örgütlüyordu. İsyancıların başını da İranlı köylüler çekiyordu. Ayrıca Emevîlerden ve İranlı dihkanelardan memnun olmayan Arap kabileler de muhalif isyancı grupta yerini almıştı. Nihayetinde Horasanlıların girişimleri ile Kûfe’de Abbâsîlerden Ebû'l-Abbas es-Seffah adına hutbe okundu. Son Emevî halifesi II. Mervâ’nın öldürülmesi ile Emevîler devri kapanmış ve Abbâsîler devri başlamıştır.³⁸

1.3.2. Abbâsîler Döneminde İran

Mervan’ın Mısır’da öldürülmesi ve Ebû'l- Abbas’ın Kûfe’de halife seçilmesi ile halifelik bir Emevî soyu olan Haşimilerin Abbasi koluna geçmiştir. Böylece Dımaşk (Şam) da İslam Devleti’nin merkezi olmaktan çıkmıştır.³⁹ Abbâsîler kendilerine halifelik yolunu açan İranlılara vefa borçlarını ödemek için başta Ebû Müslim Horâsânî gibi İranlıları önemli mevkilere getirerek mevâlî ve Araplar arasındaki iktisadi ve içtimai dengesizlikleri ortadan kaldırmak istemişlerdir. İslam devletinin merkezi Bizans etkisindeki Dımaşk yerine İranlı etkisindeki Bağdat’a taşınmıştır. İsyanların başını çeken mevâlî, Araplarla eşit konuma gelmiştir. İranlıların etkisiyle yeni kurulan devletin siyasi-idari kurumları eski Sasani Devleti’nin tesirinde kalmıştır. İleri gelenleri, nüfuz sahibi Bermekîler ve Fazl b. Sehl gibi İranlı ailelerden seçilen vezirler olmuş, önemli makamlar için İranlı bürokrat ve kâtipler tercih edilmiştir.⁴⁰

Ebû Müslim’in katledilmesi İranlı köylülerde büyük rahatsızlık yaratmış ve içlerinde biriken büyük öfkeyi Abbasi hilafetine yönelik bir eyleme dönüştürerek isyan etmişlerdir. İsyân Horasan'dan Azerbaycan'a kadar uzanan bir bölgede etkili olmuştur.

³⁸ O. G. Özgüdenli, "İran", s. 396.

³⁹ B. Üçok, **İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler**, 2. Baskı, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1983, s. 83.

⁴⁰ O. G. Özgüdenli, "İran", s. 396.

Bu ayaklanmaları yönlendiren Hürremiyye tarikatıydı. Bu tarikatın İslam inancıyla uyuşmayan reenkarnasyon gibi birtakım inançları vardı. “Kızıl Hürremilerin” en büyük isyanı Babek önderliğindeki köylü isyanıydı. Hürremi milisler kendilerinden misliyle güçlü halifenin ordularını birkaç kez yenmişlerdir. Babek tuzağa düşürülerek halifeye teslim edilmiş ve sonrasında idam edilmiştir. Ayaklanmaların hepsi Abbâsî Devleti tarafından bastırılmış olsa da ağır izler bırakmıştır. İran'da IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çıkan köylü isyanları Şiiliğin çeşitli kollarındaki ideolojilere göre çıkmıştır. Şiiliğin İran'da yayılması köylüler sayesinde olmuştur.⁴¹

Ebû Müslim'in öldürülmesi halifelik içindeki İranlı nüfuzunu kırmaya yetmemiştir. Harünürreşid'in ölümünden sonra oğulları arasındaki hilafet mücadelesini Arapların desteklediği Emin'e karşı İranlıların desteklediği Me'mun kazanmış ve Araplar devlet idaresinden tamamen azledilmiştir. Halife Me'mun İranlıların etkisinde kalarak aldığı birtakım yanlış kararlar sonrası güven duyacağı yeni kadrolara ve güce ihtiyaç duymaya başlamıştır. Horasan'da bulunduğu dönemde Türkleri tanıma fırsatı bulan halife Türklerin, Araplar ve İranlılara karşı kontrolü sağlayabilecek tek güç olabileceğine karar vermiştir. Askerî kabiliyetleri nedeniyle Türkleri askerî birliklerine almaya başlamış hatta bunu bir devlet politikası hâline dönüştürmüştür. Halifenin ölümünden sonra da kardeşi Mu'tasım Türklerin desteğini alarak halife olmuştur.⁴²

Abbâsî Devleti'nin IX. yüzyılın ortalarından itibaren zayıflamaya başlaması, Horasan ve Maverâünnehir'de Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Büveyhler gibi İranlı yerel güçlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁴³ Büveyhiler 945 yılının Aralık ayında

⁴¹ M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20. Yüzyıla-**, s. 150-152.

⁴² H. D. Yıldız, “Abbâsîler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1988, C. 1, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler#1>, (24.05.2023), s. 34-35.

⁴³ O. G. Özgüdenli, "İran", s. 397.

Irak'ı fethedip hilafeti Bağdat'tan Muti'ye taşımıştır. Halifelik siyasi gücünü yitirip yalnızca dini bir ünvana dönüşmüş, halifenin devlet işleriyle ilgili hiçbir yetkisi kalmamıştır. Halifenin konumundan dolayı Abbâsî Devleti de devlet sıfatından uzaklaşıp dini bir kurum hâline dönüşmüştür.⁴⁴

2. İRAN'DA KURULAN BAŞLICA TÜRK DEVLETLERİ

İran Abbâsîlerden beri neredeyse aralıksız olarak Türkler tarafından idare edilmiştir. Bugün bile İran'ın devlet yönetiminde, ordusunda ve iktisadi yaşamında Türklerin varlığı aşikârdır. İran'ı bin senedir idare eden Türkler ona cihanşümul (evrensel) nitelik kazandırmıştır. Şüphesiz Türklerin bin yıl İran'ı yönetmiş olmalarının bir sonucu olarak İran tarihi Türk tarihinin bir şubesi niteliği kazanmıştır.⁴⁵

Ne yazık ki Türkler başka zamanlarda gösterdiği zaafı İran coğrafyasında da göstermiş, fiilen kurdukları hâkimiyeti manevi açıdan kuramamış; hükümet, ordu, ziraat, ticaret hatta ve hatta edebiyat ellerindeyken bu gücü doğru yönetememiş ve kendi dillerini genele yaymamışlardır. Başka dilleri devlet dili olarak benimsemiş ve kurdukları devlete Türk devleti demeyi ihmal etmişlerdir. Bu sebeplerden kurulan devletler millî kimlik geliştirememiştir. Elbette ki Türkçeyi kullanmayı tamamen bırakmış değillerdir. Kendi aralarında ve sarayda konuşmaya devam etmişlerdir. Ancak devletin resmî dilinin Farsça olması ve resmî yerlerde bu dilin kullanılması fiilen Türk olan devletin manen

⁴⁴ M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20. Yüzyıla-**, s. 156.

⁴⁵ A. Ağaoğlu, **İran ve İnkılabı: 1500 ile 1900 Arasında İran**, Ağaoğlu Külliyyatı: 3, Ankara, 1941, s. 11.

yabancılaşmasına sebebiyet vermiştir. Alenen Türk düşmanı olanlar için bu zafiyet amaçlarına giden yolun kapılarını aralamıştır.⁴⁶

2.1. Gazneliler Devleti (962-1187)

III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda Samani Devleti en parlak dönemini yaşamaktaydı. O dönemde Türklerin bir kısmı Abbasi halifelerinin, eyaletlerdeki Arap ve İranlı valilerin asker ya da muhafızı olarak görev yapmaktaydı. Ayrıca bölgede birer güç durumunda olan Büveyhoğulları ve Samaniler ordularında mahallî kuvvetlerle birlikte Türk askerlerinden de savaşlarda faydalanmaktaydı. İlerleyen dönemlerde Türklerin Samani Devleti'nde vali veya kumandan olarak görev aldıkları da görülmektedir. Zaman içerisinde merkezi otoritenin zayıflamasından faydalanan bu Türk kumandanlar yarı bağımsız hâle gelerek Afganistan'ın çeşitli bölgelerinde hâkimiyet kurmuşlardır.⁴⁷ Bu Türk devletlerinden birisi de Gazneliler Devleti olup başkentleri Gazne şehridir. Gazneliler Devleti'nin temelini (962-1187) Afganistan'da Alptegin isimli bir Türk atmıştır. Bu devlet tarihi kaynaklarda Yemîniler ve Sebükteginîler olarak da anılmaktadır.⁴⁸

Sebüktegin görünüşte Samanilerin bir valisi olarak hareket etmesine rağmen Gazneli Devleti bağımsızlığına onun zamanında kavuşmaya başlamıştır. Onun dönemi 977'de başlamış ve tahta olduğu süre zarfında Büst şehrini, Belucistan'daki KUSDÂR bölgesini, Toharistan ve Zemindâveri ele geçirmiştir. Oğlu Sultan Mauhmud döneminde

⁴⁶ A. Ağaoğlu, **İran ve İnkılabı: 1500 ile 1900 Arasında İran**, s. 11-12

⁴⁷ E. Konukçu, "Gazneliler", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 1996, C. 13, s. 481.

⁴⁸ İ. Kafesoğlu, H. D. Yıldız, E. Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)**, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1976, s. 81; Ç. Uluçay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1965, s. 9.

ise devletin hâkimiyet alanı batıda Horasan ve Irak-ı Acem'e, kuzeyde Toharistan ve Maverâünnahir'e, güneyde Sistan Zemindâver ve KUSDâr'a ve doğuda Pencâb, Multan ve Sind'in bir kısmına yayılmıştır. ⁴⁹

Mahmud'un hükümdarlığının ikinci yılı olan 999 yılında Karahanlılar Samanoğulları Devleti'ni yıktılar. Böylece Mahmud tamamen bağımsız oldu. Samanoğullarının mirasına ortak olduğu gerekçesiyle Karahanlılar üzerine sefere çıktı. Uzunca bir süre karşılıklı çekişmeler sonrası Mahmud, Karahanlılarla bir anlaşma yaptı ve onlardan kız alıp vererek akrabalık ilişkileri kurdu. ⁵⁰ Sultan Mahmud'un hayatı, ardı arkası kesilmeyen seferlerle doludur. O Hindistan'a defalarca girmiş, Brahman dini yerine İslâm'ı yaymak maksadıyla fetihlerde bulunmuştur. Sultan Mahmud, Hint seferlerinden fırsat buldukça Afganistan'ın diğer komşu ülkelerini de itaat altına almayı başarmıştır.⁵¹ Mahmud yine Hint seferleri sayesinde İslâm dünyasında büyük bir şöhret kazandı. Ancak o, koyu bir Sünni savunucusu olduğundan Şii olan Büveyhoğulları ile uğraşmış, Büveyhoğulları ile yaptığı mücadeleler sonucu Irak-ı Acem'i ele geçirmiş ve Şiiliğin yayılmaması için tedbirler almıştır. ⁵²

Sultan Mahmud büyük bir imparatorluk kurmuş, devletin ve imparatorluğun kudreti şahsiyle kaim olmuş ancak ölümüyle birlikte parçalanma ve çökme alametleri baş göstermişti. Bu durumun başlıca sebebi ise Gazneliler Devleti askeri güce dayalı bir

⁴⁹ H. C. Güzel, A. Birinci, **Genel Türk Tarihi: Gazneliler**, Yeni Türkiye Yayınları, 1992, s. 11; M. Erendor, **İran'da Türk Kimliği**, s. 70.

⁵⁰ Ç. Uluçay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 11.

⁵¹ A. J. Noorulhak, **İlk Fetihlerinden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslamlaşma Süreci**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 89 ve 99.

⁵² H. C. Güzel, A. Birinci, **Genel Türk Tarihi: Gazneliler**, s. 31.

devletti. Ayrıca da yabancı bir bölgede kurulmuştu. Bu sebeplerden devletin kudretli ve daim olabilmesi için ordunun düzenli ve itaatli olması gerekiyordu. Ancak Gazneli ordusu düzen, birlik ve disiplinden uzaktı. Gazneli ordusunun genelini Türkler teşkil etmiyordu. Bu orduda Gurlular, Afganlılar ve Hintliler de mevcuttu. Böylesi karma bir orduyu ancak disiplinli ve güçlü hükümdarlar komuta edebilirdi. Ne yazık ki Sultan Mahmud'dan sonraki hükümdarlar bu özellikleri taşıymıyordu. Sultan Mahmud ölür ölmez oğulları arasında taht kavgaları başlamıştır.⁵³

Taht mücadeleleri neticesinde Sultan Mahmud'un oğlu Sultan Mesud tahta geçmiştir. O, divan üyelerinin sözlerine kulak asmayarak Hindistan'a birkaç sefer düzenlemiş ve batıda Selçuklu Türklerinin iyice güçlenmesine neden olmuştur. Gazneliler, Selçuklulara Nesâ (1035) ve Talhab'da yenilmiştir. Gittikçe güçlenen Selçuklulara karşı en ağır yenilgisini Gazneliler, 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nda almıştır. Behramşah döneminde Gurlular ve Gazneliler arasında birtakım sıkıntılar yaşanmaya başlamış ve gittikçe güçlenen Gurlular Gazne şehrini yakmıştır. Behramşah'ın yeniden Gazne hâkimi olduğu dönemde de devlet çöküş sürecine girmiş ve onun ölümü sonrası yerine oğlu Husrevşah geçmiştir. Oğuzların Sultan Sencer'i esir etmesi Gaznelilerin Selçuklu sultanının himayesinden mahrum kalmasına sebep olmuş ve bu durum Gururların işine yarayarak hâkimiyet alanlarını genişletmeye başlamışlardır. Husrevşah Gazne'yi terk edip Lahor'a yerleşerek Hindistan'daki topraklar üzerinde hüküm sürmeye başlamıştır. 1160 yılında Husrevşah'ın ölümünün ardından yerine oğlu Husrev Melik geçmiştir. Gurlular bir hile ile Husrev Melik'i esir ederek Gazne Devleti'ne son vermiştir.⁵⁴

⁵³ Ç. Uluçay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 12.

⁵⁴ E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, 8. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, Eylül 2013, s. 48-49.

Gazneliler dönemi siyasi açıdan kudretli bir dönem olmasının yanı sıra kültür bakımından da son derece dikkat çekicidir. Sultan Mahmut ve oğlu Mesut İslam kültürü ile yetişmiş kişilerdir. Onlar şairlere büyük saygı göstermiş ve dönemin yetenekli kişilerini saraylarında bir araya getirmeye çalışmışlardır. Öyle ki Escedî, Gazâ'irî Râzî ve Firdevsî gibi ünlü şairler bunlara örnek verilebilir. Ayrıca tarih yazıcılığı bakımından da önemli bir devirdir. Örneğin, Ebû Nasr Utbî; Sebüktegin ve Mahmûd devrini kaleme almış, Gerdîzî eseri Zeynel-Ahbâr'ı Sultan Abdürreşîd'e sunmuş ve Ebu'l-Fazl Beyhakî Mes'ûd devrini kaleme almıştır. Gazneli sultanların edebiyata olan ilgileri kadar mimari faaliyetlere olan alakaları da dikkat çekicidir. Sultan Mahmud ve Mesut önemli inşaat faaliyetleri gerçekleştirmiş ancak çok az eser günümüze ulaşabilmiştir. Gazneliler Hint dünyası ile doğrudan temasa geçmiş, İslam'ın özellikle Kuzey Hindistan'da tutunmasını sağlamış ve ilerleyen dönemde Pakistan devletinin kurulmasına öncülük etmişlerdir.⁵⁵

2.2. Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157)

Selçukluların varlıklarının ilk safhasında çevrelerinde ikisi Türk, üç büyük Müslüman devlet vardı. Bu Türk devletlerinden biri İslâm'ın doğu sınırında bulunan Karahanlı Devleti diğeri ise bugünkü Afganistan topraklarında hâkimiyet kuran Gazneli Devleti'ydi. Diğer Müslüman devlet ise Maverâünnehir ve Horasan'a hâkim olan Samanoğulları Devleti'ydi. Abbasi halifeliği ise ismen mevcut olup Büveyhi Devleti'nin hâkimiyeti altındaydı.⁵⁶

Tuğrul ve Çağrı Beyler 1035 Mayıs ayında Ceyhun ırmağını aşmak suretiyle Gazneli topraklarına girmiş ve Türk-İslam siyasi oluşumunun ilki olan Selçuklu

⁵⁵ E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 49.

⁵⁶ E. Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti (Siyasi Tarih)**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 3.

İmparatorluğu'nun temellerini Horasan'da atmışlardır. Bu Selçuklu liderleri Sahib-i Divan-ı Horasan Sûri'ye bir mektup yazıp Horasan'a geliş nedenlerini açıklamışlardır. Mektupta sultanın tebaası olmak istediklerini, bağlılıklarını ve hizmetinde olduklarını bildirmişlerdir. Ancak Gazneli Sultan Mesud biliyordu ki Selçuklular, tebaasındaki diğerleri gibi rahat durmayacak ve fesat çıkaracaktı zira güçlü ve gözü karaydılar.⁵⁷ Gazneli ordusu, Selçuklular tarafından 19 Şaban 426 (29 Haziran 1035) tarihinde Nesa ve 1038 yılı Mayıs ayı sonlarında Serahs bölgesindeki Telhab'da iki kez yenilgiye uğratılmıştır.⁵⁸ Selçuklular kazandıkları ikinci zaferden sonra toplanan kurultayla Tuğrul Bey'i hükümdar seçmiştir.⁵⁹

Gazneliler, Selçukluların kazandığı mühim başarılarla rağmen Horasan'da sürdürdükleri mücadelelerinden vazgeçmemiş, Sultan Mesud Selçuklular üzerine akınlarına devam etmiştir. Selçuklular 22-24 Mayıs 1040'ta Gaznelileri ağır yenilgiye uğratmıştır. Böylelikle Cend'e geldikleri yıldan beri çetin mücadeleler veren Selçuklular bağımsız bir devlet kurmayı başarmış oluyordu.⁶⁰ Dandanakan zaferinin Türk-İslam ve dünya tarihi açısından önemi büyüktür. Selçuklular Horasan'da bir devlet kurarak Sünnî İslam âleminin temsilcisi, içte ve dışta koruyucusu olmuşlardır.⁶¹

Bağdat halifesi, Tuğrul Bey adına yedi kat siyah hil'at giydirerek cihan hükümdarlığının Selçuklulara geçeceğinin müjdesini vermiştir. Tuğrul Bey ölümün

⁵⁷ M. A. Köymen, **Selçuklu Devri: Türk Tarihi**, TTK, Ankara, 2013, s. 41-42.

⁵⁸ O. G. Özgüdenli, **Büyük Selçuklu Devleti Tarihi**, İsam Yayınları, İstanbul, 2013, s. 68-70.

⁵⁹ M. A. Köymen, **Selçuklu Devri: Türk Tarihi**, s. 47.

⁶⁰ İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1972, s. 26-27.

⁶¹ A. Sevim, E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, TTK, Ankara, 2014, s. 33.

ardından yerine Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ın geçmesini vasiyet etmiş ancak diğer yeğeni Alparslan kardeşinin hükümdarlığını tanımayarak Merv'den Kazvin'e geçip kendi adına hutbe okutmuştur. Alparslan babası ve amcasının hâkim olduğu toprakları birleştirerek Ceyhun'la Dicle arasındaki geniş topraklara sahip büyük imparatorluğun hükümdarı olmuştur. Çağdaş tarihçilerin tarihin en büyük hükümdarı olarak nitelendirdiği Alparslan, 26 Ağustos 1071'de Bizans ordularını Malazgirt Ovası'nda ağır yenilgiye uğratmış ve Anadolu'nun kapılarını Türklere açarak buranın Türk yurdu olmasını sağlamıştır.⁶² Alparslan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Melikşah tahta çıktığında reşit olmadığı için ona vezir Nizamülmülk refakat etmiştir. Onun döneminde ülkenin toprakları, imparatorluğun boyunduruğu altındaki Müslüman devletlerin dâhil edilmesiyle genişlemiş ve Büyük Selçuklular güçlerinin zirvesine çıkmıştır.⁶³

Melikşah'ın yerine oğlu Berkjaruk geçmiş, onun döneminde on iki yıl süren taht kavgaları sonrası yapılan barış antlaşması ile topraklar kardeşler Berkjaruk, Muhammed Tapar ve Sencer arasında paylaşılmıştır. Taht mücadeleleri esnasında Haçlılar Anadolu Selçuklu Devleti'ni önemli toprak kayıplarına uğratmış ve Bâtıniler gittikçe güçlenmiştir. Berkjaruk'tan sonra tahta geçen Tapar, Selçuklu İmparatorluğu'nda birliği yeniden sağlamıştır. O, Bâtınilerle mücadele etmiş, İsfahan yakınlarındaki Şahdiz Kalesi'ndeki tüm Bâtınileri öldürtmüş, Karahanlıları hâkimiyeti altında tutmaya devam etmiş ve Gaznelileri kendine bağlamıştır. Tapar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu eski günlerine kavuşturan hükümdar olarak anılmıştır. Tapar'ın ölümünden sonra kardeşi Sencer, yeğeni Mahmud'un saltanatını tanımamış ve tahta geçmiştir. O, Gazneliler üzerinde tekrardan

⁶² F. Sümer, “Selçuklular”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2009, C. 36, <https://islamansiklopedisi.org.tr/selcuklular#1> (25.05.2023), s. 369-370.

⁶³ J. Freely, **At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları**, Çev. Neşenur Domaniç, 1. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 35.

hâkimiyeti sağlamıştır. Kendi kavmi Oğuzları cezalandırmak isterken esir düşüp üç yıl esaret hayatı yaşamış, kurtulduktan kısa bir süre sonra da hayatını kaybetmiştir. Böylece Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun varlığı sona ermiştir.⁶⁴

Selçuklularda halk reâyâ olarak adlandırılmaktaydı ve reâyâ vergi ödemekle ve otoriteyi tanımakla mükellefti. Hükümdar da reâyânın can, mal ve namusunu korumaktan sorumluydu. Bu dönemde çinicilik, kâğıt imalatı, boya sanayii, demir işçiliği, pamuklu ve ipekli dokuma oldukça gelişmiştir. Özellikle Horasan ve Maverâünnehir'in pamuklu ve yünlü dokumaları oldukça ün yapmış üstelik bunlar ihraç edilmiştir.⁶⁵

Cengizhan'ın kurduğu Moğol İmparatorluğu hâkimiyet sürdüğü dönemde siyasi ve ekonomik dengeleri alt üst etmiştir. Moğollar XIII. yüzyılda Kuzey Çin, Güney Çin, Tibet, Türkistan, Orta Asya, Irak, İran, Kuzey Kafkasya, İdil, Rus Knezlikleri ve Doğu Avrupa'nın tamamında hâkimiyet kurmuştur. Moğol akınları bu bölgelerde, özellikle de İran ve komşularında büyük ekonomik krizlere neden olmuştur. Cengizhan Moğolistan'da siyasi birliği sağlamış, göçebe topluluklardan oluşan Moğolların itaatini sağlamak; isyan, iç karışıklık gibi ülkeyi parçalayacak tehlikeleri ortadan kaldırmak için zengin ganimetler vaat eden bölgelere yayılmacı bir siyaset izlemiştir. Moğollar 1219 sonbaharından 1220 ilkbaharına kadar bütün Orta Asya'yı, 1230'ların sonunda da İran'ın tamamı ele geçirmiştir.⁶⁶

Moğol akınlarının ciddi sonuçları olmuştur. Moğolların istila ettikleri çoğu yerde yaptıkları katliamlar nedeniyle nüfus çok azalmıştır. Özellikle kırsal kesimdeki katliamlar

⁶⁴ F. Sümer, "Selçuklular", s. 370-371.

⁶⁵ O. G. Özgüdenli, "Selçuklular", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2009, C. 36, <https://islamansiklopedisi.org.tr/selcuklular#2>, (11.09.2023), s. 371-373.

⁶⁶ M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20. Yüzyıla-**, s. 167-169.

nedeniyle hayvancılıkta ciddi düşüşler yaşanmıştır. Moğol akınları nedeniyle sulamanın azalması, tarım alanlarını daraltarak tarıma ciddi darbe vurmuştur. Öyle ki İran’da tarım alanlarının 1/10’u ekilirken geri kalan 9/10’unu âtıl durumda kalmıştır. Moğolların yağmaladığı şehirler uzunca süre harabe şekilde kalmış, orta büyüklükteki şehirler küçük şehirlere hatta köylere dönmüştür. Moğol akınlarının İran’a önemli etkilerinden biri de göç olmuştur. Çok sayıda Moğol ve Türk kabile İran’a yerleşmiştir.⁶⁷

2.3. İran’da Kurulan Türk Moğol Devleti İlhanlılar (1256-1353)

Cengizhan’ın torunu Hülâgu tarafından başkenti Tebriz olmak üzere İran’da kurulmuştur. Moğol Büyük Hanı Mengü kardeşi Hülâgu’yu İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu’yu fethedip buraları idaresi altına almakla görevlendirmiştir. Hülâgu sahip olduğu “ilhan (bölge hükümdarı)” ünvanı nedeniyle onun kurduğu devlet de İlhanlılar adını almıştır. Hülâgu birçok hükümdarın alamadığı Alamut’u ele geçirmiş, Abbâsî Hilafeti’ne son vermiş, devletin sınırlarını Amuderya’dan Fırat’a, Kafkasya’dan Belucistan’dan genişletmiş, Anadolu Selçuklu Devleti’ni ve Ermenistan Krallığı’nı hâkimiyeti altına almıştır. Budist olan İlhanlılar Gazan Han döneminde İslamiyet’i devletin resmî dini ilan etmiştir. İlhanlı hükümdarlarının en önemlilerinden biri olan Ebû Said neredeyse devletin resmî mezhebi hâline gelen Şiiliği terk ederek Sünniliği seçmiş ve İslamiyet’in yayılması için büyük çaba harcamıştır. Ancak Ebû Said’in yerine vasi tayin etmeden ölmesi, İlhanlı Devleti’nin parçalanıp yerine Serbedârîleri ve Eretnaoğulları gibi hanedanların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İlhanlıların ana dili Moğolcayken Farsça ve Türkçe de kullanılmıştır. Bölgeye X. yüzyıldan beri gelen Türk göçlerine ek olarak İlhanlılar zamanında yaşanan yeni Türk göçleri özellikle Yakındoğu ve Anadolu’nun Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır. Moğol akınlarının olumsuz çok

⁶⁷ M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20. Yüzyıla-**, s. 170.

sayıda sonucuna rağmen Cengizhan'ın torunlarının kurduğu İlhanlı ve Altın Orda devletleri hâkim olduğu bölgenin Türkleşmesi ve bölgede İslamiyet'in yayılmasında etkili olmuştur.⁶⁸

2.4. Karakoyunlu Devleti (1351-1469)

Oğuz boyuna bağlı aşiretler daha önce de bahsedildiği gibi Moğol istilası esnasında Maverâünnehir ve Horasan taraflarından Batı'ya sürülmüştür. Karakoyunlular ve Akkoyunlu aşiretleri de bunlardandı. Bu iki aşiret İlhanlılar zamanında Türkistan'dan göçerek Dicle ve Fırat Nehirleri'nin vadilerine yerleşmiştir.⁶⁹

XIV. yüzyılın sonlarında Karakoyunlu Beyliği'nin temelini atan Kara Mehmed'dir.⁷⁰ Kara Mehmed'in ölümünden sonra yerine Kara Yusuf geçmiştir. Kara Yusuf Timur ile mücadele etmiş, Tebriz ve Azerbaycan'ı istila ederek konumunu güçlendirmiş ve Tebriz'i merkez yaparak hükümdarlığını ilan etmiştir. Kara Yusuf Irak-ı Arap'ı işgal edip oğlu Mehmed'i Bağdat'a vali tayin etmiş, Akkoyunlu beyini barışa mecbur kılmış ve Irak-ı Acemi tamamen ele geçirmiştir. Bu denli başarılı bir hükümdar olan Kara Yusuf, Timur'un oğlu Şahruh'un dikkatini çekmiştir. Şahruh 1420 yılında Kara

⁶⁸ A. Yuvalı, "İlhanlılar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2000, C. 22, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilhanlilar#1>, (27.05.2023), s. 102-105.

⁶⁹ İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1969, s. 180.

⁷⁰ İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, s. 180.

Yusuf'un üzerine yürümüş, ağır hasta olan Kara Yusuf ordusu ile yola çıksa da Tebriz yakınlarında Şahrüh ile karşılaşmadan vefat etmiştir.⁷¹

Devlet, Cihan Şah zamanında İmparatorluk vasfı kazanmış ve en parlak dönemini yaşamıştır. O, bütün Karakoyunlu ülkesinin tek hâkimi olmuştur. Cihan Şah Akkoyunlular üzerine düzenlediği son seferinde Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından öldürülmüş, yerine Cihan Şah'ın Makü Kalesi'nde esir tuttuğu oğlu Hasan Ali geçmiştir. Hasan Ali'nin ilk işi Akkoyunlu Uzun Hasan üzerine sefere çıkmak olmuş ancak yenilmiş, ikinci kez Akkoyunlular üzerine yürüdüğünde ise esir alınıp öldürülmüştür. Yerine geçirilen Cihan Şahın oğlu Yûsuf Mirza da Akkoyunlular tarafından öldürülerek Karakoyunlu Devleti'ne son verilmiştir. Böylece bütün Karakoyunlu toprakları Akkoyunluların eline geçmiştir.⁷²

2.5. Akkoyunlu Devleti (1340-1514)

Akkoyunlular, Oğuzların Bayındır boyuna mensuptur. Bu nedenle Bayındırıyye Devleti olarak da anılmıştır. Bu Türkmen Devletin kurucusu Kara Yölük lakabıyla anılan Kara Osman Bey'dir. Akkoyunlular Horasan'dan Azerbaycan'a XIII. yüzyılın sonunda gelmiş; XIV. yüzyılda Azerbaycan, Harput ve Diyarbekir bölgesinde varlık göstermiştir.⁷³

⁷¹ İ. H. Uzunçarşılı, **Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri No 44**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1932, s. 59-61.

⁷² F. Sümer, "Karakoyunlular", **TDV Ansiklopedisi**, 2001, C. 24, <https://islamansiklopedisi.org.tr/karakoyunlular>, (28.05.2023), s. 436-437.

⁷³ İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, s. 188.

Kara Osman Bey 1398’de arasının bozuk olduğu Sivas hükümdarı Kad  Burhaneddin’in üzerine bir sefer düzenlemiş ve onu esir alarak  ld rm ştir. Ancak o, Sivas’ı elde edemediği gibi ona engel olmaya  alışan Osmanlıya da yenilmiştir. Bu başarısızlık neticesinde Kara Osman Bey Timur’la iş birliği yapmaya karar vermiş, Timur da ona hizmetlerinin karşılığı olarak Amid’i (Diyarbakır) vermiştir. Kara Osman Bey Timur’un Ankara Seferi’nde de onun yanında olmuş, sefer sonrasında da Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu’da nüfuzunu arttırmaya çalışmıştır. Ancak 1434 yılında Erzurum civarında Karakoyunlular ile yaptığı savaşta yenilmiş, çok geçmeden de  lm ştir.⁷⁴

Kara Y l k Osman Bey’in ölümünden sonra kardeşler arasındaki iktidar mücadelesinin kazananı en büyük oğul Ali Bey olmuştur. Hamza Bey, ağabeyinden sonra onun oğulları Cihangir ve Uzun Hasan ile de mücadeleye girişmiştir. Hamza Bey’in ölümüyle başa Ali Bey’in oğlu Cihangir geçmiştir. Cihangir Mirza, Karakoyunlu Cihanşah Mirza ile altı yıl süren savaşlar yapmış, savaş bitiminde de Akkoyunlu içindeki karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalmıştır.⁷⁵

Cihangir, asker ve beylerinin çoğu kardeşi Uzun Hasan Bey’in tarafına geçmeye başlayınca kardeşinin hâkimiyetini tanımış, ölene kadar da sorun çıkarmamıştır. Birliği sağlayan Hasan Bey sınırları genişletmek için fetihlere girişmiştir. Karakoyunlu Devleti’ne son vermiş; Bağdat, Ahlat, Cezire, Muş ve Bitlisi topraklarına katmıştır. Fatih Sultan Mehmed’le 1473’te yaptığı Otlukbeli Savaşı’nda bozguna uğramıştır. Onun yaptırdığı “Hasan Padişah Kanunları” adındaki vergi kanunnamesi Safevîler devrinde de

⁷⁴ F. Sümer, “Akkoyunlular”, **TDV  sl m Ansiklopedisi**, 1989, C. 2, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akkoyunlular>, (27.05.2023), s. 271-272.

⁷⁵ E. Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**,  ev. Mürsel  zt rk, TTK, Ankara, 2013, s. 2.

kullanılmıştır. O ahlaklı, halkına merhametli, ilim adamlarına saygılı örnek bir hükümdar olmuştur. Kuran-ı Kerim'i Türkçeye çevirtmiş; çok sayıda cami, medrese ve ribat yaptırmıştır. O sadece büyük bir Türk hükümdarı olmakla kalmamış, İslam tarihinin de büyük hükümdarları arasında yerini almıştır.⁷⁶

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra oğlu Yakup Akkoyunluların en kıymetli hükümdarı olmuştur. Şii mezhebini yaymaya çalışan Şah İsmail'in Babası Şeyh Haydar, kalabalık Sünni nüfusu temsil eden Şirvan hükümdarını ve Yakup'u tasalandırıyordu. Bu nedenle Şeyh Haydar'a karşı Şirvan hükümdarı Yakup'tan yardım istemiştir. Savaşta Şeyh Haydar öldürülmüş ve kuvvetleri dağılmıştır. Yalnızca Şeyh Haydar'ın oğlu küçük İsmail (Şah İsmail) hayatta bırakılmıştır. Sultan Yakup genç yaşta ölünce Akkoyunlu ailesi içinde tekrar saltanat kavgaları baş göstermiştir. Sultan Yakup'un çocuklarının küçük olması, aile içinde birliği sağlayacak liyakat sahibi bir hükümdarın bulunmayışı ve Şiilik ideolojisi üzerine bir devlet ortaya çıkaran Şah İsmail gibi bir gücün ortaya çıkışı zaten dağılmış olan Akkoyunluların sonunu getirmiştir.⁷⁷

2.6. Safevî Devleti (1501-1736)

Safevî Devleti'nin kurucularının kökeni hakkında kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Özellikle yabancı tarihçilerin hanedanlığın kökenini Farslaştıran tezleri bilimsellikten uzaktır. Rus şarkiyatçısı Vasilij Vladimiroviç Barthold'un bu konudaki tezi kaynaklarla ispatlanmış olduğu için daha güvenilirdir. Efendiyev'in aktardığına göre Barthold bu konu hakkında şöyle söylemektedir: *"Bu Erdebil Şeyhleri şüphesiz ki Fars değil, Türk kökenlidir."* Bu görüş Ilya Pavloviç Petruşevski tarafından da desteklenerek

⁷⁶ F. Sümer, "Akkoyunlular", s. 272.

⁷⁷ İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, s. 195-197.

hanedanının ilk kurucularının Erdebil’de yaşadığı ve Azerbaycan Türkçesi konuştukları için Türk oldukları ileri sürülmüştür.⁷⁸

Safevî Devleti adını Erdebil merkezli Şafii mezhebine bağlı Safeviyye tarikatının lideri Pîri Şeyh Safiyyüddin’den almıştır. Safiyyüddin’in ölümünden sonra sırasıyla oğlu Sadreddin ve onun oğlu Hacı Ali geçmiştir. Hacı Ali’nin Şiiliğe meyilli olması tarikatın niteliğini değiştirmiştir. Hacı Ali’nin ölümü sonrası tarikatın başına sırasıyla Şeyh Şah İbrâhim ve Şeyh Cüneyd geçmiştir.⁷⁹

Anadolu Türklerinin büyük bir bölümünün Safevî tarikatına bağlanmasını sağlayan Şeyh Cüneyd olmuştur. Amcası Şeyh Cafer’in tarikatın başına geçmek için onunla mücadeleye girişmesi neticesinde İran’ı terk ederek Anadolu’ya geçmiştir. Cüneyd’in, Şirvanşah hükümdarı tarafından öldürülmesinin ardından tarikat müritleri dağılmamış, Cüneydin vasiyeti gereğince çocuk yaşta olmasına rağmen oğlu Haydar’ın etrafında birleşmişlerdir.⁸⁰

Başlangıçta Safevî tarikatı şeyhleri barışçıl bir politika izlemiş, savaşıma yanaşmamışlardır. Ancak tarikata savaşçı Türklerin dâhil olması ile birlikte özellikle Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar döneminde durum değişmiş, kâfirlere karşı savaş söylemleri öne çıkmıştır. Şeyh Cüneyd döneminde göçebe Türklerin tarikata girişleri Şeyh Haydar döneminde de devam etmiş ve Müslüman olmayan ülke topraklarına “İslam

⁷⁸ O. Efendiyev, **Azerbaycan Safevî Devleti (16.Yüzyıl)**, Çev. Ali Asker, 1.Baskı, Teas Press, İstanbul, 2018, s. 65.

⁷⁹ T. Gündüz, “Safevîler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2008, C. 35, <https://islamansiklopedisi.org.tr/safeviler#1>, (31.05.2023), s. 451.

⁸⁰ F. Sümer, **Safevî Devletin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Tarih Dizisi No.2, Selçuklu Tarih ve Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976, s. 7-11.

için Savaş” sloganlarıyla savaşlar düzenlenmeye başlamıştır. Bu saldırılar neticesinde çok sayıda ganimet Erdebil topraklarına getirilmiştir. Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar Kızılbaşların önde gelenlerinden olup On İki İmam geleneğine bağlıdır. Belki de en önemlisi bu şeyhler Kızılbaşların çoğu için şeyh olmaktan ziyade Tanrı hükmündedir.⁸¹

Şeyh Haydar’ın oğlu Şah İsmail, Akkoyunlu hükümdarı Elvend yenilgi sonrası Diyarbekir’e kaçınca Tebriz’e giderek tahta çıkmıştır. İsmail Şiiliği devletin resmî mezhebi ilan etmiş ve hutbelerde Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman’a lanet okunması emri vermiştir. Şah İsmail rahatsız edici bir şekilde Anadolu topraklarına gittikçe artan bir ilgi göstermiş, Yavuz Sultan Selim’e muhalefet eden Şehzade Ahmed’in oğlunu himaye etmiş ve Yavuz Sultan Selim’e hakaretvari sözler içeren bir mektup göndermiştir. Tüm bu tahrikler neticesinde Osmanlı Devleti harekete geçmiş ve 2 Receb 920/23 Ağustos 1514’te Safevileri Çaldıran Savaşı’nda mağlup etmiştir. Bu savaşta Kızılbaş reislerinin çoğunluğu öldürülmüş ve Şah İsmail’in haşmetine büyük darbe indirilmiştir. Şah İsmail ölünceye kadar sakin bir hayat sürmüştü ve onun ölümünün üzerine yerine oğlu Tahmasb küçük yaşta tahta geçmiştir.⁸²

Şah Tahmasb döneminde vergiler arttırılmış, Şah saltanatının son on dört yılında ordusuna hiçbir ödeme yapmamış, dinar çok fazla değer kaybetmiş, 200 dinar 1 mekal gümüşe denk gelirken ülkenin bütçesi 5 milyon altından 3 milyon altına düşmüştür. Şah Tahmasb döneminin sonlarına doğru vergilerin artışı, salgınlar ve kıtlık nedeniyle köylüler iyice fakirleşmiş, iç karışıklıklar artmış, feodal düzende iç karşılıklıkların ve ülkedeki soygunların artması kervan yollarının güvensiz hâle gelmesine sebep olmuştur. Bu dönemde Özbekler de Horasan sınırına saldırılarını arttırmıştır. İran’da 1535-1536 yılları arasında Herat ve çevresinde Şah’ın beylerbeyi, onun memurları ve askerlerin

⁸¹ M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20.Yüzyıla-**, s. 192-193.

⁸² T. Gündüz, “Safevîler”, s. 452-453.

yaptığı zulümlere tepki olarak zanaatkârlar, alt sınıf ve köylülerin başlattığı çok sayıda halk ayaklanması yaşanmıştır.⁸³

I. Abbas tahta geçince ilk işi orduyu ıslah etmek olmuş, Kızılbaş beylerinin nüfuzunu azaltmak için Şah’a bağlılığından şüphe duyulmayacak askerlerden oluşan Şahsevenler adındaki orduyu kurmuştur. Şah I. Abbas döneminde İran en geniş sınırlarına ulaşmıştır. I. Abbas öldükten sonra yerin geçecek ne oğlu ne de kardeşi yoktu. Çünkü ya kör edilmiş ya da öldürülmüşlerdi. Torunu Sam Mirza, Şah Safi adıyla tahta geçmiş ancak zalimlikleriyle tanınan Mirza genç yaşta hayatını kaybetmiştir. Şah Safi döneminde başlayan devletin çöküşü Şah Süleyman döneminde hızlanmıştır. Şah Süleyman’ın ölümüyle yerine geçen oğlu Sultan Hüseyin Mirza, Afgan isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmış ve en sonunda Şah 30 Muharrem 1135’te (10 Kasım 1722) Afganlıların hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Osmanlı, Safevî hükümdarını yeniden tahta geçirmek için harekete geçmiştir. Osmanlı ile savaşmayı göze alamayan Afganlılar İran’ın batı ve kuzeybatı topraklarını savaşmadan İran’a bırakmıştır. Avşarların Kırık obasından Nadir Han, II. Tahmasb ile iş birliği yaparak Afganlıları İran topraklarından tamamen çıkarmıştır. Nadir Han 1736’da Nadir Şah ünvanıyla tahta kendisi geçmiştir. Afganlıların 1722’de fiilen son verdiği Safevî Devleti’nin varlığı böylece son bulmuştur.⁸⁴

2.7. Avşarlar (1725-1758)

Anadolu, Irak ve Suriye’de olduğu gibi İran da Türkmen yurdudur. İran’da bin yıl boyunca bir Türkmen beyliği gider yerine yenisi gelir. Diğerlerinden farklı olarak İran’da boy ve aşiretlerinden beylerine varana kadar Türkmenler aynı isimle anılırlar. İran’da

⁸³ M. S. İvanov (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20. Yüzyıla-**, s. 199-200.

⁸⁴ T. Gündüz, “Safevîler”, s. 454-455.

bilhassa da Safevî devrinde Türkmenlik ön plana çıkmış, Afganların İran'da tutunma çabaları yine Türkmenler tarafından engellenmiş ve 1925 yılına kadar özellikle Bozoklu Avşar ve Kaçar Türkmen aşiretleri tarafından İran'a sahip çıkılmıştır. Aynı bu ruh bugün de iktidar sırasının kendisine gelmesini beklercesine diri tutulmaktadır.⁸⁵

Nadir Şah başarıları neticesinde Muğan Kurultayı'nda şah seçilmiş ve kurultaydaki temsilciler ile Osmanlı Devleti ile ihtilaflı olunan konuları halletmek için beş maddelik uzlaşi kararları almıştır. Bu beş kararı Osmanlı Devleti ile görüşmek için elçi göndermiştir. Alınan kararlarda Şii ve Sünni mezhebinin birbirine yakınlaştırmak için VI. İmam Cafer es-Sadık'ın adıyla anılan Caferilik mezhebinin kabul edilmesi de vardır. Böylece Hanefi, Şafi, Hanbeli ve Maliki mezhepleri gibi Sünniler Caferiliği de hak mezhep olarak tanımış oldular. Nadir Şah'ın hem siyasi hem dini hem de harp konusunda yürüttüğü siyasetin amacı Turan ve İslam âlemini birleştirmek olmuştur. O, Safevîler döneminde Şiiliğin devlet politikasına dönüşüp Osmanlı gibi çevredeki Sünni Türk devletlerle ilişkilerin bozulmasına karşılık aksi bir politika güderek tekrar onlarla yakınlaşmaya gayret göstermiştir.⁸⁶

Nadir Şah'ın Şah seçilmesiyle birlikte Safevî devri kapanmış ve onun on bir yıl sürecek saltanat dönemi başlamıştır. O hükümdarlığı boyunca önemli başarılar elde etmiş, Delhi'ye kadar ulaşan önemli Hindistan seferleri yapmıştır. Onun İran için en büyük hizmeti İran'ı Afgan, Osmanlı ve Rus işgalinden kurtarması olmuştur. Buna karşılık halkına karşı son derece katı ve acımasız davranmış ve halkını yoksulluğa sürüklemiştir. Ona karşı halkın kini gittikçe artıyor ve saltanatının sonlarına doğru yaşanan

⁸⁵ A. Bademci, **İran'da Türklerin 1000 Yılı: Siyasî ve Sosyal Tarih**, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 485-486.

⁸⁶ C. H. Afşar, **Azerbaycan Nadir Afşar Dövləti**, Bakı, 2014, s. 68-72.

ayaklanmalar artık bıçağın kemiğe dayandığını gösteriyordu.⁸⁷ Taht mücadeleleri uğruna Nadir Şah'ın Meşhed'deki torunu Şahruh Horasan emirleri tarafından 1748'de on üç veya on dört yaşında tahta geçirilmiştir. Meşhed'deki kutsal yerlerin yöneticisi Seyyid Muhammed tarafından ortadan kaldırılmak istenmiştir. Şahruh tahtan indirilince gözlerine mil çekilmesi, oğullarının yaşının küçük olması ve aralarındaki taht mücadeleleri neticesinde devlet merkezi otoriteden mahrum kalmıştır. İran topraklarının çoğunluğuna sahip olan Kaçarlı Ağa Muhammed Şah 1210'da Meşhed'e gelip Şahruh'a oğul ve torunlarıyla birlikte Mâzenderan'da oturma emri vermiştir. Yolculuk esnasında Şahruh ölmüştür (1210/1796). Şahruh'un oğlu Nâdir Sultan, 1797'de Ağa Muhammed Şah'ın ölmesini fırsat bilerek Meşhed'i ele geçirmiştir. Ancak Ağa Muhammed Şah'ın yerine geçen oğlu Feth Ali Şah zamanında oğullarıyla birlikte yakalanıp öldürülmüş, geride kalan Avşar hanedanları Fars'ta ikamete zorlanmış, böylece Avşar hanedanlığı son bulmuştur.⁸⁸

2.8. Kaçarlar

Anadolu'nun Bozok (Yozgat) bölgesinde yaşayan Akça (Ağça) Koyunlu, Akçalı (Ağçalı) ve Şam Bayatı Türkmenleri XV. yüzyılın sonlarına doğru göçüp Kuzey Azerbaycan'ın Gence bölgesine gelmiştir. İşte Kaçarları oluşturan bu Türkmen obalarıdır. Bu Türkmenler Akkaoyunlu Rüstem Bey'in ölümünden sonra saltanat mücadelesine dâhil olarak Uzun Hasan'ın torunu Rüstem Bey'in tahta geçmesinde etkili olmuşlardır. Kaçarlar, Safevî Devleti döneminde büyük oymak hâline gelmiş ve çok sayıda Kaçar beyi bu devlete hizmet etmiştir. I. Şah Abbas Türkmen oymaklarını tehlike

⁸⁷ F. Sümer, "Avşarlılar", TDV İslam Ansiklopedisi, 1991, C. 4, <https://islamansiklopedisi.org.tr/avsarlilar>, (10.06.2023), s. 165.

⁸⁸ F. Sümer, "Avşarlılar", s. 165-166.

oluşturamaları için İran içinde dağıtmıştır. Ayrıca onlara karşı denge unsuru olacak Kullar Ocağı'nı kurmuş ve Esterâbâd'a kul kökenli emirleri atamıştır.⁸⁹

Safevi Hanedanlığının 1722'de sona ermesi ve Nadir Şah'ın suikasta uğraması İran'da karmaşaya neden olmuştur. XVIII. yüzyılda merkezi bir yönetimin bulunmaması nedeniyle ülkedeki farklı gruplar güç yarışına girmiş, Güney Azerbaycan'daki Afganlar, Kaçarlar ve Kürtler birbiriyle mücadele etmiştir. Kuzey ve Güney Azerbaycan bölgesinde bir sürü hanlık kurulmuştur. Özellikle Kuzey Azerbaycan'daki Bakü, Şeki, Guba, Karabağ, Şamahı ve Nahçıvan'da kurulan hanlıkların yöneticilerinin tümü Türk kökenliydi. İran'da merkezi otorite Kaçar Hanedanlığının kurulması ile tekrardan sağlanmıştır.⁹⁰

Feth Ali Şah ile temelleri atılan Kaçar Hanedanlığı, Muhammed Hasan Han'ın oğlu Ağa Muhammed Han'ın Tahran'da 1795'te tahta çıkmasıyla resmen kurulmuştur. O tahta geçtiği sırada İran'da Afşar Hanedanı Şahruh dışında kendisine karşı gelebilecek kimse kalmamıştı. Söz konusu tehlikeyi ortadan kaldırıp Nadir Şahtan kalma mücevherlere sahip olabilmek için Meşhed'e sefer düzenlemiştir. Şahruh kendisinden af dileyip hazineyi kendisine teslim etmiş ancak gönderildiği sürgünde hayatını kaybetmiştir. Afşar Hanedanlığı da böylece sona ermiştir. Ağa Muhammed döneminde saray mensupları, askerler ve ruhani sınıf rahat içinde bir hayat yaşarken halk yoksulluk içinde yaşamıştır. Onun ölümüyle ülke İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarının çatıştığı bir

⁸⁹ F. Sümer, "Kaçarlar", TDV İslâm Ansiklopedisi, 2001, C. 24, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kacarlar#1> (27.06.2023), s. 51.

⁹⁰ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, Çev. Ali Gara-Vüsal Kerimov, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24.

yer hâline gelmiş ve büyük zarara uğramıştır. Ülkenin taht mücadeleleriyle daha fazla zarara uğramaması için yeğeni Feth Ali Mirza, Feth Ali Şah ismiyle tahta çıkarılmıştır.⁹¹

Feth Ali Şah 1797 yılında tahta çıktığında yirmi yedi yaşındaydı ve o otuz yedi yıl saltanat sürmüştür. Amcası Ağa Muhammed hâkimiyetini sağlamlaştırmak için içte ve dışta giriştiği mücadelelerde çokça düşman kazanmış ve bu düşmanlar Feth Ali Şah zamanında da düşmanlıklarını sürdürmeye devam etmiştir. Onun belki de en yanlış siyaseti oğullarından her birini önemli illere vali olarak ataması, cesur ve savaşçı özelliğiyle ön plana çıkan oğlu Abbas Mirza'yı ordu komutanı yapması olmuştur. Savaş zamanları diğer oğulları kıskançlıktan fitne çıkarıp Abbas Mirza'nın yenilmesi için ellerinden geleni yapmış, zaman zaman da merkezi otoriteyi tanımamışlardır. Tüm bunlar büyük toprak kayıplarına sebep olmuştur.⁹² Rus işgallerine dayanamayan Abbas Mirza Ruslarla 1813'te Gülistan ve 1828'de Türkmençay Antlaşmalarını yapmak zorunda kalır. Aras Nehri'nin yukarısında kalan Karabağ, Erivan, Nahcivan (Gülistan Anlaşması) ve Bakü'yü (Türkmençay Antlaşması) içine alan ve Kuzey Azerbaycan olarak da adlandırılan bu topraklar Rusların eline geçer.⁹³ Böylece Azerbaycan tarihini derinden etkileyecek olaylar zuhur etmiş ve Azerbaycan toprakları parçalanmış olur.

Feth Ali Şah'ın ölümünden sonra yerine oğlu Muhammed Mirza geçmiştir. Herat hâkimi Sistan'ı işgal edince Herat'ı kuşatmış ancak İngilizlerin Fars'ta karışıklık çıkarması yüzünden kuşatmaya son verip barış yapmak zorunda kalmıştır. Onu zamanında Ruslar korsanların çoğalmasını bahane ederek Hazar Denizi'nin her yerini ele

⁹¹ Y. İpek, **İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı: Bâbîlik ve Bahâîlik**, Ekim Yayınları, Ankara, 2010, s. 20-25.

⁹² A. Soofizadeh, **Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri**, TTK Yayınları, Ankara, 2020, s. 62-64.

⁹³ A. Kafkasyalı, **İran Türkleri**, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 71.

geçirmiştir. Osmanlılarla da zaman zaman ilişkiler gerilmiş ancak herhangi bir askerî mücadele yaşanmamıştır. Muhammed Şah'ın ölümünden sonra yerine oğlu Nasreddin Şah geçmiştir. Bu dönemin en önemli olayı Bâbîlik hareketidir. 1844 yılında Mirza Ali Muhammed Nurî adında bir şahıs kendisinin kayıp On İkinci İmam Mehdi olduğunu iddia etmiş ve devlet tarafından kurşuna dizilerek öldürüldüğü 1850 yılına kadar etrafına topladığı şahıslarla devletin başına sıkıntı olmuştur. Bu dönemde Rusya, İran'a Kırım Harbi'nde kendisiyle Osmanlıya karşı ittifak yapmayı ve ele geçireceği toprakları İran'a bırakmayı teklif etmiştir. Başlangıçta bunu kabul eden Şah daha sonra vazgeçmiştir. İngiltere ve Afganistan da İran'a karşı iş birliği yapmıştır. Bu sebeple İngiltere ve İran savaşmış ve neticede Nasreddin Şah İngiltere ile antlaşma yapmıştır. Buna göre Şah işgal ettiği Afgan toprağı Herat'ı boşaltacak ve Afganistan'ın işlerine karışmayacaktır. Nasreddin Şah bir suikastta kurban gidince yerine oğlu Muzafferüddin Şah geçmiştir.⁹⁴

Muzafferüddin Şah döneminde ülkenin dış borcu artmış ve bazı tacirlerin maruz bırakıldığı sert uygulamalar halkın tepkisini çekmiştir. Aydınlar, orta sınıfın temsilcisi tacirler, halk ve medreselerin desteğiyle Ağustos 1906'da meşrutiyet ilan edilmiştir. Ekim ayında Meclis-i Şûrâ-yı Millî açılmış ve meclis tarafından liberal görüşle hazırlanan anayasa Şah'a kabul ettirilmiştir. Anayasayı imzalayan Şah birkaç gün sonra hayatını kaybetmiştir. Onun yerine Muhammed Ali Şah geçmiştir. Onun döneminde İngilizler ve Ruslar İran'daki hâkimiyet alanlarını belirlemiş, kuzeye Ruslar güneye de İngilizler sahip çıkmıştır. Şah meclisi bombalamış ve çıkan olaylar sonucunda tahttan indirilerek yerine çocuk yaştaki oğlu Ahmed Mirza geçirilmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Ahmed Şah ülkesinin tarafsızlığını ilan etmiş ancak ülkedeki karışıklıkları fırsat bilen Ruslar ülkeyi işgal etmiştir. Kazak Tugayı komutanı Rızâ Han (Rızâ Şah Pehlevî) Rusları geri itmiştir. Önce Seyyid Ziyaeddin Tabatabai ile askerî darbe gerçekleştirmiştir. Ahmed

⁹⁴ F. Sümer, "Kaçarlar", s. 52.

Şah Avrupa'ya kaçmış ve Rızâ Han yeni kurulan hükümetin Savaş Bakanı olmuştur. 1923 yılında da meclise kendisini Şah seçtirmiştir. Böylece Kaçar Hanedanlığı dönemi son bulmuştur.⁹⁵

İran için Kaçarlar dönemi kültürel ve sanatsal açıdan önemlidir. Bu dönemde Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiş, telgraf getirilmiş, ilk matbaa kurulmuş, darülfünun açılarak Avrupalı hocaların ders vermesi sağlanmış, ilk gazete çıkarılmış ve başta Fransızca olmak üzere farklı dillerden tercüme yapılmıştır. Özellikle Tebriz, Tahran, Şiraz gibi şehirlerde matbaaların kurulması ilim ve sanatın yayılmasını, birçok özel ve resmî dergi ve gazetenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu dönem Kaçar hükümdarlarının çoğunlukla şiir ve edebiyata ilgi duyması sebebiyle şiir ve edebiyat açısından da verimli olmuş, özellikle de Feth Ali Şah döneminde saray şiiri zirve yapmıştır. Ayrıca tarih, felsefe ve din ile ilgili de çok sayıda kitap yazılıp yayımlanmıştır.⁹⁶

3. İRAN'IN DEMOGRAFİK YAPISI

XX. yüzyılın başında İran nüfusu neredeyse 12 milyonun altındayken yüzyılın sonunda bebek ölümlerinin binde yirmi sekize düşmesiyle 69 milyona ulaşmıştır. Tahran 2 yüz bin nüfuslu orta ölçekli bir şehirken yüzyılın sonunda 6,5 milyon nüfusa sahip mega kente dönüşmüştür.⁹⁷ İran vatandaşlarının hemen hemen yarısı Fars kökenli olmayan ve çok sayıda etnik grubun bir arada bulunduğu bir toplumdur. Bu etnik grupların içerisinde Azerbaycanlı, Kürt, Türkmen, Arap ve Beluç etnik kökeninden gelen çok sayıda insan

⁹⁵ F. Sümer, “Kaçarlar”, s. 52.

⁹⁶ R. Kurtuluş, “Kaçarlar”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2001, C. 24, <https://Islamansiklopedisi.org.tr/kacarlar#2-kultur-ve-medeniyet>, (29.06.2023), s. 53-54.

⁹⁷ E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, 3. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 3.

vardır. Etnik gruplar genellikle İran'ın sınır bölgelerinde toplanmışlardır ve bunların sınır ötesinde Türkiye, Pakistan, Irak, Azerbaycan ve Türkmenistan gibi komşu ülkelerde çok sayıda soydaşları bulunmaktadır. Özellikle İran'daki Azerbaycanlılar Sovyetlerin dağılması ve devamında kendi soydaşlarının birçok bağımsız devlet kurmasıyla bu bölgedeki soydaşları ile bağlarını güçlendirdi. Sovyetlerin yıkılmasının ardından 1991 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulduğu dönemde ülke sınırları içerisinde Azerbaycanlı sayısı 7 milyonu bulmaktaydı. Ancak asıl Azerbaycanlı nüfus Aras Nehri'nin diğer tarafında komşu İran'da yaşamaktaydı.⁹⁸

İran İstatistik Kurumu tarafından yayınlanmış resmî bir veri bulunmamakla birlikte bu konuyla ilgili tahmini bilgiler söz konusudur. İran nüfusu 87.590.873'tür (2023 tahmini). İran'ın Farslardan sonra ana etnik grupları sırasıyla Azerbaycan Türkleri, Lorlar, Kürtler, Gilekler, Mazeniler, Türkmenler, Beluçlar, Araplar, Horasan Türkleri, Sistaniler ve Kaşkay Türkleridir. Nüfuslarının az olması sebebiyle ana etnik gruplardan sayılmayanlar ise Tatlar, Talıslar, Raciler, Gürcüler, Larlar, Kuliler, Kecaliler, Brohiler, Galışlar, Kazaklar ve Halaçlar gibi etnik gruplardır. İran'ın etnik grup çeşitliliği din ve mezhep konusunda da görülmektedir. Yine resmî olmayan ve uluslararası merkezlerin iddialarına dayanan bilgilere göre İran'ın %90-95'i Şii, %5-10'u Sünni ve %0,3'ü diğer (Hristiyan, Yahudi, Zerdüşť dâhil), %0,2 belirsiz dine mensuptur (2016 tahmini). Gayrimüslim gruplar içinde Hristiyanlar, Zerdüşťiler, Mendailer ve Yahudiler bulunmaktadır. İran'da farklı inanca sahip gruplar içerisinde kalabalık bir Bahaî

⁹⁸ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 1.

nüfusunun olduğu bilinmektedir ancak İran İslam Cumhuriyeti'nin resmî çevreleri tarafından Bahaîler sapkın bir grup olarak nitelendirilmektedir.⁹⁹

İran, Fars etnik kökeni ve İsnâaşeriyye (İmâmiyye)¹⁰⁰ Şiilik inancı etrafında homojen bir yapı yaratmaya çalışsa da gerçekte yukarıda da bahsedildiği gibi çok farklı etnik grup ve inançta toplulukların yaşadığı heterojen bir yapıya sahiptir. Fars etnikçiliğinin Şiici zihniyetine göre Şiilik her ne kadar Safevîler döneminde İran'ın hâkim inancı olsa da İran'da kurulan Abbâsîler, Selçuklular, Moğollar, Safeviler ve Kaçarların yöneticileri yabancıydı. Yine bu zihniyete göre bu devletlerin yöneticilerinin direnci Fars kimliği karşısında yıkılıp benlikleri Fars kültüründe eridikten sonra başarılı devlet adamları oldular. Ayrıca onların vezirleri başarılı Farslardandı ve başarılı olmalarında

⁹⁹ The World Factbook, [https://www.cia.gov/the-world-](https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iran/summaries)

[factbook/countries/iran/summaries](https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iran/summaries) (11.05.2023); B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti**

Döneminde İran'da Devlet Toplum İlişkisi, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2022, s. 29.

¹⁰⁰ Bu inanca göre Hz. Ali ve ondan sonra gelen imamlarla birlikte toplam on iki imam vardır. On birinci imam Hasan el-Askerî ölmeden önce yerine halef tayin etmemiştir. Onun ölümünden sonra imam arayışına giren Şiiler on ikinci imamın, on birinci imamın oğlu olduğunu, tehlikelerden dolayı gizlendiğini ve kıyamete kısa bir süre kala dünyaya gelip zulüm dolu dünyaya adalet getireceğine inancını benimserler. On ikinci imam, Gaib İmam Muhammed el Kâim el-Mehdi 260/837 yılından 328/941 yılına kadar süren Kısa Gaybet (on ikinci imamın ortadan kaybolması) Dönemi'nde kalmış, 329/942 yılında başlayıp kıyamet gününe kadar sürecektir olan Uzun Gaybet Dönemi'ne girmiştir. E. R. Fırlı, “İsnâaşeriyye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 2001, C. 23, <https://islamansiklopedisi.org.tr/isnaaseriyye#1>, (11.06.2023), s. 142-143.

bunun da etkisi büyüktü.¹⁰¹ Fars etnik kökenini yüceltirken İran tarihindeki gerçekleri yok sayan bu anlayış ne yazık ki İran tarihini bin yıllık geçmişinden koparmaktadır.

4. İRAN'DA TÜRK NÜFUSUN DAĞILIMI

Emperyalist güçler tarih boyunca Türk birliğini hem kültürel hem de coğrafi olarak parçalara ayırmaya ve her bir parçayı farklı göstermeye gayret etmişlerdir. Bu nedenle Türkistan yerine “Asi sentral” adını kullanmışlardır ve günümüzde akademisyenlerin çoğunlukla Türklerin ata yurdunu için Türkistan yerine “Orta Asya” ifadesini tercih etmeleri bir bakıma amaçlarına ulaştıklarını gösterir. Örneğin Ruslar; Türkler için “Kazak”, “Kırgız”, “Özbek” ve “Azeri” gibi isimler kullanmıştır. Farslar da onlar gibi aynı mantıkla İran’da yaşayan Türklere “Azeri” demiştir. Tarihi kayıtlara göre Türkler binlerce yıl İran’ı yurt edinmiştir. Tarih öncesi devirlere hiç bakmadan sadece Gaznelilerden (999) Kaçarların (1925) yıkılışına kadarki zaman düşünülse bile bin küsur yıl İran’da yönetimin Türklerin elinde olduğu tarihi bir gerçektir.¹⁰²

Pehlevi Hanedanlığı 1925’te kurulana kadar İranlı kimliği Fars etnik kökenini temele almıyor ve etnik üstü bir anlam taşımıyordu.¹⁰³ Ancak Pehlevi Hanedanlığıyla birlikte Türk adı yasaklanmış, Azerilerin de Moğollar tarafından Türkçe öğretilmiş Farslar oldukları gibi hiçbir dayanağı ve tarihi gerçekliği olmayan iddialar ortaya atılmıştır. Kaldı ki Moğollar Türkçe bilmiyordu, şayet öyle olsaydı üç yüz yıl Moğol

¹⁰¹ B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran’da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 30-32.

¹⁰² A. Kafkasyalı, **İran Coğrafyasında Türkler**, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 67-68.

¹⁰³ B. Shaffer, “İran’da Azeri Türkleri”, Çev. M. Faruk Çakır, **Türkler**, C. 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 633.

işgali altında yaşayan Hindistan halkı da Türkçe öğrenerek Türkleşirdi.¹⁰⁴ Elbette ki bu iddiaların asıl amacı İran'daki Türk varlığını inkâr etmek ve İran'ı yalnızca Fars kökenli halkların yaşadığı bir yer olarak göstermektir.

İran'daki Türk nüfus ağırlıklı olarak üç bölgede toplanmıştır. Bunlardan en büyüğü Tebriz merkezli “Azerbaycan”, “Güney Azerbaycan” veya “Türk Yurtları” olarak adlandırılan yerdir. Bölgenin merkezi Tebriz olsa da en fazla Türk Tahran'da yaşamaktadır. Tahran'da nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan Türkler, İran Türklerinin neredeyse dörtte birine tekabül eder. Güney Azerbaycan'dan sonra hem yayıldığı coğrafi alan hem de nüfusun yoğunluğu bakımından ikinci büyük grup Fars eyaleti içindeki Kaşkay Türkleridir. Burada Kaşkay Türkleri ile birlikte Afşar, Ağaçeri, Bayat, Ebiver, Halaç, Hamse, Songur gibi Türk boyları da yaşamaktadır. Artık Kaşkay adı bu bölgede yaşayan Türklerin tümü için kullanılan ortak bir ada dönüşmüştür. Kaşkaylar İran hükümetinin çabalarına rağmen Türk göçebe hayatını ve aşiret geleneğini sürdürmeye gayret etmektedir. İran'da Azerbaycan ve Kaşkay Türklerinden sonra üçüncü en kalabalık Türk nüfusu Türkmenler oluşturmaktadır. Bu grup, Türkistan ve Anadolu Türklerinin özelliklerini taşımaktadır. Kalabalık Türk topluluklarından biri de Oğuz boyuna mensup Afşarlardır. Asıl ana vatanları Türkistan olan bu tayfa Selçuklularla Anadolu'ya veya Moğol akınlarıyla İran'a gelmiştir. İran'daki Kazak Türkleri Sovyetler Birliği'nin Kazakistan'a uyguladığı politikalar neticesinde Kazakistan'dan kaçıp İran'a sığınan Kazak Türklerinden oluşmaktadır. İran'da yaşayan diğer Türk gruplar Halaçlar, Karapapaklar, Bayatlar, Kaçarlar, Şahsevenler, Şahayağı Türkleri, İsfahan Türkleri, Horasanî ve Boçağçiler, Sungur Türkleri, Karâyîler Karaçorlular, Karagözlüler ve diğer küçük Türk boylarıdır (Temirtaş, Goudarî, Meşkin, Çardovlu, Şamlu, Hudabentli, İmarlu...). İran neredeyse tüm Türk boylarından insanın yaşadığı ve Türk kültürünün

¹⁰⁴ A. Kafkasyalı, **İran Coğrafyasında Türkler**, s. 68.

yaşatıldığı Anadolu gibi önemli bir Türk yurdudur. Buradaki Türk nüfusu 2008 verilerine göre 35 milyon kadardır.¹⁰⁵ Ancak bunların genel nüfus içindeki dağılımları bilinmediğı için öne çıkan kalabalık topluluklardan küçük topluluklara doğru genel bir sıralama yapılmıştır.

¹⁰⁵ A. Kafkasyalı, **İran Coğrafyasında Türkler**, s. 70-96.

I. BÖLÜM

DÜNYADA ÖĞRENCİ HAREKETLERİNİN MAHİYETİ

Gençlik kavramının tanımı, alt ve üst sınırının neye göre belirlenmesi gerektiğiyle ilgili bir birlik yoktur. UNESCO gençlik dönemini 15-25 yaş arası olarak kabul ederken Birleşmiş Milletler Örgütü (BM) bu yaş aralığını 12-24 olarak belirlemiştir. Türkiye ise BM'nin yaş aralığını referans almaktadır.¹⁰⁶

Gençliğin tanımı yalnızca uluslararası kuruluşlar için farklılık göstermemektedir. Örneğin, Ahmet Taner Kışlalı'nın aktardığına göre Aristo gençliği “ölçü tanımayan, ihtirasla hareket eden ve her şeyde aşırıya kaçan kişi” olarak tanımlarken ünlü Fransız yazar Michel de Saint Pierre gençlik için “Gençlik bir yaş değil bir hâldir.” diyor. Görüldüğü gibi gençlik kavramı için evrensel bir tanım yapmak pek mümkün değil. Çünkü ortalama yaş ve kültür ülkeden ülkeye değişkenlik göstermektedir. Bir ülke için genç sayılan kesimi oluşturan grubun tamamına gençlik denilmesi durumunda dahi köylü gençlik, şehirli gençlik, işçi gençlik, okumuş gençlik veya okumamış gençlik gibi farklı özelliklere sahip alt gruplar ortaya çıkacaktır. Kaldı ki toplumdan topluma farklılık gösteren gençlik kavramı çağdan çağa hatta bir toplum içerisinde farkı sınıf, tabaka ve kesitlere göre de değişmektedir. Ancak “öğrenci gençlik” kavramı içine liseli grupları da almakla birlikte genellikle dünyanın her yerinde üniversiteli gruplar için kullanılmaktadır. Özellikle de 1968'den günümüze farklı özelliklerdeki ülkelerde görülen “gençlik isyanı”nın başrolünde “öğrenci gençlik” vardır. Bu çok da şaşılacak bir durum değildir. Çünkü yapılan araştırmalar eğitim seviyesi arttıkça gençlerin daha hoşnutsuz ve eleştirici

¹⁰⁶ <https://hugaum.hacettepe.edu.tr/>, (30.06.2023).

olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰⁷ Gençlik bir toplumun ruhsal, toplumsal ve ulusal açıdan yücelmesini sağlayan itici güçtür. Hemen her dönem içinde bulunduğu toplumu eleştirmiş ve ait olduğu toplumu değiştirmeye zorlamıştır. Bu nedenle gençlik bir bakıma bu değişimin yaşanmasını sağlayan toplumun lokomotif, motoru rolündedir.¹⁰⁸

Öğrenciler ve gençlik hareketleri modern fikirlerin çekim alanına ilk önce giren grup oldukları için siyasi mücadelelerin ön saflarında yerini almıştır. Ayrıca öğrenciler toplumun diğer kesimindeki gruplara göre toplumsal kısıtlamalar açısından daha özgür olduklarından siyasi meselelerde daha dirençli hareket edebilmiştir. Çünkü bu grubun bireyleri genellikle bir işte çalışmak zorunda değildir, ailelerine bakmak gibi yükümlülükleri yoktur ve çoğunlukla evden uzakta kendileriyle benzer özelliklere sahip akran grubunun içinde yaşamaktadır.¹⁰⁹

Son yıllarda gençlik ve öğrenci hareketleri hiçbir dönemde olmadığı kadar dile getirilip analiz edilmiştir. Özellikle birçok ülkede üniversite öğrencileri önemli bir siyasi güç hâline gelmiş ve bu durum başta sosyal bilimciler olmak üzere birçoklarını öğrenci aktivizminin dinamikleriyle ilgilenmeye itmiştir. Her ne kadar öğrenci hareketleri son yıllarda uluslararası alanda ön plana çıksa da birçok ülkede çok uzun zamandır siyasi ve sosyal güç konumunda olmuştur. XIX. yüzyılda Avrupa'daki milliyetçi hareketler güçlü bir şekilde öğrenci desteği almış, 1848 Alman devrimleri ve Rus devrimci hareketlerinde

¹⁰⁷ A.T. Kışlalı, **Öğrenci Ayaklanmaları**, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s.15-17.

¹⁰⁸ H. Asutay, “Almanya’da Gençlik ve Gençlik Kültürleri Kavramlarının Tanımı ve Tarihsel Gelişimi”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2017 C. 19, S. 1, s. 62.

¹⁰⁹ P. G. Altbach, “Student Movements in Historical Perspective: The Asian Case”, **Youth& Society**, 1970, 1/333, DOI: 10.1177/0044118X7000100305, s. 334.

de öğrenciler önemli roller üstlenmiştir. Öğrencilerin gelişmekte olan bölgelerde de önemli hatta hayati siyasi bir güç elde ettikleri olmuştur.¹¹⁰ Dünya tarihinde meydana gelen olaylar kısa sürse de bazen bunlar bir devrim niteliği kazanmış ve yaşandıkları dönem sonrasını toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan etkilemiştir. Bu olayların bazıları toplumda üretimsel açıdan köklü değişimlere sebep olmasa da toplumu siyasi yönelimler, ideolojik değişimler ve kültürel açıdan değiştirmiş hatta yeni birtakım açılımlara zemin hazırlayarak bunların gerçekleşmesine hız kazandırmıştır. Özellikle 1968 yılında yaşanan öğrenci hareketleri ve bu dönemle anılan “68 kuşağı” dünya tarihine damga vurmuştur.¹¹¹

II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan Soğuk Savaş döneminde siyasi, sosyal ve ekonomik sebepleri olan “68 olayları” pek çok ülkeyi etkisi altına almıştır. Bu olaylar zamanla küreselleşmiş ve etki ettiği ülkelerde farklı boyutlarda yaşandığı için birtakım yerel özellikler kazanmıştır.¹¹² Bu bölümde dünyada yaşanan öğrenci hareketlerinin karakteristik özelliklerine ve Asya, Avrupa ve Latin Amerika’da yaşanan öğrenci hareketlerinden örneklerle yer verilecektir. İran’da yaşanan Pehlevi dönemi, İslam Cumhuriyeti dönemi öğrenci hareketlerini ve etnik kökenli Güney Azerbaycan öğrenci hareketlerini daha iyi analiz edebilmek için dünya örneklerine bakmak yararlı olacaktır. Elbette ki öğrenci hareketlerinin sebepleri ortaya çıktığı coğrafyaya, topluma, kültüre, ekonomiye ve bunların yarattığı koşullara göre değişmektedir. Dünyanın hangi

¹¹⁰ P. G. Altbach, “Student Movements in Historical Perspective: The Asian Case”, s. 333.

¹¹¹ F. Bulut, “68 Öğrenci Olaylarının Uluslararası Boyutu ve Türkiye’de 68 Kuşağına Göre Atatürk ve Atatürkçülük Anlayışı”, **ÇTTAD**, 2011, X/23, s. 143.

¹¹² G. Tuncel, “Küreselleşme ve Yerelleşme Sürecinde Altmış Sekiz Olayları”, **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, 2010, C.1, S. 1, s. 83-84.

bölgesinde yaşanan öğrenci hareketleri anlatılırsa anlatılsın İran’da yaşanan öğrenci hareketlerini diğerlerinden farklı kılan yönleri olacaktır. Yine de daha önce de ifade edildiği üzere gençliğin bulunduğu toplumu eleştirmeye, değiştirmeye ve dönüştürmeye meyilli olması, yaşadığı toplumdaki hoşnutsuzluğu dile getirmede etkin rol üstlenmesi, siyasi ve toplumsal güce dönüşebilmesi bu öğrenci hareketlerinin fitilini ateşleyen unsurlar olma özelliklerini koruyacaktır.

1.1. Öğrenci Hareketlerinin Karakteristik Özellikleri

Öğrenci hareketleri farklı gelişmişlik düzeyleri ve farklı rejimlere sahip ülkelerde ortaya çıkmasına rağmen bazı ortak özelliklere sahiptir. Bu gençlik hareketleri genellikle üniversiteye karşı olmak, rejime ve toplumsal düzene muhalif olmak, yetişkinlerin örgütlerinden bağımsız olmak gibi sebeplerden çıkmakla birlikte söz konusu özelliklerin ağırlığı ve önceliği ülkeden ülkeye de farklılık gösterebilir. Fakat bu özelliklerin ardında bazı ortak sebepler bulunmaktadır. Öğrenci ayaklanmalarının sebeplerini iyi analiz edebilen hükümetler mevcut imkânlar doğrultusunda bunlar isyana dönüşmeden gerekli tedbirleri almayı başaramışlardır.¹¹³

1968 yılında gençlerin talepleri, direnişleri, özlemleri, siyasi faaliyetleri, isyanları tüm dünyayı çeşitli yönleriyle ilgilendiren bir mesele olmuştur. Öyle ki Prag’da Stalin’in devrilmesine neden olan, dünyanın belli başlı üniversitelerinde patlamalara yol açan, Madrid’de iktidarı sarsan, Varşova’da Komünist Partisi’nin bölünmesine neden olan, Belçika’da yeni seçimlerin yapılmasını sağlayan, İtalya’da Fransa’da üniversite eğitimini

¹¹³ A. T. Kışlalı, “Öğrenci Hareketlerinin Özellikleri ve Nedenleri”, **Milliyet**, 07. 02. 1974, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/NefN4FjuET8lpjkdNz5rrw_x3D__x3D_, (08.07.2023), s. 5.

durma noktasına getiren hep gençler olmuştur. Peki, bu gençler o dönem için ne istiyorlardı ve niçin bu kadar etkili oldular?¹¹⁴

Bir ülkenin ekonomik bakımından ne düzeyde geliştiğine bakılmaksızın hemen hemen bütün toplumların gençliğini temsil eden sosyal grupları etkisi altına alan üç unsur öne çıkmaktadır: Bunlar sürekli sosyal temel yapılar, devrin sosya-ekonomik yapısı ve devrin siyasi akımlarıdır. Hangi zamanda olduğu fark etmeksizin sosyal yapıların başında aile kurumu, cinslerin statüsü, kamu düzeni ve egemenliğin taşıyıcısı konumundaki kurumlar gelir. Bireyden her zaman sosyal düzene, ekonomik hayata ve devletin otoritesine uyumlu olması beklenmiştir. Ancak Batılı ve Doğulu toplumlarda gençlik uzun zamandır bu temel kurumların yozlaştığını ileri sürmekteydi. Özellikle Fransa ve Almanya gibi ülkelerde üniversite özerkliğinde Orta Çağ'dan kalma bir zihniyetin izlerinin devam ediyor olmasından dolayı gençlik bu kurumların tam bağımsızlığını istiyordu. Seçtikleri meslek dallarının daha yeni ve eşitlikçi dünya düzenine göre yeniden tasarlanmasını arzu ediyordu. Nermin Abadan'ın aktardığına göre Fransa'da sesini duyurmayı başaran 23 yaşındaki öğrenci liderlerinden Chon Bendit, *“Biz işçi sınıfının müstakbel sömürü kadrosu olarak yetişmek istemediğimiz için üniversite mensuplarından üniversitenin sosyal görevini tartışmalarını talep ediyoruz.”* demiştir. Alman gençlik, koalisyon kabinesinde iş birliği yapan iki büyük siyasi partinin yaklaşımı sebebiyle Alman Parlamentosu'nun denetimsiz kaldığını ve görevlerini yerine getiremediğini düşünmekteydi. Bu nedenle bu gençlik parlamento dışı muhalefetin temsilcisi olduklarını öne sürmekte ve özgürlükleri kısıtlayıcı yeni bir sıkıyönetim tasarısına karşı şiddetli bir şekilde direniş göstermekteydi. Özetle Batılı gençlik devraldıkları ve devam ettirmeleri

¹¹⁴ N. Abadan, “Refah ve adaletsizliğe isyan edenler”, **Milliyet**, 20.05.1968, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/_x2B_FzJQ8_x2F_xakkBH5toZxrr6w_x3D__x3D_, (10.07.2023), s. 2.

istenen kurulu düzeni temsil eden sosyal temel yapıların faydalılığını ve gerekliliğini eleştirmeden kabule yanaşmamıştır.¹¹⁵

Gençlerin davranışlarını etkileyen bir diğer husus genellikle ileri derecede endüstrileşmiş bir kısım Batılı ve Doğulu toplumların ulaştıkları ekonomik gelişmişlik düzeyidir. Bu ülkelerde yüksek hayat standartları, teknolojik seviye, ardı arkası kesilmeyen aşırı tüketim ve aşırı satın alma ön plana çıkmaktadır. Öğrencilere göre Batı'nın modern kapitalizmi ile Doğu'nun güdümlü sosyalist ekonomisi içi boş bir tüketim ekonomisi yaratmıştır. Bu durum çok iyi ve daha az iyi giyinmiş, beyinleri yıkanmış, uysal robotların sürekli yalanlama kampanyaları yardımı ile rasyonel yoldan eleştirilmeyen siyasi sistemlerin sürdürülmelerine yaramaktadır. Bu anlamsız davranışların karşısında olan gençler; bolluk içinde yüzen, tüketici toplum modelini benimseyen ülkelerin yoksulluk içinde kıvranan üçüncü dünya ülkelerine karşı sorumluluklarını unuttuğunu ve toplumda kenarda yaşayan azınlık gruplarının (öğrenci, işsiz, etnik azınlıklar vs.) dertlerine kayıtsız kaldıklarını ileri sürmektedir.¹¹⁶

Gençliğin davranışlarını etkileyen üçüncü sosyal faktör olan “devrin siyasi tarihi ile ilgili durum” bu faktörlerin belki de en önemlisi sayılır. Her kuşağı etkileyen tarihi olaylar, devrimler yalnızca kapitalizm, komünizm, emperyalizm gibi ideolojilerle açıklanamaz. “68 olayları”na kadar sosyologlar tarafından siyasete karşı ilgisiz olarak değerlendirilen endüstrileşmiş toplumdaki gençlik, birdenbire bir fikri yoğun eleştirme ve gece gündüz benliklerini arama yarışına girişmiştir. Amaç yeni bir düzen yaratmaktır. Bu düzenin karakteri henüz net olarak belli değildir. Ancak bu düzenin kapitalizme karşı olmakla birlikte sosyalizmin temel ilkesi hürriyete daha fazla yer vermeyi istediği de hakikattir. Gençlik amacına ulaşabilmek için Soğuk Savaş'tan kalma ideolojik formüller

¹¹⁵ N. Abadan, “Refah ve adaletsizliğe isyan edenler”, s. 2.

¹¹⁶ N. Abadan, “Refah ve adaletsizliğe isyan edenler”, s. 2.

yerine kendisine rehberlik edecek düşünür ve fikir adamları aramıştır. Az gelişmiş üçüncü dünya ülkelerindeki dava ileri bir kapitalizm ve teknolojinin yarattığı bolluğun beraberinde getirdiği bunalım ve baskıyı kaldırmak değil, aksine henüz feodal kalıntılarından kurtulamamış bir sosyo-ekonomik toplumu gerçek anlamda özgürlüğüne kavuşturmak, bu toplumun bireylerine dengeli gelir ve asgari bir sosyal refah sağlamaktır.¹¹⁷

Düzeni kökten yıkma isteğinin diğer ülkelere göre en ileri, en özgür ve en zengin ülkelerde okuyan üniversite gençleri arasında niçin uyandığının cevabı aranmalıdır. Özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısında her şey çok hızlı bir şekilde değişmeye başlamıştır. Atom parçalanmış, insanların eline ürkütücü enerjiler geçmiş, jet çağı yıllık mesafeleri saatlere indirerek dünyanın birbirinden en uzak noktalarını birbirine komşu eylemiş, tıp bilimi insanların organlarını değiştirirken fen insanları cüceleştiren veya devleştiren makineler icat etmiş, otomasyon sanayide ve işletmecilikte kurulu düzenleri altüst etmiş, uzayda trafik artmış, tahrip gücü çok yüksek silahlarla bütün dünyanın birkaç dakika içerisinde harabeye dönüşme ihtimali ortaya çıkmış, haberleşme araçlarının çok hızlı gelişmesine bağlı olarak televizyon sayesinde dünyanın öbür ucundaki olup biteni aynı anda seyretme imkânı doğmuş, okuryazarlık belli bir zümrenin ayrıcalığı olmaktan çıkmış, aydın kesim toplumun her kesiminden insanı içine alarak genişlemeye başlamıştır. Kısacası yaşadığımız dünyadaki her şey hızlı bir şekilde değişmiştir. Ancak siyasi ve iktisadi ideolojiler kendilerini aynı hızla revize edemeyerek yüzyılın gerisinde kalmıştır. İşte gençliği huzursuzlaştıran ve başkaldırmaya sevk eden, onların gözlerini açtıkları dünyanın şartlarına bağlıdır. İktisadi, sosyoloji, ilim ve fen alandaki gelişmeler o kadar hızlı yaşandı ki toplumsal hayat ve sosyal yapıyı ayakta tutan kurallar bu değişimlere ayak uyduramadı. Bunun sonucu ortaya çıkan uyumsuzluğun yarattığı

¹¹⁷ N. Abadan, “Refah ve adaletsizliğe isyan edenler”, s. 2.

sıkıntılar gençlikte bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde her şeyi yakıp yıkma isteği uyandırdı. En ileri toplumların çocukları gelişmenin yarattığı problemlerle daha önce tanıştıkları için öğrenci hareketlerinin en gelişmiş ülkelerin üniversite gençlerinde ortaya çıkması pek tabiidir.¹¹⁸

Toplumsal kuralları çiğneyen ve mevcut düzenden hoşnutsuz gençleri, dünya daha önce Batılı ülkelerde ortaya çıkan *bitniklerle* tanıdı. Kısa zamanda tanınan hatta komünist bloktaki gençleri de etkileyen bu akımın temsilcileri daha sonra *hippiller* olarak adlandırılmıştır. Kamuoyu, *hippileri* de tıpkı *bitnikler* gibi genellikle özentili bir hareket olarak yorumlamıştır. Bu gençlere; aileye ve topluma karşı gelen, toplumun kültür ve ahlak kurallarına uymayan kişiler olarak bakılmış ve onlarla alay edilmiştir. Belki de *bitnikler* ve *hippilerin* isteklerini bütün topluma zorla kabul ettirmek veya herhangi bir siyasi davanın peşinden gitmek gibi amaçları olmadığı için bu sürece gençlik bunalımı teşhisi konulmuş ve sebeplerine inilmemiştir. Ancak bir başkaldırma hâlinde olan üniversite gençliğinin hareketi bu şekilde değildir. Roma'da, Berlin'de, Torino'da, Londra'da 1968 yılında polislerle sık sık çatışan üniversitelilerin isyanı daha çok siyasi niteliktedir. Bu gençler mevcut siyasi sistemi değiştirmek arzusundaydı ve sadece kendi ülkelerinde örgütlenmekle kalmayıp uluslararası bir iş birliğine giriyorlardı. Bu gençlerin savaştan sonra dünyaya gelmeleri, ülkelerinin sanayileşmesi, üniversite eğitimi almaları ve Batı uygarlığının içerisinde yaşıyor olmaları gibi ortak birtakım yönleri vardı.¹¹⁹

¹¹⁸ A. İpekçi, “Gençliğin İsyanı (4)-Neden?”, **Milliyet**, 07.05.1968, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6Db7FxE1hXy97bRQDKji_x2F_Q_x3D__x3D_ (16.07.2023), s. 1 ve 9.

¹¹⁹ A. İpekçi, “Gençliğin İsyanı (1)- Bitnikler, hippiler ve üniversiteliler”, **Milliyet**, 04.05.1968,

Özellikle ileri derecede endüstrileşmiş ülkelerde öğrenci hareketlerinin üniversiteye karşı olmak özelliğinin dikkat çekici bir şekilde öne çıktığı görülmektedir. Geçen yüzyıllarda siyasal alanda etkin rol oynamak isteyen öğrenciler, toplumdaki yerlerini öğrenci olarak korumuşlardır. Ancak zamanla bu durum değişmiş, başlangıçta üniversite içi sorunlardan başlayan öğrenci isyanları yönünü daha sonra mevcut düzen ve ülke sorunlarına çevirmiştir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde 1964-65 yıllarında gerçekleşen öğrenci hareketleri başlangıçta üniversite içi sorunlardan kaynaklanırken üniversite yönetiminde söz sahibi olma amaçlarına ulaşamayan öğrenciler kurum olarak üniversiteye cephe almış ve onun köklü bir değişime uğraması için çabalamıştır. Fransa'da 1968 yılında Kamuoyu Enstitüsü tarafından lise ve üniversite öğrencilerine yönelik bir anket yapılmıştır. Anket, öğrenci hareketlerinin siyasi bir nitelik kazandığı ve gerilimin yüksek olduğu bir döneme denk gelmesine rağmen gençlerin %54'ünün öğretim programları ve metotlarının değişmesi için çabaladıklarını ortaya koymuştur. Federal Almanya'da öğrenci hareketlerinin en coşkulu ve tesirlileri modern ve demokratik bir üniversite olan Hür Berlin Üniversitesinde yaşanmıştır. Almanya örneğine bakıldığında tanınmış büyük üniversitelerde yaşanan öğrenci hareketleri siyasal özellikler taşıırken daha küçük üniversitelerde öğrenci hareketleri genellikle üniversite içi sorunlara yönelik çıkmıştır. Denilebilir ki öğrencilerin beklentilerinin karşılık bulduğu modern üniversitelerde öğrenci isyanları, üniversiteye yönelik olmaktan ziyade mevcut düzene ve ülkedeki siyasal sorunlarla ilgili olmaktadır. Sahra'nın güneyindeki kalkınma düzeyi düşük Afrika ülkelerinde genellikle şiddetli öğrenci hareketleri pek görülmemektedir. Bunun nedeni bağımsızlıklarını yeni kazanmış bu ülkelerde diplomalı kişilere ihtiyaç duyulması ve bu nedenle üniversite öğrencilerinin ayrıcalıklı olmalarıdır. Latin Amerika

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6Db7FxElhXy97bRQDKji_x2F_Q_x3D__x3D_ (16.07.2023), s. 1.

lkelerine bakıldığında durumun sadece kalkınma düzeyi ile ilgili olmadığı görülür. Burada asıl mesele ekonomik kalkınma ile diplomalı oranındaki artışın birbiriyle orantılı olmayışıdır.¹²⁰

1968 yılında niversite gençlerinin siyasi örgütlerden bağımsız olarak gelişen isyanı yayılıyor ve her şeyi reddedip mevcut düzeni kökünden yıkmak arzusuyla yeni bir neslin ayaklanması özelliğini kazanıyordu. Columbia, Sorbonne gibi dünyanın önde gelen niversiteleri dahi dersleri bırakıp kapanmak zorunda kalıyor, bazı niversiteler de öğrenciler tarafından işgal edildiği için eēitime zorunlu ara veriyordu. Peki, tam olarak bu gençlerin istedikleri neydi? O dönem için bu sorunun cevabını bu hareketlere liderlik yapan öğrenciler dahi net olarak cevaplandıramıyordu. Ancak o dönem yaşanan ğrenci hareketlerinden yola çıkarak şunlar sylenabilir: Bu gençler üniversitelerle ilgili bazı isteklerini kabul ettirmeye çalışıyordu ve onların istekleri küçük şikâyetlerden köklü deēişikliklere kadar uzanıyordu. rneēin; niversite gençliği Batı Almanya'da ve İtalya'da niversite eēitiminin kökten deēiştirilmesine yönelik reform, İspanya'da hürriyet, Fransa'da erkek ve kız öğrenciler arasındaki ilişkileri belirleyen kuralların deēiştirilmesi, Çekoslovakya'da yatakhanelerin daha iyi aydınlatılıp ısıtılması, Amerika'da niversite kantinlerinde verilen yiyeceēin arttırılması gibi küçük büyük birtakım isteklerde bulunuyordu. Hemen hemen hepsi üniversitelerin yıkılıp yeniden kurumsallaşmasını ve bu sürece dâhil olmayı istiyorlardı. Bu gençler yalnızca kendi meseleleriyle ilgili reformların peşinden koşmuyordu. Onlar uluslararası sorunlarda da kendilerini dinletmeye, isteklerini kabul ettirmeye ve söz sahibi olmaya çabalıyorlardı.¹²¹

¹²⁰ A. T. Kışlalı, “ğrenci Hareketlerinin zellikleri ve Nedenleri”, s. 5.

¹²¹ A. İpekçi, “Genliēin İsyanı (2)-Ne İstiyorlar?”, **Milliyet**, 05 05.1968, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6Db7FxE1hXy97bRQDKji_x2F_Q_x3D__x3D_ (16.07.2023), s. 1.

Endüstrileşmiş Batılı ülkelerde öğrenci hareketlerinin yetişkinlerden bağımsız olması dikkat çekici bir diğer husustur. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde gösterilere katılan öğrenciler daha önceleri kendilerinden yaşlı kuşakları örnek alırken artık yaşlı kuşakların ideolojilerini reddetmektedir. 1930'lu yıllarda öğrenci hareketlerinin siyasi partilerle ilişkileri varken artık günümüz öğrenci hareketleri yetişkinlerin kurduğu bütün örgütlerden bağımsız bir yol izlemektedir. Fransa örneğine baktığımızda 1968 Mayıs-Haziran olaylarına kadar siyasi partiler üniversitelerdeki uzantılarıyla gençlik hareketlerini kontrol etmişler ancak 68 olayları bütün siyasal örgütlerden bağımsız ilerlemiştir. Başta Fransız Komünist Partisi olmak üzere bütün kuruluşlar öğrencilerin hareketlerini aşırı olarak nitelendirip karşı çıkmışlardır. Almanya'da öğrencilerin siyasal hayatta varlık göstermeleri yeni bir olay değildir ama öğrencilerin 1968 yılındaki olaylarda orta ve yaşlı kuşaktan kopuşu o dönem için yenidir. Bunu en iyi Alman Sosyal Demokrat Parti (Sozial Demokratische Partei Deutschlands) ve onun öğrenci örgütü SDS (Sozialistische Deutsche Studentenbund)¹²² arasındaki ilişkide görmek mümkündür. Sosyal Demokrat Parti sosyalizmden uzaklaştıkça SDS de partiden kopmuş ve 1961'de aradaki bağ tamamen yok olmuştur. Öğrencilerin eski kuşakların ideolojilerini reddettiğinin en somut örneği 13 Mayıs 1968'de Hür Berlin Üniversitesinde yaşanmıştır. Bir zamanlar gençlerin peşinden gittiği Alman asıllı filozof Herbert Marcuse'nin verdiği bir konferansta sözü kesilmiş, yuhalanmış ve filozof salonu terk etmek zorunda kalmıştır. İtalya'daki öğrenciler ise kendilerine toplumda yeteri kadar destek bulamamışlar ve toplumun diğer kesimlerinden kopmuşlardır. Roma'da 1 Mart 1968'de yaşanan öğrenci-polis çatışmasında yüzlerle öğrenci yaralanmış ancak olaya kamuoyu kayıtsız kalmıştır. Bunun temelinde yatan, gençlerin yetişkinlerin siyasal veya mesleki örgütlerinden kopup bağımsızlaşmalarıdır. İşçi ve Katolik örgütler artık eskisi

¹²² Sosyalist Alman Öğrenci Birliği

gibi öğrenci hareketlerine istedikleri gibi müdahil olamamıştır. Japonya örneğinde öğrenciler 1958 yılında Rus tankları Macar ayaklanmasında ayaklananları ezince Japonya'daki Öğrenci Sendikaları Ulusal Federasyonu, Komünist Parti ile bağlarını koparır. Böylece yetişkinlerin örgütlerinden kopuş başlar.¹²³

Rusya'da gençlerin yetişkinlerden bağımsız hareket etmeleri yetişkinler tarafından kuşak çatışması olarak yorumlanmıştır. Sovyet yöneticiler, genç nesli babalarının komünizmi kurma yolundaki çabalarına nankörlük etmekle itham etmişlerdir. Ancak Polonya, Macaristan, Çekoslovakya ve Yugoslavya gibi diğer sosyalist ülkelerde durum daha farklı ilerlemiştir. Gençler toplumdan tamamen soyutlanmamış ve yetişkinlerden bağımsız hareket etmemişlerdir. Örneklere bakıldığında bir ülke ne denli geri kalmışsa öğrenci hareketlerinin yetişkin örgütlerinden bağımsızlaşması da o derecede ortadan kalkmaktadır. Örneğin siyah Afrika'daki ülkelerin çoğunda öğrencilerle yöneticiler hemen hemen aynı kuşaktadır ve bu ülkelerde genç nüfus, nüfusun yarıdan fazlasına denk gelmektedir. Bu tür toplumlarda gençleri etkileyen de sorunlara çözüm bulanlar da genç kuşaktan önderlerdir. Latin Amerika ülkelerinde ise gençlerin liderleri siyasi partilerin hizmetinde ve onlarla birtakım bağları olan kişilerdir. Bu tarz ülkelerde siyasal örgütler öğrencileri finanse ederek bir şekilde kontrol altında tutmaya çalışmaktadır ancak bir ülkedeki refah düzeyi arttıkça ve ülke demokratikleştikçe öğrenci hareketleri toplumun diğer kesimlerinden bağımsızlaşmaya meyillidir. Sonuç olarak şu söylenebilir ki öğrencilerin yetişkinlerin liderliğinden ve onların kurmuş oldukları birtakım örgütlerden bağımsız hareket etmelerinin belirgin olarak ortaya çıktığı toplumlar ileri

¹²³ A. T. Kışlalı, “Öğrenci Hareketlerinin Özellikleri ve Nedenleri”, **Milliyet**, 09. 02.1974,

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/NefN4FjuET8lpjkdNz5rrw_x3D__x3D_ (18.07.2023), s. 5.

derecede endüstrileşmiş Batılı ülkelerdir. Aynı zamanda bu ülkeler toplumun genelini alakadar eden ciddi bir rejim problemine de sahip değildirlir.¹²⁴

1.2. Avrupa'daki Öğrenci Hareketlerine Örnekler¹²⁵

İspanya'da Madrid Üniversitesindeki öğrenci olayları Garcia Calvo ismindeki bir profesörün konferansının iptal edilmesi üzerine 16 Mayıs 1968 tarihinde başlamış, Edebiyat ve Felsefe fakültelerinin 48 saat süreyle kapatılmasına sebep olmuştur. Garsiye Calvo 1965 yılında öğrenci haklarını savunduğu için üniversiteden uzaklaştırılmış bir akademisyendir. Onun vereceği konferansa binlerce öğrenci gelmiş ancak konferansın iptal edildiğini öğrenciler öğrenince öfkelenip harekete geçmiştir. Polis öğrencilerle çatışmış, molotof kokteyli kullanan öğrencilerden pek çoğu ve Profesör Garsiye Calvo tevkif edilmiştir. Gösteriler birkaç gün daha devam etmiş, öğrenciler üniversitede reform ile birlikte birkaç ay önce tevkif edilen sendika liderlerinin tahliyesini talep etmiştir. Öğrencilerin isteklerinden bir kısmı İspanyol idareciler tarafından kabul edilmiş ve öğrencilere birtakım vaatlerde bulunulmuştur. Buna göre; Madrid, Barcelona, Bilbao'da üç yeni üniversite açılacak, öğretmen sayısı artırılacak, maddi açıdan öğrencilere daha fazla yardım yapılacak ve öğrencilere yönetiminde daha fazla söz hakkı tanınacaktır.¹²⁶

İngiltere'de Manchesterlı öğrenciler Fransa'daki öğrenci ve işçi hareketlerini desteklemek amacıyla 20 Mayıs 1968'de yürüyüşe başlamıştır. Başlangıçta amaçları Manchester'daki Fransa ticaret ateşesine bir mektup vermek olan öğrenciler üniversiteye

¹²⁴ A. T. Kışlalı, “Öğrenci Hareketlerinin Özellikleri ve Nedenleri”, s. 5.

¹²⁵ Almanya ve Fransa'daki öğrenci hareketleri dünyadaki diğer öğrenci hareketlerine örnek teşkil ettiği için detaylı ele alınmıştır.

¹²⁶ Milliyetçi Türk Kadınları Derneği, **Dünya'da ve Türkiye'de Öğrenci Hareketleri - Üniversite Sorunu**, Milliyetçi Kadınlar Derneği Yayınları:2, 1968, s. 58.

dönmek yerine şehir merkezine yürümüş ve engel olmak isteyen polisle çatışmıştır. Olaylarda 10 üniversiteli tevkif edilerek mahkemeye çıkarılmıştır. Öğrenciler haziran ayının ilk haftasında Manchester dışında da Hill, Forniye şehirlerinde yürüyüşler yapmışlar ve birtakım reform taleplerinde bulunmuş, hatta amaçlarına ulaşmak için bazı fakülte binalarını işgal etmiştir. 11 Haziran'da BBC radyosundaki “Başkaldıran Öğrenciler” programına konuk olarak Londra’ya gelen Fransız öğrenci lideri Daniel Chon Bendit tutuklanmış, bunun üzerine öğrenciler harekete geçip gösteriler düzenlemiştir. Bu sayede Bendit serbest bırakılmış ve sadece 24 saat için Londra'da bulunmasına izin verilmiştir.¹²⁷

1.2.1. Almanya Örneği

Almanya'da burjuva ailelerin otorite karşıtı çocukları önceleri “Olağanüstü Hal Kanunu’na”, “Büyük Koalisyon’a”, silahlanmaya, Nazismin yeniden gündem olmasına karşıyken daha sonra zengin ve gelişmiş milletlerin fakir ülkeleri sömürmesine, Amerika'nın Vietnam'ı haksız işgaline, Şah'ın İran'daki istibdat yönetimine, neredeyse bütün büyük gazete ve dergileri tek elinde bulunduran Springer'e karşı çıkmışlardır. Bu gençlerin gösteriler, oturma eylemleri, açlık grevleri ile başlayan karşı çıkışları daha sonraları yakıp yıkmaya kadar varan protestolara uzanmış; 2 Haziran 1967 tarihinde Berlin'de bir öğrencinin vurulmasıyla zirve yapmıştır.¹²⁸

Almanya'da öğrencilerin politik davranmaya başlaması 1954-55 öğrenim yıllarına tesadüf eder. Alman üniversite öğrencilerinin baskıları ve istekleriyle “Honnefer Modeli”

¹²⁷ Milliyetçi Türk Kadınları Derneği, **Dünya’da ve Türkiye’de Öğrenci Hareketleri - Üniversite Sorunu**, s.59.

¹²⁸ C. San, **Son Yıllarda Alman Üniversitelerinden Öğrenci Hareketleri**, Başnur Matbaası, Ankara, 1969, s. 5.

adı verilen bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Tasarı 1957 yılında kanunlaşmış ve öğrenciler ilk defa kendi siyasal etkilerinin somut karşılığını görmüştür. Almanya'da 1958 sonrası özellikle de 1962 itibariyle öğrencilerin yükseköğretim kurumlarında yapılmasını talep ettikleri birtakım reformlar, demokratik ilkelerin üniversite bünyesinde de uygulanması, üniversitelerin toplumu eleştiren yapılara dönüşmesi, en nihayetinde de üniversitelerin topluma politik açıdan yön vermesi gibi birtakım isteklerinin olduğu görülmektedir. Almanya üniversitelerindeki öğrencilerin başlangıçta üniversitelerde reformlar gerçekleştirmek amacıyla yola çıktıkları, daha sonraları bir baskı unsuruna dönüşerek gerek toplum gerekse siyasi iktidar üzerinde politik nüfuza sahip olma yönünde bir ilerleme kaydettikleri söylenebilir.¹²⁹

Almanya'da öğrenci hareketleri 1967 yılının ilk aylarından itibaren artmaya başlamıştır. 1967'nin ilkbaharında Amerika Birleşik Devletleri Başkan Yardımcısı Humphrey'in Berlin'i ziyareti sırasında öğrenciler Amerika'nın Vietnam politikasını eleştiren gösteriler yapmıştır. İran Şahı'nın Batı Berlin'e 1967 Haziran ayı başlarında yapacağı ziyaret nedeniyle Alman Sosyalist Öğrenciler Federasyonu tarafından İran'ın genel durumu ve Şah'ın faaliyetlerinin tartışıldığı bilimsel seminerler düzenlenmiştir. Çeşitli üniversitelerde "Şah'a karşı komiteler" kurularak İran şahının namına yaraşır bir şekilde(!) karşılanması için hazırlıklara girişilmiştir. Bonn'da Şah karşıtı düzenlenen gösterilerde 61 öğrenci tutuklanmış, Münih'te 20 öğrenci gözaltına alınmış, Berlin ve Hamburg'ta polis şiddetini artırarak öğrencileri yumruklamış, saçlarından tutup yerlerde sürüklemiş ve polis atlarını öğrencilerin üzerine sürmüştür. İran Şahı'nın 2 Haziran 1967'de Batı Berlin'e gelişini 2 bin kadar öğrenci ıslıklar, çürük domates, yumurta ve isli mumlarla karşılamıştır. Aynı günün akşamı Şah'ın operaya geleceğini öğrenen yine 2 bin kadar öğrenci buluşmuş, aynı manzaralar burada da yaşanmıştır. Şah operaya girip

¹²⁹ C. San, **Son Yıllarda Alman Üniversitelerinden Öğrenci Hareketleri**, s. 7-8.

Mozart'ın “Sihirli Flüt” operasını dinlerken polis öğrencilere saldırmış ve çıkan çatışmalarda Benno Ohnesorg adında bir öğrenci polis kurşunuyla öldürülmüştür. Bu olay sonrası Almanya'daki öğrenciler harekete geçmiş ve polisi hedef alan gösterirler düzenlenmiştir.¹³⁰

Avrupa'daki öğrenci hareketleri, Batı Almanya'da yaşanan hararetli öğrenci olaylarının Fransa'ya oradan da Avrupa'nın diğer şehirlerine yayılmasıyla ortaya çıkmıştır. Almanya'daki ihtilalci gençlik hareketlerinin başını Batı Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesinde okuyan 28 yaşındaki Rudi (Rudolph) Duschke çekmiştir. Bu kişi Doğu Almanya'dan askerlik yapmamak için Batı Almanya'ya kaçmış, daha sonra Marcuse'nin anarşist teorisini üzerine kurulu Sosyal Öğrenci Federasyonu'nun başkanlığını yapmıştır. O kendisine Ho-Chi-Minh, Mao ve Che Guevara'yı örnek almış, Amerika'nın Vietnam'daki faaliyetlerine karşı tavrıyla ve Alman üniversitelerinde reform için yaptığı mücadelelerle tanınmış, kendisine edindiği taraftarla solcu öğrenci oluşumlarını güçlendirmiştir.¹³¹ Kızıl Rudi (Rudi Duschke), İran Şahı'nı protesto gösterilerinde Benno Ohnesorg'un öldürülmesi ile Batı Almanya'daki aşırı sol eğilimli öğrencilerin liderliğini eline geçirmiş ve inandığı ideolojiler ışığında öğrencileri güdülemeye çabalamıştır.¹³²

¹³⁰ C. San, **Son Yıllarda Alman Üniversitelerinden Öğrenci Hareketleri**, s. 28-29.

¹³¹ Milliyetçi Türk Kadınları Derneği, **Dünya’da ve Türkiye’de Öğrenci Hareketleri - Üniversite Sorunu**, s. 39.

¹³² Dış Haberler Servisi, “Avrupa’da Öğrenci Hareketlerini Başlatan Kızıl Rudi Öldü”, 27.12.1979, **Milliyet**, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/9Y8nyE25cymhtRAApTsSVw_x3D__x3D_, (23.07.2023), s. 3.

Sosyalist Öğrenciler Federasyonu Başkanı Rudi Duschke, 12 Nisan 1968’de Hitler hayranı 23 yaşındaki duvarcı ustası Joseph Bachmann’ın suikastine uğramış ve yaralanmıştır. Batı Berlin’de gerçekleşen bu olay üzerine öğrenciler gösteriler düzenlemiştir. Öğrencilerle polis arasında çatışma çıkmış, polis öğrencilere karşı cop kullanmış, öğrenciler de bir polis motosikletini ateşi vermiştir. Gösteriler Batı Berlin yönetiminin izniyle başlamıştır ancak öğrenciler daha sonra sağcı Basın Kralı Axel Springer’in tesislerine yürümüş, buraları taşılayıp ateşe vermiştir. Batı Berlin’le birlikte Frankfurt, Essen, Hamburg ve Bonn’da da gösteriler yapılmış, Springer’in Hamburg’daki tesislerine de saldırı düzenlenmiştir. Gösteriler esnasında öğrencilerin ellerindeki ünlü Alman komünistlerinden Rosa Luxemburg ile Karl Liebknecht’in resimleri dikkat çekmiştir. Suikast sonrası Başbakan Kurt Kiesinger dini bayram tatilini yarıda kesip Bonn’a dönmüş ve öğrencilerden demokrasiye zarar verici davranışlardan kaçınmalarını istemiştir. Suikastçı Bachmann ifadesinde Mart’in Luterking’in öldürülmesi olayının kendisine örnek olduğunu, Duschke’den nefret ettiğini, bir komünist olduğu için üzerine ateş ettiğini söylemiştir.¹³³

Rudi Duschke’ne yapılan suikast sonrası gösterilerde Federal Almanya geneli 867 kişi tutuklanmıştır. Tutuklanan kişilerin profilinden hareketle Almanya’da başlayan olayları yalnızca üniversitede gençliğine bağlamak doğru olmaz. Çünkü bu kişilere bakıldığında üniversite öğrencileri dışında içlerinde ortaokul öğrencileri, özel müesseselerde çalışan hizmetliler, işçiler, çeşitli meslek grubuna bağlı kişiler veya hiçbir mesleği olmayan gençler söz konusudur. Bu kişilerin yaşlarına bakıldığında 18 yaşından küçük, 19-25 yaşları arasında değişen veya 25’ten daha büyük kimseler olduğu

¹³³ T. Aytül, “Alman gençleri Rudi için gösteri yaptı”, **Milliyet**, 13.4.1968, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/4jNYMbPZ9YWGNKeskNnedw_x3D_x3D_, (23.07.2023), s. 1 ve 9.

gözlenmektedir. Bu ayaklanmalarda Batı gençliğinin içerisinde bulunduğu şartların büyük rol oynadığı söylenebilir. Çünkü bu gençler 18 yaşında silahlı altına alınabiliyordu fakat 18 yaşında seçme hakkına veya 21 yaşında seçilme hakkına sahip olamıyordu. Ancak 28-30 yaşları itibariyle siyasi anlamda birtakım sorumluluklar üstlenebiliyorlardı. Bu nedenle gençlik sesini duyurabilmek için bu tarz eylemlere girişmek mecburiyetinde kalıyordu. Anarşistler; başını çektikleri olayların temelinde Vietnam Savaşı, üniversite reformları, hükümeti veya Axel Springer basın tekelciliğini protesto etmek olduğunu iddia etse de asıl amaç bu mevzuların bir çözüme kavuşturulması değil, Almanya'daki mevcut toplumsal düzeni ve devlet düzenini ihtilalci girişimlerle yıkmaktır.¹³⁴

1.2.2. Fransa Örneği

Fransa'daki öğrenci olayları Nanterre Edebiyat Fakültesinin kapatılmasını protesto etmek için aşırı solcu kuruluşların özellikle de devrimci komünist gençlik hareketinin çağrılarına 400 kadar öğrencinin karşılık vermesiyle 3 Mayıs 1968 günü Sorbonne Üniversitesinde yapılan protestolarla başlamıştır. Bu öğrenciler burjuva ve teknokratik üniversite karşıtı mücadeleler için Sorbonne Üniversitesini kendilerine direniş üssü olarak belirlemişlerdir. Öğrenciler aşırı sağcı grupların müdahalesine karşı kendilerini korumak için protestolara ellerinde sopalarla katılmış, polisle aralarında çıkan olaylar neticesinde 7 öğrenci silah taşımaktan tevkif edilerek tutuklanmıştır. Bu olaylar nedeniyle 50 bin öğrencisi olan Nanterre ve Sorbonne Edebiyat Fakülteleri kapatılmıştır. Bunun üzerine Fransa "Ulusal Öğrenci Birliği" ile "Ulusal Yüksek Öğrenim Sendikası" grev kararı almıştır. "Ulusal Öğrenci Birliği" Quartier Latin Mahallesiinde bir gösteri yapılması için çağrıda bulunmuştur. Polis, Quartier Latin'de Sorbonne Üniversitesinin

¹³⁴ Milliyetçi Türk Kadınları Derneği, **Dünya'da ve Türkiye'de Öğrenci Hareketleri - Üniversite Sorunu**, s. 43-44.

kapılarını devamlı olarak gözetim altında tutmuştur. Emniyet Amirliği, Quartier Latin’de yapılması için çağrıda bulunulan gösteriye izin vermemiştir.¹³⁵ Buna rağmen Fransız Üniversite Öğrencileri Ulusal Birliği (UNEF) tarafından Paris’te Denfret Rochereau Meydanı’nda 7 Mayıs 1968’de düzenlenen izinsiz protesto mitingine öğrencilerin yanı sıra öğretim üyeleri, işçiler, siyasi şahsiyetler de katılmış ve tutuklu öğrencilerin serbest bırakılması talebinde bulunmuştur. Grup, Quartier Latin’e doğru yürüyüşe geçmiş ancak polisle aralarında arbede yaşanmış, polis olaylara göz yaşartıcı gaz ve tazyikli itfaiye hortumuyla müdahale etmiştir. Tüm bunlara rağmen öğrenci hareketleri önlenememiştir. Olaylarda birçok vitrin kırılmış, sivil ve polis araçları hasar almış ve 76’sı yabancı olmak üzere 422 öğrenci tutuklanmıştır. Bu olayların temelinde yatan birçok sebep bulunmakla birlikte kızların erkeklerin yatakhanelerine rahatça girememeleri, üniversitede reformların istenilmesi, Alman asıllı Kızıl Dany (Daniel Chon- Bendit) liderliğindeki solcu öğrencilerin Vietnam Savaşı ve emperyalizme karşı oluşları sayılabilir.¹³⁶

Öğrencilerin gösterileri toplumun farklı kesimlerinden fiili destek görmüştür. Bu bağlamda Parisli taksici şoförleri üç büyük sendikanın emri ile 24 saatlik bir greve başlamışlardır. Posta dağıtıcıları ile ülkenin batısındaki dört şehrin işçi ve köylüleri de

¹³⁵ Milliyetçi Türk Kadınları Derneği, **Dünya’da ve Türkiye’de Öğrenci Hareketleri - Üniversite Sorunu**, s.50; Dış Haberler Servisi, “Fransız gençliği grev ilan etti”, **Milliyet**, 07.05.1968,

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6MTop8TepaUbyatAYQ4Imsg_x3D_x3D_, (24.07.2023), s. 1 ve 9.

¹³⁶ Milliyetçi Kadınlar Derneği, **Dünya’da ve Türkiye’de Öğrenci Hareketleri - Üniversite Sorunu**, s. 50-51.

greve başlayacaklarını duyurmuş olup tacirler ve öğretmenler de greve desteklerini bildirmiştir.¹³⁷

Hükümet karşıtı gösteri yapan öğrencileri desteklemek maksadıyla 13 Mayıs günü milyonlarca işçinin 24 saat süreyle greve başlaması bütün Fransa’da hayatı felç etmiştir. Grev hareketi zaman içerisinde ilerleyerek yayılıp büyümüş; bunun neticesinde ulaşım aksamış, posta hizmetleri asgari düzeye inmiş, elektrik ve telefonlar kesilmiş, devlet radyosu yayını durdurmuş, Öğrenci Velileri Birliği velilere çocuklarını okula göndermemeleri konusunda çağrıda bulunmuştur. Öğrenciler de Sorbonne Üniversitesi binalarına kırmızı bayraklar çekmişler, camlarına Vietnam bayrakları ile kırmızı bayraklar asarak mitinge başlamıştır. Mitingin başlamasıyla birlikte öğrencilerin davranışlarının önceki gösterilerden daha siyasi bir nitelik taşımaya başladığı dikkat çekmiştir. Söz alan öğrenciler De Gaulle’cü rejimin devrilmesini istediklerini belirtmiştir. Öğrenci kuruluşları ile birlikte işçi sendikaları tarafından ortak düzenlenen Paris mitinginde öğrenci liderleri İçişleri Bakanı, Paris Emniyet Müdürü ve Sorbonne Rektörü’nün istifasını istemiştir. Komünist eğilimli sendikaların körükledikleri huzursuzluk öğrenci ayaklanmalarının önüne geçerek ülke geneli yayılmaya başlamış, grevler devam etmiş, büyük küçük birçok şehirde protestolar düzenlenmiş, işçiler bağlı oldukları sendikaların emirleri ile çalıştıkları fabrikaları işgale başlamıştır.¹³⁸

Öğrencilerin hedefinde olan Millî Eğitim Bakanı Peyrefitte 28 Mayıs günü istifa etmiştir. 30 Mayıs günü Cumhurbaşkanı De Gaulle kendisinin ve başbakanın

¹³⁷ Dış Haberler Servisi, “Paris’te çarpışmalarda 850 kişi yaralandı”, **Milliyet**, 08 05.1968, [¹³⁸ Milliyetçi Kadınlar Derneği, **Dünya’da ve Türkiye’de Öğrenci Hareketleri - Üniversite Sorunu**, s. 51-52.](http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/QUanQCSs5u_x2B_q5lcMG1un4w_x3D__x3D_, (28.07.2023), s. 1.</p></div><div data-bbox=)

çekilmeyeceğini, yeni seçimlere gitmek üzere meclisin feshedildiğini bildirmiş, geçici hükümeti kurması için başbakanı görevlendirmiştir. Paris sokaklarında öğrenci olayları devam ederken Sorbonne Üniversitesinde Daniel Chon Bendit fabrika işçilerine çağrıda bulunarak fabrikaları işgal eden işçilere savunma düzenine geçmelerini ve asıl amacın yönetimi ele geçirmek olduğunu belirtmiştir. Çin eğilimli bir komünist grubunun 11 Mayıs günü düzenlediği mitingde polisin zor kullanmasıyla etrafa kaçışan gençlerden birinin Seine Nehri'nde boğularak ölmesi ile binlerce öfkeli genç Quartier Latin ve Sorbonne'da polis ile çatışmaya girmiştir. Fransız Üniversite Öğrencileri Ulusal Derneği Parislileri protestolara katılmaya davet etmiş ancak miting yapılamamıştır. Paris merkezi savaş meydanına dönmüş, öğrenciler polise karşı koyabilmek için civardaki lokantaların camlarını kırıp sandalye ve masaları kendilerine barikat yapmaya başlamışlardır. Paris dışında ülkenin başka şehirlerine de yayılan olaylar süratle sabotaj, kundakçılık ve yağma olaylarına dönüşmüştür. Fransız hükümeti ülkeyi büyük bir kaosa sürükleyen olayların önüne geçmek için Paris'teki bütün gösterileri yasaklamış ve kabine de şu kararları almıştır: *“Fransa’da bulunmaları arzu edilmeyen öğrenci ya da diğer yabancı uyrukların ülkeden çıkarılması, kamu düzenini bozan faaliyetlerde bulunan bütün cemiyet ve kuruluşların lağvı.”* Paris'te gösteri ve yürüyüşler yasaklanmasına rağmen yapma çabasında olanlar yurt dışına çıkarılmıştır. Grevlere katılan işçilerden çoğunluğu da işinin başına geri dönmüştür.¹³⁹

¹³⁹ Milliyetçi Kadınlar Derneği, **Dünya’da ve Türkiye’de Öğrenci Hareketleri - Üniversite Sorunu**, s. 53-55.

1.3. Latin Amerika'daki Öğrenci Hareketlerine Örnekler

Latin Amerikalılar yıllarca acımasız diktatörlük, sansür ve yolsuzluktan bıkmıştır. Onlar için 1968 yılı bitmek bilmeyen kötü bir yıl olmuştur. Özellikle birçok üniversite öğrencisi yaşam standartlarının yükseltilmesi için eğitimde köklü reformların yapılmasını istiyordu. Bu nedenle istediklerini elde edebilmek için mücadeleye girişmiş, Orta ve Güney Amerika boyunca gösteriler düzenlemiş, isyan çıkarıp polisle çatışmışlardır.¹⁴⁰

Latin Amerika'da 68 öğrenci olaylarının seyrine bakıldığında; Arjantin'de devlet üniversitelerinde okuyan binlerce öğrenci boykota başlamış ve olayların şiddetlenmesi karşısında Arjantin hükümeti sert tedbirler almıştır. Öğrenci huzursuzluğu ile ilgili haberlere sansür uygulanmış, basın ve televizyon devletin sıkı denetimine girmiştir. Venezuela Merkez Üniversitesindeki öğrenci grevi, öğrencilerin üniversitenin bütün kurullarına katılma hakkı elde etmeleri ile son bulmuştur. Uruguay'da 20 gün devam eden öğrenci karışıklıklarına banka personeli ve memur grevi de eklenmiş, hükümet Montevideo'da sıkı yönetim ilan edince grevler ve karışıklıklar son bulmuştur.¹⁴¹

Meksika'da ihtilal ortamı bulunmadığı hâlde 1968 yılındaki öğrenci hareketleri ihtilal havası yaratmıştır. Meksikalı öğrenciler yetişkinlerin önderliğinden tamamen kopmamıştır, bu nedenle de öğrencilerin hazırladığı protesto yürüyüşlerine yüz binlerce

¹⁴⁰ A. Zubair, “The March of the One Hundred Thousand: The Brazilian Student Protest of 1968”, **History Human Rights Latin American Studies Political History**, 2008, <https://stmuscholars.org/the-march-of-the-one-hundred-thousand-the-brazilian-student-protest-of-1968/>, (30.07.2023); Milliyetçi Kadınlar Derneği, **Dünya’da ve Türkiye’de Öğrenci Hareketleri -Üniversite Sorunu**, s. 62.

¹⁴¹ Milliyetçi Türk Kadınları Derneği, **Dünya’da ve Türkiye’de Öğrenci Hareketleri - Üniversite Sorunu**, s. 61-62.

kişi katılmıştır. Başta Fransa olmak üzere ileri derecede endüstrileşmiş ölkelerde öğrenciler başlangıçta kamuoyunun sempati ve desteğini kazanmaya çalışmış ama daha sonra toplumun diğer kesimlerinden kopup soyutlanmışlardır. Halbuki Meksika ve Brezilya üniversite yöneticileri kamuoyunu desteğini kaybetmemek için öğrenci hareketlerini frenleyip aşırılığın önüne geçmeye çalışmışlardır. İlgi çekici olan bir diğer nokta her iki ölkedeki gençlik hareketleri sosyalist olmaktan ziyade liberalist özellikler taşımaktadır.¹⁴²

1.3.1. Brezilya Örneđi¹⁴³

1960'larda Brezilya'ya damgasını vuran birçok dinamik siyasi ve kültürel güç arasında en önemli olanı 1968 yılındaki coşkulu öğrenci hareketidir. Brezilya'daki üniversite öğrencilerinin siyasi olarak örgütlenme ve ulusal meselelere katılma konusunda uzun bir geçmişi vardır. Brezilya, 1964'ten beri silahlı kuvvetlerin Soğuk Savaş döneminde alışılmadık bir hareketle dönemin Cumhurbaşkanı João Goulart'ı devirdiği askeri bir diktatörlük altında yaşıyordu. Orta ve üst sınıftan diğer kişiler gibi birçok üniversite öğrencisi de başlangıçta 1964 darbesini desteklemiştir. Ancak 1968'e gelindiğinde, büyük bir kısmı rejimden şiddetle yüz çevirmiştir. Bu değişim, rejimin sivil özgürlükleri kısıtlamasından duyulan genel bir rahatsızlık ve üniversite sistemiyle ilgili ciddi sorunlardan kaynaklanıyordu. Aynı zamanda, o dönemde diğer Latin Amerika üniversitelerinde de olduğu gibi öğrenci kitlesi içinde büyüyen sola doğru eğilimi de yansıtıyordu. Sonunda öğrenciler, öğrenci aktivizmini temelde bir "diktatörlük karşıtı" hareket olarak konumlandırarak rejime karşı başlıca muhalefet hareketine öncülük

¹⁴² A. T. Kışlalı, **Öğrenci Ayaklanmaları**, s. 74.

¹⁴³ Latin Amerika'da 1968 yılında yaşanan öğrenci hareketlerinden Brezilya öğrenci hareketleri ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle detaylı bir şekilde anlatılmaya çalışılmıştır.

ettiler. Öğrencilerin görece ayrıcalıklı toplumsal konumları nedeniyle rejim ilk başta pek çok öğrencinin onlara gerçekten karşı çıktığına inanmamıştır. Yalnızca küçük bir grubun dışarıdan kışkırtıcılar tarafından yoldan çıkarıldıklarını düşünmüştür. Öğrencilerin “diktatörlüğe karşı duruş protestoları”, rekor sayıda katılımcıyı (müzisyen ünlüler, din adamları ve diğerleri gibi öğrenci olmayan birçok kişi dahil) bir araya getirmeye başlamış, basında yoğun bir şekilde yer almış ve genellikle hükümetin baskıcı müdahalesine sebep olmuştur. 1964 itibariyle polis, muhalif öğrencileri susturmak için kademeli olarak daha sert yöntemler kullanmaya başlamıştır. İlk başta öğrenciler genellikle kendilerine yönelik artan fiziksel baskıdan kaçınmaya çalışmış ancak 1968 Mart'ında protestocu bir öğrencinin polis kurşunuyla öldürülmesi sonrası gerçekleşen sokak protestolarında molotof kokteylleri, sapanlarla fırlatılan taşlar, mantarlar, basit sopalar, taşlar, kırık asetat plakları gibi derme çatma silahlar kullanmıştır. Hatta bazı yürüyüşlerde birkaç öğrenci şehir merkezindeki yüksek binalardan birkaçının üzerinden polise ağır cisimler fırlatmıştır.¹⁴⁴

1968 yılı boyunca Brezilya politikasına egemen olan öğrenci hareketlerinin ülkeyi 1964'ten beri yöneten Costa E. Silva'nın idaresindeki yönetimde değişiklik yapması beklenmiştir. Brezilya'da öğrenciler 80 milyonluk nüfusa oranla küçük bir azınlığı teşkil etmektedir. Ancak verdikleri mücadelelerde 10 kişiyi kurban vermeleri iktidara yönelik huzursuzluğun artmasına sebep olmuştur. Öğrenci hareketlerini birçok ülkede olduğu gibi Brezilya'da da halk desteklemiyordu. Buna karşılık siyasi topluluklar, öğrenci protestolarında kendi düşüncelerini de ortaya koyabildikleri için öğrencileri destekliyorlardı. Brezilya'daki öğrencilerin arkasında solcuların, eski Kubitchek ve

¹⁴⁴ V. Langland, “Between Bombs and Bombshells Students and Sexual Politics in 1968 Brazil”, **Revista**, Vol. 8, No. 2, 2009, <https://revista.drclas.harvard.edu/between-bombs-and-bombshells-students-and-sexual-politics-in-1968-brazil/>, (30.07.2023).

Goulart rejimlerinin yandaşlarının olduğu görülmektedir. Brezilya'da 1964'ten beri gerçek bir siyasi parti olmadığı için halkın isteklerini dile getirme görevini kilise ve öğrenciler üstlenmiştir. Kilise ayrıca öğrenciler ile hükümet arasında ara buluculuk yaparak reformlar yapılmasını sağlamıştır.¹⁴⁵

1.4. Asya'daki Öğrenci Hareketlerine Örnekler

Asya ülkeleri kültürel ve politik açıdan çeşitlilik gösterdiği için bu ülkeler hakkında yapılabilecek genellemeler de sınırlı olmaktadır. Buna rağmen Hindistan, Çin, Endonezya, Pakistan ve diğer uluslarda XIX. ve XX. yüzyıllarda üniversite öğrencileri ve Batı eğilimli entelektüellerde milliyetçiliğin yükselişte olduğu görülmektedir. Asya ülkelerinin çoğunluğu bağımsızlık elde ettikten sonra, öğrenci ve gençlik hareketleri siyasi olarak değişken ve bazen de belirleyici unsurlar olmuştur. Türkiye, Güney Kore, Güney Vietnam ve dolaylı olarak Endonezya, Pakistan ve Japonya'da öğrenciler siyasi krizler çıkmasına hatta hükümetlerin düşmesine sebep olmuştur. Asya ülkelerinde milliyetçilik, radikalizm ve modern ideolojik eğilimler üniversiteler ve öğrenci topluluklarının siyasete katılımı ile topluma ulaşmıştır. Öğrenci ve gençlik hareketleri, modern fikirlerin çekim gücünü ilk hisseden gruplar arasında yer alır. Bu nedenle siyasi mücadelelerin ön saflarında yer almaları tabiidir.¹⁴⁶

¹⁴⁵ S. Yılmaz, “Brezilya için için kaynıyor”, **Milliyet**, 01.12.1968, [http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/pZAbH0aB8tQTAJ0tJdKEwg_x3D_x3D_\(29.07.2023\), s. 2.](http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/pZAbH0aB8tQTAJ0tJdKEwg_x3D_x3D_(29.07.2023), s. 2.)

¹⁴⁶ P. G. Altbach, “Student Movements in Historical Perspective: The Asian Case”, s. 334.

1.4.1. Japonya Örneği

Japon gençlik kültürü birçok yönden dünyadaki diğer ülkelerdeki gençlik kültürlerine benzer bir gelişim göstermiştir. Japon öğrenciler 1950'lerde rockabilly ve rock'n roll'a hayranlık duymuş, televizyon ve tüketimciliği benimsemiştir. 1960'larda Cinsel Devrim ve karşı kültürlerle iletişime ilgi duymuştur. 1960'ların sonları ve 70'lerin başlarında Vietnam Savaşı'nı ve üniversitelerin kalabalık oluşunu protesto etmişlerdir. Diğer ülkelerdeki gibi Japon öğrenciler de küresel Soğuk Savaş'tan derinden etkilenmiş ve öğrenci ayaklanmaları küresel savaş gerilimdeki iniş ve çıkışları yakından takip etme eğiliminde olmuştur. Bununla birlikte Japon öğrenci hareketi dünyanın birçok yerindeki öğrenci hareketlerine benzerlik göstermekle birlikte onlardan ayrışan yönleri de vardır. Japonya'nın Asya-Pasifik Savaşı'nda (I. Dünya Savaşı Asya-Pasifik Cephesi) ağır bir şekilde yenilmesi devamındaki gelişmeler sonrası ABD önderliğindeki askeri işgal, Japon öğrencilerin 1960'ların öğrenci küresel devriminde öncü bir rol oynamalarına olanak tanımıştır.¹⁴⁷

Japon üniversite öğrencileri, kampüs yaşamlarıyla ilgili çeşitli istekleri karşılanmayınca 1965 ve 1966'dan başlayarak ve gittikçe artan bir şekilde barikatlar kurmaya, üniversite binalarını işgal etmeye başladılar. Örneğin, 1966'da Waseda Üniversitesi ve Meiji Üniversitesindeki öğrenciler üniversite harçlarının artışı protesto etmek için binaları işgal ettiler ve Chūō Üniversitesindeki öğrenciler bir öğrenci yurdunun yönetimiyle yaşadıkları anlaşmazlık nedeniyle bir binaya barikat kurdular. Daha sonra 1967'de öğrenciler, üniversite yöneticilerinin 2 milyar yenlik üniversite fonunu zimmete geçirmelerini protesto etmek için Nihon Üniversitesinde

¹⁴⁷ N. Kapur, "The Japanese Student Movement in the Cold War Crucible, 1945-1972", **The Asia-Pacific Journal**, Vol. 20, Issue 14, No. 1, Article ID 5724, Jul 15, 2022, <https://apjjf.org/-Nick-Kapur/5724/article.pdf>, (05.08.2023), s. 2.

barikatlar kurdular. Tokyo Üniversitesi tıp fakültesindeki öğrenciler fakülte binalarını ele geçirip zorunlu ücretsiz ve düşük maaşlı işçileri protesto etmek için grev başlattılar.¹⁴⁸

1968 öğrenci olaylarının tüm dünyada yayıldığı bir dönemde Japonya'daki öğrenci hareketleri Komünist Parti etkisi altında gerçekleşmiş olup Japonya'nın farklı şehirlerinde Amerika aleyhtarı öğrenci hareketleri yaşanmıştır. Tokyo Üniversitesinde yaşanan öğrenci hareketleri ise bunların devamı niteliğindedir. Bir Amerikan askeri uçağının Fukaoka Üniversitesi yakınına düşüp üniversitenin teknik enstitüsünün zarar görmesi sonucu Tokyo Üniversitesinde büyük çaplı öğrenci hareketleri başlamıştır. Ayrıca Okinava'da büyük bir miting düzenlenmiş ve mitingde atom taşıyan B52 bombardıman uçaklarının Japonya'dan gitmesi istenmiştir. Japon Komünist Gençlik Hareketleri, Amerika karşıtlığını bir sembol olarak kullanmıştır. 8 Haziran 1968 tarihinde Japon Gençlik Teşkilatı Zengakuren'ın Tokyo'da düzenlediği ve Tokyo dışında 56 Japon şehrinde de gerçekleşen yürüyüşlerde Japonya'nın Amerikan üslerinden temizlenmesi talep edilmiş, polis ve gençler arasında çatışmalar yaşanmıştır. Tokyo'da başlarında çelik miğferler olan Zengakuren gençleri bir Amerikan subay kulübünü basmak istemişler, polis tarafından engellenmişlerdir. Bu gösterilerde 266 öğrenci yaralanmıştır.¹⁴⁹

Zengakuren öğrencilerinin 1968 yılı boyunca, polis ve uzlaşmaya yanaşmayan üniversite yöneticileriyle çatışmaları, yeni sol ideolojilerle karşılaşmaları giderek daha fazla radikalleşip somut hedeflerden soyut hedeflere yönelmelerine neden olmuştur. Neticede Tokyo Üniversitesi gibi seçkin üniversitelerde Zengakuren öğrencileri özerklik talep etmeye ve radikal şahsi arayışlara yöneldi. Öğrenci hareketi "üniversitede reform

¹⁴⁸ N. Kapur, "The Japanese Student Movement in the Cold War Crucible, 1945-1972", s. 14.

¹⁴⁹ Milliyetçi Türk Kadınları Derneği, **Dünya'da ve Türkiye'de Öğrenci Hareketleri - Üniversite Sorunu**, s. 59-60.

yapmaktan" (daigaku *kaikaku*) "üniversiteyi dağıtmaya" (daigaku *kaitai*) doğru kaydı. Üniversite yönetimlerinin pek çok kampüste Zengakuren öğrencilerinin öğrenim ücreti ve kampüs yaşamıyla ilgili çoğu talebini karşılamayı kabul etmesine rağmen öğrenci grubu dağılmayı reddetmiştir. Çünkü artık istekleri üniversiteye yönelik somut talepler olmaktan çıkmış ve tüm sistemi devirmeye yönelmiştir. Neticede öğrenci ayaklanmaları 1968 boyunca ve 1969'da sürdü. Sonuç olarak 1968-69 yıllarında 165 üniversite kampüsünde ciddi aksamlar yaşandı ve 70 kampüste öğrenciler polis müdahalesine karşı barikatlar kurdu. Ayrıca kentlerdeki veya üniversitelere yakın çok sayıda lisede de karışıklıklar çıktı. Önde gelen üniversitelerden bazıları 1969 yılı için giriş sınavlarını ertelemek ve eğitime ara vermek zorunda kaldı. Üniversitelerin son sınıf öğrencileri programlarını tamamlayıp mezun olamadı ve mezun olmak için 1970 yılını beklemeye mecbur kaldı.¹⁵⁰

¹⁵⁰ N. Kapur, "The Japanese Student Movement in the Cold War Crucible, 1945-1972", s. 15-16.

II. BÖLÜM

İRAN ÖĞRENCİ HAREKETLERİ

2.1. Şah Rıza Pehlevi Dönemi Devlet ve Toplum Yapısı

Şah Rıza Pehlevi dönemini iyi anlayabilmek için Şah'ın Kaçarlardan nasıl bir devlet devraldığını da bilmek gerekir. Bu nedenle bu bölüm mukayeseli anlatılacaktır. Meşrutiyet Devrimi (1906) İran'da büyük hayallerle başlayıp büyük hüsrarla sonuçlanmıştır. Devrim, başlangıçta İranlılara eski şaşalı dönemlerine dönme, aydınlık bir geleceğe kavuşma vaadinde bulunmuş, neredeyse ülkeyi parçalanma eşiğine getiren kaotik bir ortamla da son bulmuştur. Devrimin gerçekleştirilmesi ve devrimin amacına ulaşamaması her ne kadar akla aykırı gibi görünse de güçlü merkezi bir devletin bulunmamasına bağlıydı. Bu devrimin temeli XIX. yüzyılda Batılı ülkelerin İran üzerine nüfuz etmeye başladığı döneme denk gelir. Halkın Kaçar sarayı ile olan bağları bu dönemde yeteri kadar zayıflamış, üstüne Batılı devletlerin İran üzerindeki etkisi artmıştı. Bu durum özellikle kent pazarlarındaki esnaf ve dini liderler için ortak bir tehdit oluşturmaya başlamıştı. Çünkü Ruslar ve Britanyalılar İran'ın iç işlerine karışıyor, maddi kaynaklarını sömürüyor, ülke yabancılara kapitülasyonlar yoluyla açık bir pazar hâline dönüştürülüyor, yabancılardan ithalat ve gümrük vergileri alınmıyor ve rahatça seyahat etmeleri sağlanıyordu. Batı dünyası ile olan bu münasebetler yeni bir orta sınıf yarattı. Bu sınıfın mensupları kendilerini "aydınlanmış düşünürler" olarak adlandırıyordu. Onlar hükümdarın istibdat yönetimine karşı halkın egemenliğini, mutlakiyet ve muhafazakârlığa karşı liberalizmi, milliyetçiliği hatta sosyalizmi savunuyor; hükümdarın "Tanrının Yeryüzündeki Gölgesi" lakabına karşı çıkıyor, insan haklarını temel alıyor, geleneğe değil hürriyet, eşitlik ve kardeşliğe önem veriyorlardı. Onlar için Kur'an-ı

Kerim, şariat veya Şiilik bağlayıcı olmaktan çıkmıştı ve yurttaşların insan olmalarından kaynaklı birtakım haklara sahip olmaları gerekiyordu.¹⁵¹

Kaçar Hanı her ne kadar Safevi Devleti gibi siyasi ve ekonomik açıdan güçlü bir devlet kurmaya çalışsa da küresel çapta ekonomik kriz yaşanması ve bunun İran'a yansması sonucu bu mümkün olmamıştır. Bu durum merkezi otoritenin güç kaybetmesine ve yerel yöneticilerin güçlenmesine sebep olmuştur. I. Dünya Savaşı'nda Rusya ve Britanya'nın İran'ı işgal etmesinin bir sonucu olarak bu küçük yerel yöneticiler güç kazanmış ve merkezi otorite tamamen yok olmuştur. Merkezi otoritenin yok olmasına bağlı olarak İran'da siyasi istikrarsızlık, şiddet, yağma ve kaos iyice artmış; Britanya ve Çarlık Rusya'nın İran üzerindeki rekabeti iyice kızışmış ve Britanya'nın Hindistan yarımadasındaki varlığını korumayı devam ettirebilmesi için kendi güdümünde olacak merkeziyetçi ve güçlü bir İran'a ihtiyacı artmıştır. Bu sebeplerden iktidara gelecek liderin kim olacağı dönemin hâkim gücü olan Britanya tarafından belirlenmiştir. İngilizlerin desteğini alan Kazak Tugayı komutanı Rıza Han, Tahran'a 21 Şubat 1921'de girerek Kaçar Hanedanı Ahmet Şah Kacar'a karşı askeri darbe gerçekleştirmiştir. Rıza Şah önce Genelkurmay Başkanı olmuş, ardından 1923 yılında başbakan olmuştur ve 1925 yılında ise Kaçar Hanedanlığına tamamen son vererek Pehlevi Hanedanlığı kurmuştur.¹⁵²

Kaçarlarda Şah'ın sözü kanun niteliğindeydi. Devletin üst kademesinde yer alan mahkeme başkanı, vali gibi bürokratlardan aşiret reislerine, köy ve mahalle muhtarlarına kadar bütün memurları görevlerine o atar görevlerinden o azlederdi. Şah ülke topraklarını kendi şahsi mülkiyeti gibi idare eder, ülke topraklarının kendisine ait olduğunu iddia

¹⁵¹ E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 48-49.

¹⁵² B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran'da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 66; R. M. Ghanbarlou, "İran'da Fars Milliyetçiliği", **Milliyetçilik**, Tevfik Erdem (Ed.), Otorite Kitap, İstanbul, 2020, s. 499-500.

ederdi. Yasama, yürütme ve yargı erklerini kendi tek elinde toplamış gibi görünse de aslında yetkileri oldukça sınırlıydı. Bunun nedeni de devletin gerçek bir bürokrasiye ve düzenli bir orduya sahip olmayışındı. Merkezdeki kontrol her ne kadar Şah'a aitse de taşra için bunu söylemek mümkün değildi. Şah düzenli bir orduya sahip olmaması nedeniyle yerel bölgelerdeki ileri gelenlerin desteğini almak zorundaydı. Bu nedenle Kaçarlar döneminde Şah'ın tam bir otoriteye sahip olduğunu söylemek doğru olmaz.¹⁵³

Şah Rıza Pehlevi İran'ın zayıf olduğu savaş ve karışıklık zamanında ne gibi bedeller ödendiğini iyi bildiği için güçlü bir ordunun varlığına büyük önem vermiştir. 1925 yılında 21 yaşın üstündeki sağlıklı erkeklerin hepsi askere alınmış, 2 yıl muvazzaf 4 yıl da yedek askerlik yapmak zorunluluğu getirilmiştir. 1941 yılına gelindiğinde toplam asker sayısı 127 bine ulaşmıştır. Ayrıca Şah bir askerdi ve ordusunun en modern askeri teçhizatla donatıldığını görmek istiyordu. Onun döneminde orduyu güçlendirmek için tank, ağır silah ve diğer askeri malzemelerin alımları gittikçe artmış ve bütçedeki en büyük mali yükü oluşturmuştur. Subaylarını kendi egemenliğinin koruyucuları kılmak için elinden gelen bütün çabayı sarf etmiş; subaylarına ikramiyeler dağıtmış, onlara idarecilik görevleri vermiş, hatta yolsuzluklarına göz yummuş ve onlara düşük fiyattan devlet arazilerini satmıştır.¹⁵⁴

Şah Rıza Pehlevi kendinden daha önceki hanedanların yaptığı gibi İran'ı kendi toprakları olarak görmüştür. Devletin topraklarını yalnızca kendisi topraklarına katmakla kalmamış, üst düzey komutanlarının da aynı şeyi yapmasına müsaade etmiştir. Onun iktisadi girişimleri millî kaynakları kendi şahsi mülkiyetine dönüştürme gayesi gütmüş, kurulan fabrikaların ya ortağı ya da sahibi olmuştur. Şahın ciddi derecede toprak düşkünlüğü vardı. Özellikle ele geçirdiği topraklar atalarının şehri olan Mazenderan'da

¹⁵³ E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 12.

¹⁵⁴ E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 92-95.

yoğunlaşıyordu. Buradaki topraklarında çoğunlukla çay, pirinç, pamuk, ipek ve tütün; Esterabad, Hemedan, Gürgen ve Veramin'deki topraklarında ise buğday yetiştiriciliği yapılıyordu. Şah arazilerini çoğunlukla devlet arazilerine el koyarak, haczetmek veya toprak ağalarının topraklarına kâğıt üstünde göstermelik fiyatlar koyarak usule uygun olmayan yollarla elde ediyordu. Britanya temsilcisi Şah'ın topraklarını satmak istemeyen aileleri ikna olana kadar hapiste tuttuğunu aktarmaktadır.¹⁵⁵

İran'da Kaçarlar döneminde iki tür hâkim ve mahkemeler mevcuttu. Bunlar Şer'i mahkemeler ile örf ve sivil mahkemelerdi. Şer'i kanunlar müçtehitler ve mollalar tarafından icra edilir; ceza da göze göz, dişe diş usulünce tatbik edilirdi. Her büyük şehre bir şeyhülislam atanır, mollanın verdiği hükümler şeyhülislamlar tarafından mühürlenir ve valiler tarafından icra edilirdi. Sivil hâkimler ise yerli valilerden oluşurdu. Bunlar örf ve adetlere göre hareket ederlerlerdi. Ancak her iki mahkeme arasında kesin bir ayrılık söz konusu değildi. Her iki kuvvet de her türlü meseleye karışırdı. Dönemin koşulları düşünüldüğünde, ahalinin ve memurların ahlaki seviyeleri göz önünde bulundurulduğunda bu kadar karışık bir adli usulün çok sayıda suistimale sebep olması kaçınılmazdı. İşte bu suistimallerden kurtulmak için şehirlerde ve köylerde ahali hakem usulünü icat etmişti. Herhangi hususi bir meselenin ortaya çıkması durumunda taraflar kendi aralarında bir *Aksakallılar Heyeti* seçerler ve bu heyetin vereceği kararlara itaat ederlerdi. Bu İran'da bir nevi jüri usulünün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunlar hem sivil hem de ceza işleriyle ilgilenmişlerdir.¹⁵⁶

Rıza Şah o dönem Atatürk Türkiye'si'nde gerçekleştirilen inkılapları örnek alarak birtakım modernleşme girişimlerinde bulunmuştur. Özellikle hukuk reformu kapsamında

¹⁵⁵ A. Bademci, **İran'da Türklerin 1000 Yılı: Siyasî ve Sosyal Tarih**, s.607; E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 96.

¹⁵⁶ A. Ağaoğlu, **İran ve İnkılabı: 1500 ile 1900 Arasında İran**, s. 83-84.

laikleşme yolunda adımlar atılmış ve şer'i mahkemelerin yetkileri sınırlandırılmıştır. Ulema, mahkemelerden uzaklaştırılarak şeriatın hukuk üzerindeki etkisi kaldırılmaya çalışılmış, 1927 yılında Adalet Bakanlığı kadrolarına genellikle Batı'da eğitim almış kişiler getirilmiştir. Bu durum, ulema sınıfıyla Şah'ın arasını açmış ve 1927'de ulema isyanları çıkmıştır. Hükümet çıkan olayları şiddetli şekilde bastırmış, olaylara karışanları ağır bir şekilde cezalandırmış ve bu olayları siyasi partilerin kapatılarak çok sayıda kişinin tutuklanması izlemiştir. 1928 yılında Fransa örnek alınarak hazırlanan yeni Medeni Kanun, Meclis tarafından onaylanmıştır. 1939 yılınca Ceza Kanunu hazırlanmaya başlanmış, 1940 yılında son hâli verilerek yasalaşmıştır. Şah, 27 Kasım 1928 tarihinde Kanun-i Vahdet-i Libas (Kıyafet Birliği Kanunu)'ı çıkartmış ve bu kanunla etnik, dini ve sosyal statü gibi sembolleri içeren giyim kuşam yasaklanarak kadın ve erkekler Batı tarzında giyinmeye zorlanmıştır. 1931 yılında çıkan yasayla kadınlara boşanma davası açma hakkı tanınmıştır. 1936 yılında kadınların kamuya açık yerlerde peçe takmaları ve çarşaf giymeleri yasaklanmıştır. Şah peçe yasaklanmadan önce kadınları peçesiz sinema, lokanta gibi yerlere girebilmeleri, yabancı erkeklerle sokakta konuşabilmeleri hatta üstü kapalı arabalara birlikte binebilmeleri konusunda cesaretlendirip rahatsız edilmemeleri konusunda polislere talimat vermiştir. Kıyafet reformu ulemanın hükümete muhalefetine şiddetini arttırmış, çok sayıda din adamı ya hapse atılmış ya da sürgün edilmiştir. 1936 yılında bir yasa çıkarılarak yargıçlara Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi veya yabancı bir üniversitenin hukuk fakültesinden mezun olma şartı getirilerek ulema tamamen adalet sisteminin dışına çıkarılmıştır. Bürokrasiden de ilahiyat temelli devlet adamları ihraç edilmiştir. Böylece Rıza Şah din adamlarının devlet içindeki nüfuzlarını azaltarak ordu,

ekonomi ve eğitim alanında modernleşme reformlarına devam etmiş ve devleti yeniden tanzim etmiştir.¹⁵⁷

Nasreddin Şah'ın uzun süren hükümdarlığı 1896 yılında sona erdiğinde devlet; yeni kurulan İçişleri, Ticaret, Maarif ve Vakıflar, Bayındırlık, Güzel Sanatlar, Posta ve Telgraf Bakanlıkları ile Savaş, Maliye, Adalet ve Dış İlişkileri gibi eski olmalarına rağmen dosyalama sisteminden dahi yoksun deyim yerindeyse sadece adları olan ama nitelikleri olmayan bakanlıklardan ibaretti. Bunlar bakanlıktan ziyade birer daire gibi çalışan, bürokrasisi olmayan oluşumlardı. Söz konusu bu bakanlıklara memur ataması daha önce benzer görevlere getirilmiş kâtip ailelerden yapıldı. Bu kişiler düzenli olarak maaş alamadıkları için resmî evrakları özel evrakları gibi makamlarını da satılıp satın alınabilecek bir çıkar aracı olarak görürlerdi. Şah Rıza Pehlevi zamanında bakanlıklar ciddi birer bürokratik kuruma dönüşmüştür. Onun zamanında eski bakanlıklara ilave olarak Sanayi, Yol ve Tarım Bakanlığı da eklenmiştir. İçişleri Bakanlığı vilayetlerin düzeninden sorumlu olmuştur. Eskiden valiler yarı bağımsız beyler iken artık merkeze bağlı devlet memurlarına dönüşmüşlerdir. Şah İçişleri Bakanlığı aracılığıyla genel valileri atamış, genel vali de bakan ile yaptığı görüşmeler neticesinde bölge valileri ve belediye başkanlarını atamıştır. Eskiden 8 olan vilayet sayısı yeni yapılan düzenlemelerle 15'e çıkarılmıştır.¹⁵⁸

¹⁵⁷ A. Bademci, **İran'da Türklerin 1000 Yılı: Siyasî ve Sosyal Tarih**, s. 607; M. Koca, "XX. Yüzyılın Başında Şah Rıza Pehlevi'nin Reformları Ekseninde İran'ın Modernleşme Çabası", **Asia Minor Studies**, 2020, C. 8, S. 1, s.365-366; R. Kurtuluş, "Rızâ Şah Pehlevî", **TDV İslam Araştırmaları Merkezi**, 2008, C. 35, <https://islamansiklopedisi.org.tr/riza-sah-pehlevi>, (23.09.2023), s. 67.

¹⁵⁸ E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 13 ve s. 95.

Meşrutiyet arifesinde İran'daki idari vaziyet Safevi Devleti'ndekiyle neredeyse aynıydı. İran birtakım vilayetlere, vilayetler kazalara ve kazalar da nahiyelere bölünmüştü. Mali açıdan bu taksim içinde 340 şube mevcuttu ve her bir şubenin başında bir mustavfi (muhasibeci) vardı. Her mustavfinin elinde asırlar önceden kalma vergilerin, gelirlerin miktarını tayin eden bir kitap mevcuttu. Her yılbaşı memuriyetlikler açık arttırmaya konuluyor, en çok kim para verirse o kişi tayin oluyordu. Bu usuldeki amaç Şah'a *madahil* temin etmektir. Madahil valilerden alınan fazla paraydı. Her vilayetin vereceği vergi “Kitabı Şah”ta belli olduğu için Şah'ın madahili bu verginin dışında kalacak fazla para olacaktı. Öyle ki açık arttırmada en fazla madahil veren kimse kazanıyordu. Onun da amacı bu parayı ahaliden çıkarmak üstüne kendisi için de madahil temin etmektir. O da elinde bulunan kazaları “Kitab-ı Şah”ta tayin edilen vergi miktarının çok üzerinde satışa çıkarıyor, bu son mahalleye kadar böylece devam ediyordu. Bu şekilde halktan alınıp hazineye gidecek olan vergi miktarının on misli alınıyordu. Vergi alt kademelere doğru indikçe yükselmekteydi. Suistimaller neticesinde vergi mükelleflerinin varı yoğun ellerinden gidiyor ve bir sonraki sene mükellefin bir kısmı topraklarını terk edip kaçmak zorunda kalıyordu¹⁵⁹

Rıza Şah'ın yaptığı iyileştirmelerin temelinde devletin artan gelirleri yatıyordu. Bu gelirler başlıca petrol rafinerilerinin kira gelirleri, gecikmiş vergi borçları, tüketim mallarına konulan vergiler ve yüksek gümrük vergileriydi. Petrol gelirleri 1921-22 döneminde 583.960 sterlin iken 1940-41 yılları arasında 4 milyon sterline ulaşmıştır. Bunun başlıca sebebi Rıza Şah tarafından başhaznedarlığa getirilen Amerikalı Arthur Millspaugh'un uygulamalarıdır. O, beş yıllık görev yaptığı sürede vergileri toplamak için bir sistem kurmuş ve vergi oranlarını güncellemiştir. Bu dönemde afyon satışları sıkı denetim altına alınmış, mustavfiler kadroya geçirilerek memur sıfatı kazandırılmıştır. En

¹⁵⁹ A. Ağaoğlu, **İran ve İnkılabı: 1500 ile 1900 Arasında İran**, s. 78-83.

önemlisi İran'ın ilk kapsamlı yıllık bütçesi hazırlanmıştır. Tabii ki Millspaugh, Rıza Şah'ın ciddi desteğini almıştır çünkü daha önceki hükümetlerin hiçbiri vergileri toplayamıyor, vergiler merkeze hiçbir şekilde ulaşamıyordu. Millspaugh sayesinde bu sorun aşılmıştır.¹⁶⁰

Eğitim konusunda da ciddi değişiklikler yapılarak misyoner okulları ve dinsel azınlıkların açtığı okullar devlete bağlanmıştır. Fransız eğitim modeli örnek alınmış ve devletin eğitim sistemi yeniden hazırlanmıştır. Ülke genelinde aynı müfredat ve aynı ders kitaplarının okutulması esas alınmıştır. Daha önce kurulan edebiyat, hukuk, ziraat, siyasal bilimler, tıp ve öğretmen okulu 1934 yılında Tahran Üniversitesi adı altında birleştirilmiştir. 1930'ların sonuna doğru bu üniversitenin bünyesinde eczacılık, dişçilik, veterinerlik, ilahiyat, güzel sanatlar ve bilim teknolojisi fakülteleri de kurulmuştur. Diğer eğitim kademelerinde olduğu gibi üniversite ayağında da Fransız eğitim modeli tercih edilmiş ve Tahran Üniversitesi Napolyon modeline göre eğitim vermiştir. Bu dönemde yurt dışında eğitim alan öğrenci sayısı da gittikçe artmıştır. Örneğin, 1928-1934 yılları arasında 640 öğrenci eğitim için başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerine gönderilmiştir.¹⁶¹

İngilizler ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) 1941 yılında İran'ı işgal ettiler. Daha sonra aralarına Amerika Birleşik Devletleri de katıldı. Bu istilanın müttefikler açısından iki amacı vardı: Birincisi daha önce de I. ve II. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi Britanyalıların İran'ın petrol kaynaklarını sömürmek istemesi ve ikincisi ise Sovyet Birliğine giden ticaret yolu Arkhangelskın çoğu zaman don olmasıydı. Rıza Şah'ın yaptırmış olduğu Trans-İran demiryolu ve yeni karayolları İran'ı dikkat çeken bir

¹⁶⁰ E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 90.

¹⁶¹ E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 112; M. Koca, “XX. Yüzyılın Başında Şah Rıza Pehlevi'nin Reformları Ekseninde İran'ın Modernleşme Çabası”, s. 363.

ticaret güzergâhına çevirmişti. Müttefikler, halkın da memnun olmadığı Şah'ın indirilmesi karşılığı İran halkının ses çıkarmayacağını biliyorlardı. Ülkenin toprak bütünlüğüne zarar verilmeyeceği ve savaş bittikten sonra altı ay içinde İran topraklarını terk edeceklerine dair İranlılara söz verdiler. Rıza Şah'ın ordusu üç gün dayanabildi. Rıza Şah tahttan indi ve yerini 21 yaşındaki oğlu Veliaht Prens Muhammed Rıza'ya bıraktı. I. Dünya Savaşı'ndaki gibi İran'ın kuzey bölgesini Rusya, güney bölgesini Britanya aldı. Geri kalan kısım ise merkezde hükümete bırakıldı. Rıza Şah Britanyalıların denetimindeki Mauritius'a sürgüne gönderildi. 1944 yılında ise ömrünün sonuna kadar sürgünde kalacağı Güney Afrika'ya gitti. Rıza Şah giderken yanında hanedanlığın sorun çıkarabilecek gibi duran hanedanlık üyeleri de gönderildi.¹⁶²

Muhammed Rıza Şah halkın gözündeki itibarını düzeltmek için ilk zamanlar elinden geleni yapmıştır. Mecliste sivil giysilerle temel yasalara saygı göstererek ülkeyi yöneteceğine dair yemin etmiş ve sürekli demokratik yönüne vurgu yapıp İsviçre'de aldığı eğitimin altını çizmiştir. Babasının servetinden hükümete iade ettiği paradan Tahran'da su dağıtım sistemi, fakirler için kalacak yer yapmak, halk kütüphanesi, hastane, tıbbi laboratuvarlar, yeni tıp fakülteleri kurmak, ülke genelinde sıtma ve göz hastalıklarıyla mücadele etmek için harcanacak parayı ayırmış; babasının haksız yollarla elde ettiği arazileri gerçek hak sahiplerine devretmiştir. Babasının Eğitim Bakanlığına bağladığı dini vakıfları serbest bırakmıştır. Özellikle Necef'teki önemli bir müctehid olan Büyük Ayetullah Ağa Hüseyin Kumi'ye artık devletin kadınların peçeleriyle uğraşmayacağı sözünü vermiştir. Buna göre kadınların peçe takıp takmayacağına birinci dereceden yakınları karar verebilecekti. Şah, hükümet ve mülk sahipleri insanların kafasındaki komünizm yerine dini koymak için iş birliği yapmaya başlamıştır. 1953 yılında Amerika Birleşik Devletleri ve Britanya'nın girişimleri ile gerçekleşen darbeye kadar Şah, ülkenin

¹⁶² E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 129-130.

başında bulunmuştur. Muhammed Rıza Şah bu süre boyunca iktidarı, babası gibi tekelinde tutamamış; kabine, saray, meclis ve seçkinler arasında güç savaşı başlamıştır. Toprak sahibi seçkinler bu dönemde kaybettikleri nüfuzlarını tekrar kazanmaya başlamıştır. Hatta himaye ettikleri kişiler üzerinden hem kabine hem de mecliste söz sahibi olabildiler. Yeni meclis genellikle toprak sahibi seçkinlerin çocukları, önde gelen ailelerin Batı’da eğitim görmüş çocukları, rütbeli subaylar, varlıklı iş adamları ve eşraf ailelerinin çocuklarından oluşuyordu. Rıza Şah’ın kaldırmış olduğu soyluluk ünvanları 1941’den sonra yeniden kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶³

Muhammed Rıza Şah döneminde İran petrolünün millîleştirilmesi, “1953 Darbesi” ve “Ak Devrim” gibi İran tarihini için önemli siyasi olaylar vuku bulmuştur.¹⁶⁴ Muhammed Rıza Şah karşıtı milletvekilleri, entelektüeller ve liberal milliyetçiler Muhammed Musaddık liderliğinde 1949 yılında Ulusal Cephe’yi kurdular. Halkın da desteklediği İran petrollerinin millîleştirilmesi yönündeki teklif Mart 1951’de Millî Meclis’in onayını aldı. Muhammed Musaddık’ın başbakan olmasından sonra “İran Millî Petrol Şirketi” kurularak İran petrollerinin millîleştirildiği duyuruldu. Musaddık, Muhammed Rıza Şah ile arasındaki anlaşmazlıklar artınca Temmuz 1952’de görevinden istifa etmiştir. Ülke çapında Muhammed Musaddık’ı destekleyen Şah karşıtı gösteriler neticesinde Muhammed Rıza Şah, Musaddık’ı yeniden başbakan tayin etmek zorunda kalmıştır. Muhammed Musaddık, Şah’a olan muhalefetinin dozunu iyice arttırmış, Şah’ın otoritesini yok etmek amacıyla 3 Ağustos 1953 tarihinde referanduma gidip Millî Meclisi dağıtmıştır. Muhammed Rıza Şah, ABD ve İngiltere iş birliği yaparak İran petrollerinin millîleştirilmesindeki kararlı direnişi sebebiyle Musaddık’ı darbe ile devirmiştir.

¹⁶³ E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 132-133.

¹⁶⁴ B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran’da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 66.

Darbeden birkaç ay sonra Muhammed Rıza Şah, British Petroleum ve sekiz Batılı şirketle petrol gelirlerinin eşit dağıtılmasını içeren yeni bir anlaşma imzalamıştır.¹⁶⁵

1953 yılında gerçekleşen darbeden İran'ın çoğulcu siyasi yapılanması da nasibini almıştır. İran liberal milliyetçiliğinin temsilcisi Ulusal Cephe ve İran sosyalizminin temsilcisi Tudeh Partisi yöneticileri gözaltına alınmış ve bu siyasi düşünceler etrafında kurulan tüm siyasi oluşumlar acımasızca yok edilmiştir. Din adamları darbenin yanında yer aldıkları veya karşı çıkmadıkları için herhangi bir zarar görmemiştir. Tüm bu yaşananlar İran'da Batı karşıtı siyasi düşüncenin oluşumuna zemin hazırlamış ve 1979 İran İslam Devrimi'ne giden yolu açmıştır. Böylece İran çoğulcu siyasi düşüncelerden milliyetçiliğin, sosyalizm ve İslamcı görüşün harmanlandığı yeni bir döneme doğru evrilmeye başlamıştır.¹⁶⁶

Muhammed Rıza Şah “53 Darbesi” sonrası ABD ile ittifak yapmaya ve otoritesini sert bir şekilde daha da arttırmaya başlamıştır. Kennedy yönetiminin tepki ve baskısı ile “Ak Devrim” adını verdiği reform paketini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu reform paketi devlet fabrikalarının özelleştirilmesini, ormanların millileştirilmesini, kadınlara oy hakkı tanımayı, işçilere kâr payı vermeyi, toprak reformunu, taşra ve kırsalda eğitim ve sağlık seferberliğini içermektedir. 1963 yılında halkın oyuna sunulan paket sözde %99 oy olarak kabul edilmiştir. Gerçekte ise toprak reformu, toprak sahiplerinin ve kadınlara oy hakkı da din adamlarının tepkisine neden olmuştur. Humeyni, Şah'ı Batı ile olan münasebetleri nedeniyle sert bir dille eleştirince tutuklanmıştır. Başlı din adamlarının çektiği, çarşı esnafı ve Ulusal Cephe'nin katıldığı isyancılar Humeyni'nin tutuklanmasına tepki olarak geniş çaplı gösteriler düzenlemişlerdir. “1963 Ayaklanması” İran resmî

¹⁶⁵ B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran'da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 77.

¹⁶⁶ B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran'da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 78.

tarihçiliğine göre devrimci mücadelenin başlangıcı sayılmaktadır. Humeyni bir süre tutuklu kaldıktan sonra 1964 yılında sürgüne gönderilmiştir.¹⁶⁷

Amerika'nın güdümü altındaki İran yönetimi Ak Devrimi başlatarak kırsal kesimdeki üretim faaliyetlerini kontrol altına almayı, cehaleti sonlandırmayı, üretim kapasitesini artırarak piyasayı genişletmeyi istemiş ancak devrim teşebbüsünden öteye gidememiştir. Ak Devrim reformlarının gerçekte Şah rejimini ekonomik ve siyasal açıdan güçlendirerek emperyalizmin, İran'da kendi güdümündeki rejim aracılığıyla kök salmayı amaçladığı unutulmamalıdır. Çünkü başından beri Amerika ve onun müttefiklerinin İran'da vergi ve maliye sistemleri ve toprak kullanımında reform yapılmasını istemelerinin sebebi Amerikan sermayesinin İran'a girişini kolaylaştırmaktır. Muhammed Rıza ve kardeşleri ülkenin başta gelen kapitalistleridir. Onların babaları Rıza Şah tüm servetini İran kaynaklarını sömürmelerine izin verdiği yabancı sermaye sayesinde yapmıştır. Oğul Muhammed Rıza da babasının izinden gitmiş ve dönemindeki tüm dahili ve harici kapitalistleri koruyup desteklemiştir. Harici kapitalistler Şah'ın desteği ile ülkenin petrol, bakır, kereste gibi zenginliklerini sömürmüş, Şah'ın desteği karşılığında silah temini sağlamıştır. Ülkedeki çoğu fabrika doğrudan yabancı sermayeli olup buralardaki işçiler sindirilip bastırılmıştır. Amerikan ve İsrail silahları ile donatılan ordu nerede bir grev olacak olsa hemen hazır bulunmuştur.¹⁶⁸ Aslında durum son derece açıktır. Burada Emperyalist kapitalciler ile Şah arasında danışıklı bir dövüş söz konusudur. Emperyalist kapitalciler İran'ın kaynaklarını rahat sömürebilmek için Şah'ın iktidarını ayakta tutmaya çalışırken Şah da bunun karşılığında ülkesinin açık pazar hâline dönüşmesine ses çıkarmamaktadır.

¹⁶⁷ B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran'da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 79-80.

¹⁶⁸ A. H. Abadanî, **İran Raporu**, Üçüncü Dünya Yayınları, Kasım 1977, İstanbul, s. 27-72.

Muhammed Rıza Şah döneminde 1953-1973 yılları arası petrol gelirlerinin artmasıyla Şah ekonomik kalkınma paketlerini işe koşturmuştur. Ekonomik anlamda bazı gelişmeler yaşansa da anlamsız ve çarpık kentleşme, halkın demokratik haklardan yoksun bırakılması, tüccar sınıfının küresel kapitalist sisteme entegre olmaya mecbur bırakılmasından kaynaklı rahatsızlığı, ruhban sınıfının çarşı esnafıyla yeniden iş birliği yapmak zorunda kalması gibi sebepler ister seküler ister İslamcı olsun bu çevrelerin otoriteye karşı devrimci fikirler etrafında birleşmesine zemin hazırladı. Ekonomik krizle boğuşan İran halkı siyasi liberalist aktörlerin yeniden örgütlenme ve yayılmasıyla birlikte Muhammed Rıza Şah’a muhalefet bu çevrelerin yanında yer almaya başladı. Böyle bir ortamda 7 Ocak 1978 tarihinde saraya yakın İttılaat gazetesinde “İran ve Siyah ve Kırmızı Sömürü” adlı Humeyni’yi aşağılayıcı bir yazı yayımlandı. Bu olay sonrası Kum kentinde başlayıp ülke geneline yayılan protestolar başlamıştır. Devamındaki olaylar neticesinde Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalmış ve Humeyni’nin ülkeye dönmesiyle İslam Devrimi süreci başlamıştır.¹⁶⁹

Pehlevi Hanedanlığı döneminde devlet kurumsal bir yapı kazanmıştır. Başta Fransa olmak üzere Batılı ülkeler örnek alınarak eğitim, hukuk, vergi sistemi, kadının toplumdaki yeri, ticaret gibi çok sayıda alanda reformlar yapılmıştır. Özellikle petrol gelirlerinin artmasına bağlı olarak ülkedeki refah seviyesi artmış gibi görünse de bir tüketim toplumuna dönüşen İran’da gelirlerin eşit dağıtımı söz konusu olmadığı için toplumda birtakım rahatsızlıklar baş göstermeye başlamıştır. Petrol sebebiyle İngiltere ve Amerika’nın iştahını kabartan İran’da Şah, yerini sağlama alabilmek için bu devletlerle iş birliği yapmıştır. Bu ve bunun gibi pek çok olay farklı ideolojilere sahip İran halkını Şahı devirmek için Humeyni etrafında birleştirmiştir. Humeyni’yi destekleyen grubun içinde Güney Azerbaycan Türkleri de vardır. Çünkü Pehlevi Hanedanlığı İranlı üst

¹⁶⁹ B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran’da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 82-85.

kimliğini yaratmaya çalışırken Türklerin İran tarihindeki yerini yok saymış, Türkleri aşağılayarak asimilasyon politikaları gütmüştür. Bu meseleyi daha iyi anlamak için Pehleviler döneminde İran'ın ulus devlete geçişi esnasındaki politikalarını iyi değerlendirmek gerekir.

2.2. Pehleviler Dönemi ile İran'ın Ulus Devlete Geçişi

Devletler varlıklarını, var olan bir ulusun veya sonradan kendi oluşturdukları bir ulusun üzerine inşa ederler. Ulusal ve etnik kimliklerin birbirleriyle uyum içerisinde olması devletin bekası açısından önemlidir. Genellikle devletin oluşturmuş olduğu kimliğin o ülke vatandaşlarını en iyi şekilde temsil edecek kimlik olduğu düşünülür.¹⁷⁰

Ulus bir kişinin kendini siyasi olarak bağlı hissettiği gruptur. Bir ulus; bir toprak üzerinde birlikte yaşayan ve birden fazla birleştirici ortak özelliğe sahip insanlardan oluşan bazı topluluklara dayanır. İnsanların sahip oldukları farklı kimliklerinden en öne çıkardığı ve değer verdiği ulus kimliğidir. Bu kimlik, insanlar bir sıkıntıyla karşılaştığı zaman onlar için ilk sıradaki kimliktir. Ayrıca anne babaları farklı milletlere ait olan çocukların kendi ulusal kimliklerini seçebiliyor olması aslında ulusal kimliğin seçilebildiğinin bir kanıtıdır. Brenda Shaffer'ın aktardığına göre Hugh Seton-Watson ulus kavramıyla ilgili şöyle söylemektedir:

“Bir ulus, bir topluluktaki önemli sayıda kişinin bir ulus oluşturduklarını düşündüğü veya oluşturmuş gibi davrandığı zaman mevcut olur. Bütün halkın böyle hissetmesi veya davranması gerekmiyor. Nüfusun bu şekilde davranması gereken belli bir asgari yüzdesini ortaya koymak da mümkün

¹⁷⁰ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 14.

değildir. Önemli bir grup bu düşünceye sahip olduğu zaman, “millî şuur” oluşmuş demektir.”¹⁷¹

İran’da modern anlamda milliyetçilik kavramı XIX. yüzyılda İranlı aydınların Batı ile tanışmaları neticesinde ortaya çıkmıştır. Geri kalmış gelenekçi İran millet ve devletinin İngiltere ve Rusya gibi gelişmiş imparatorluklar tarafından aşağılanıp hor görülmesiyle İranlı aydınlar gelişmiş Avrupa’nın kültür ve medeniyetini öğrenmeye ilgi duymaya başladılar. Bu amaçla Batı’ya giden aydınlar Fransız Devrimi’yle ortaya çıkan düşünce akımlarıyla tanışma fırsatı buldular. Böylece İran’da liberalizm, milliyetçilik, demokrasi, sekülerizm gibi ideolojik ve parlamentarizm, güçler ayrılığı, anayasa, seçim gibi devlet düzenine yönelik kavramların tartışılmasının önü açılmış oldu. Mirza Melkem Han, Mirza Ağa Han-i Kirmani, Ahundzade gibi İran milliyetçileri İran’ın geri kalmasını İslam’ın ve Arapların ülkedeki varlığına bağlamış ve bu durumdan kurtulmak için Batılılaşmak gerektiğini savunmuştur. Bu düşünceyi destekleyenlere göre İran’ın kurtuluşu eski yönetimin yerine gelecek iktidarla güçlenecek bir devletle mümkündü. Bunun için de dini kesimlerin devlet işlerine karışmasına engel olunmalıydı ve İran’da farklı dilleri konuşan toplulukların oluşturduğu bir yapı yerine tek bir dil, kültür ve tarihi benimsemiş bir millet gerekliydi. Bu milliyetçiler Alman Nazizmi’nin ve İranlıların Ari ırkının bir kolu olduğunu iddia eden Comte de Gobineau’nun düşüncelerinin etkisinde kalmıştır. Bu nedenle onların milliyetçiliği ırkçı milliyetçilik olarak da adlandırılmaktadır.¹⁷²

Pehlevi döneminde diğer ulus devletlerde olduğu gibi yöneticiler ve milliyetçi seçkinler tarafından yapay bir İran ulus kimliği inşa edilmeye çalışılmıştır. Rıza Şah ve

¹⁷¹ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 11.

¹⁷² H. Hassanpashaei, “İran Fars Millî Kimliğinin Oluşumu ve Türk Sorunu: 1800-1940”, **Bölgesel Araştırmalar Dergisi**, 2022, 6(1), s. 218-219.

oğlu Muhammed Rıza Şah'ın hâkimiyeti (1925-1979) boyunca buna devam edilmiştir. Bu politika çerçevesinde İranlı kimliğinin önündeki birtakım sorunlara dikkat çekilmiştir. İran'ın geçmişte ihtişamlı ve görkemli bir uygarlığa sahipken Arap ve Türk işgallerine uğraması, daha sonra Batılı devletler ile yaşanan birtakım ihtilaflar, liyakatsiz yönetici ve ailelerin başa gelmesi ve İslam'ın bazı olumsuzlukları İran'ı diğer ulusların gerisinde bırakmış ve ülke yabancıların iç işlerine karışabileceği bir yer hâline gelmiştir. İran'ın dış etkilerden korunması ve geri kalmışlıktan kurtulabilmesi için eski şaşalı günlerine dönmesi gerektiği ve bunun da Rıza Şah ve çevresi tarafından başarılabilceği vurgulanmıştır. İranlılar hâkimiyet alanı Hindistan'dan Mısır'a uzanan tarihi Pers İmparatorluğu'nun mirasçısı ilan edilmiş ve onlar için *Aryan* tanımı yapılmıştır. İslam öncesi din, kültür ve edebiyat yüceltilirken Türk ve Araplar, İran'ın eski şaşalı ve gelişmiş İmparatorluğuna ait kültür ve kazanımların günümüze aktarılmasını engelleyen unsurlar olarak gösterilmiştir. Tüm bu sebeplerden ayrımcı bir politika güdülerek her türlü millî, dini ve kültürel farklılık bir tehdit unsuru olarak görülmüş ve bunların baskı altında tutulması gerektiğine inanılmıştır. Böylece 1925-1979 arasındaki hâkim süren Pehlevi Hanedanlığında tek dil konuşan, merkezi ve seküler bir devlet anlayışı hüküm sürmüştür.¹⁷³

Rıza Şah'ın 16 yıllık iktidarı, modernite temelli mutlak hükümet olarak nitelendirilmektedir. O, iktidara gelir gelmez bir ulus devleti yaratmak için çok sayıda adım atmıştır. Çeşitli güç odaklarını ya yok etmiş ya zayıflatmış ya da etkisiz kılmıştır. Bu güç odaklarından biri de ulema sınıfıdır. Şah onların gücünü belli oranda zayıflatmıştır. Ayrıca aristokrat sınıfını, yerel ve bölgesel güçleri iktidara gelmeden önce ortadan kaldırmaya başlamıştır. Birçok alanda reformlar yapmış ve modern anlamda

¹⁷³ N. Elhan, “Pehleviler Döneminde İran’da Ulus-Devlet: Millî Kimlik ve Geleneğin İcadı”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 2019, C. 3, S. 2, s. 23-24.

güçlü bir ordu kurmuştur. Rıza Şah, bu girişimler sayesinde kafasındaki ideolojik ulus devletin hayata geçmesini sağlamıştır. Onun bu yoldaki gayesi geçmişin çok parçalı dağınık alt kimlikleri yerine bütüncül bir İranlı üst kimliği yaratmak olmuştur. Şah'ın Fars milliyetçiliği Aryan köklerini vurgulamakta, Antik İran kültüründen ve Fars edebiyatından övgüyle bahsetmektedir.¹⁷⁴

2.3. Rıza Şah'ın Fars Milliyetçiliği Projesine Meşruiyet Kazandırma Girişimleri

Rıza Şah'a 1925 yılında Meclis tarafından “Şehinşah (yüce padişallık)” ünvanı verilmiştir. Şah'ın 25 Nisan 1926'da Tahran'daki Gülistan Sarayı'nda düzenlenen taç giyme merasiminde başına giydiği taç ve elinde tuttuğu asasında Sasani ve Ahameniş hükümdarlarının kullandığı sembol ve amblemlere yer verilerek İran'ın kadim geçmişine vurgu yapılmıştır. Bunların yanı sıra Nadir Şah, Şah Abbas ve Şah İsmail'in kılıç ve silahlarında kullandığı simgelere de yer verilerek İslami unsurlar göz ardı edilmemiştir. İslam ve kadim İran'a ait unsurların bir arada oluşu tören esnasında da dikkati çekmektedir. Öyle ki törende Cuma imamının yaptığı dua sonrasında yapılan konuşmalarda “Şahname”den alıntılar yapılmıştır.¹⁷⁵

Parlamento 1925 yılında Rıza Şah'a “Pehlevi” soyadını vererek onu, İran'ın antik dönem büyük bir aristokrat ailesiyle ilişkilendirmiştir. Böylece Rıza Şah kendi köklerini bu aileye dayandırarak hanedanlığını kurmuştur. O, prensipte bu ilişkilendirmeyi yaparak bir bakıma Pehlevi Hanedanlığının kültürel mirasından İslam'ın etkilerini çıkarmıştır.

¹⁷⁴ A. A. Begdili ve diğerleri, “Rıza Şah ve İran'da Milli Tarih Yazım Projesi”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2022, C. 4, S. 8, s. 1011-1012.

¹⁷⁵ M. Kısak, “Fars Milliyetçiliğinin Bir Meşruiyet Kaynağı: Kadim Geçmiş Vurgu”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 2023, 11(34), s. 359-360.

Her ne kadar devlet bu hâliyle laik bir nitelik kazansa da diğer yandan güçlü bir şekilde Zerdüştlüğün etkisi devam etmiştir. Ayrıca bu yeni anlayışta Medler ve Persler gibi antik İran uygarlıkları öne çıkarılarak İran'daki diğer uluslar bir bakıma yok sayılmış ve Batı'nın tasvip ettiği ari ırka mensup olmayı temele alan milliyetçilik öne çıkarılmıştır.¹⁷⁶

1925-41 yılları arasında Rıza Şah döneminde Kürtçe konuşanlar tutuklanıp cezalandırılmıştır. Medya, eğitim kurumları ve hükümet organları devlet kontrolü altında şovenist, ırkçı söylem ve politikaları yayma gayretinde olmuştur. Eğitim ulusal kimlik icat etmede önemli bir araç olarak görülmüş; Türk, Beluç ve Arapların yoğun olarak yaşadıkları yerlerde devlet okulları açılmıştır. İzlenen politika ile azınlıkların dilinin de Farsçalaştırılması amaçlanmıştır. İran'ın ilk ders kitabı “Kadim-i İran (Eski İran)” 1928’de basılmış, devlet tarafından ders kitapları standart hâle getirilmiştir. Bu kitapta İran¹⁷⁷, Aryanlar ülkesi olarak nitelendirilmiş; İran tarihi antik, orta ve modern dönem olarak üçe bölünmüş; antik dönem altın çağ, orta dönem karanlık çağ, modern dönem ise içinde bulunan rönesans dönemi olarak nitelendirilmiştir. İran'ın modern dönemle birlikte eski parlak günlerine yeniden kavuşacağı iddia edilmiştir. Devlet tarafından kütüphaneler, müzeler ve dil akademileri kurularak İranlılara tarihini öğretmek ve Farsçayı yabancı dillerin etkisinden kurtarmak hedeflenmiştir. Pers olmayanları Persleştirme politikası güdülmüş, ders kitaplarında İran'da yaşayan tüm halkların Aryan ırkına mensup Aryanlar olduğu, dillerinin Farsça olduğu ve İran'ın “Aryanların Ülkesi”

¹⁷⁶ Y. M. Choueiri, **Ortadoğu Tarihi: Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...**, İnkılâp Kitabevi, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, 2011, s. 386.

¹⁷⁷ Devletin adı 21 Mart 1934’te yayınlanan yönergeyle “İran” olmuş, 27 Aralık 1934’te bir bildiri yayımlanarak diğer devletlerden devletin adını İran olarak kullanmaları istenmiştir. H. Hassanpashaei, “İran Fars Millî Kimliğinin Oluşumu ve Türk Sorunu: 1800-1940”, s. 238.

anlamına geldiği vurgulanmıştır. İran'daki farklı kültürel özellikler Pers kültüründen çıkma unsurlar olarak gösterilerek Persleştirilmiş ve Farsça konuşan bir ulus oluşturulmaya çalışılmıştır.¹⁷⁸

Coğrafya Komisyonu kurulmuş ve bu komisyon çok sayıda Türkçe, Arapça ve Ermenice yer adını Farsça karşılıkları ile değiştirmiştir. Örneğin Arabistan'ın adı Huzistan, Sultanabad'ın adı Arak ve Bampur'un adı İranşehr olarak değiştirilmiştir. Tabelalar, mağaza isimleri, kartvizitler ve idari terimlerin Farsça olması zorunlu kılınmıştır. Bütün askerlik rütbelerine de Farsça isimler verilmiştir. Para birimi Kran yerine riyal olmuştur. Arap harflerinin değiştirilmesi de umut edilmiş ancak bu kolay olmayacağı için vazgeçilmiştir. Şah; yeni caddelere Şah, Şah Pehlevi gibi kendi ismini, İran tarihi için önemli Firdevsi, Büyük Keyhüsrev, Hafız gibi kişilerin isimlerini veya Sipah (Ordu), Verziş (Atletik) gibi Farsça isimleri vermiştir.¹⁷⁹

İran'ın ulusal şairi kabul edilen Firdevsi ve onun İran'ın kahramanlık hikâyelerini destansı bir dille anlattığı mitolojik eseri “Şahname”, Şah Rıza Pevlevi'nin Fars Milliyetçiliği projesine meşru bir zemin görevi görmüştür. İran, İslam'ın ilk çağlarında Araplar tarafından işgal edilmiş; dil, kültür ve siyasi açıdan yoğun Arap etkisi altında kalmıştır. Arapların İran'dan çekilmesinin ardından da bölgeye Türkler hâkim olmuş ve neticede İran bu iki ulusun yoğun tesirine maruz kalmıştır. İşte Firdevsi böyle bir ortamda milliyetçi dihan bir ailede yetişmiştir. İran milliyetçisi bu şair, destanların İranlıların kendi öz köklerine gitmesinde ve kültürel anlamda gelişmesinde etkili olacağını biliyordu. Bu eser İran dil, kültür, edebiyat ve tarihinin önünü açmış, İran'ın ulus kimlik inşasında bir kılavuz görevi görmüştür. İran için bu denli önemli bir şairin mezarı Şah'ın

¹⁷⁸ N. Elhan,” Pehleviler Döneminde İran'da Ulus-Devlet: Millî Kimlik ve Geleneğin İcadı”, s. 24-25.

¹⁷⁹ E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 115-119.

emriyle bulunarak bir anıt mezar inşa edilmiştir. Bu dönemde yalnızca Firdevsi değil Sadi, Hafız, Hayyam gibi Fars edebiyatının önemli şairleri de ulusal bir simge hâline dönüştürülmüştür. Şah, Firdevsi'nin anıt mezarının açılışında yaptığı konuşmasında şaire minnettarlığını ifade ederek İran dil ve tarihinin onun sayesinde yeniden canlanacağını belirtmiştir.¹⁸⁰

Pehlevi dönemi boyunca milliyetçi söylemler devam etmiş ve bu söylemler üretilen yazınsal ürünlerde de kendini göstermiştir. Yazarların eserleri çoğunlukla İran'ın köklü tarihi geçmişi, Farsçanın millî kimlik üzerine etkisi, yerel güçlerin İran için oluşturduğu tehdit, Aryan ırkının üstünlüğü, Türklerin İran'ın büyüklüğünü yok etmesi, Farsça dışındaki dillerin İran'da çoğulcu bir yapıya neden olması gibi konular etrafında şekillenmiştir. Bu dönem millî tarih yazımını kurumsallaştırmak amacıyla *Encümen-i Maarif* kurulmuştur. İktidar tarafından tarih öğretimine ayrıca önem verilmiş ve tarih dersleri müfredata eklenmiştir. Tarihi eser üretimi konusunda tarihçiler desteklenmiş ve tarihi eserlerin korunması için İran'ın ilk müzesi kurulmuştur.¹⁸¹

Özetle İran Devleti'nin Pehleviler döneminde başlayıp İran İslam Cumhuriyeti döneminde de devam eden ulusal devleti yaratma çabasının altında İran toplumunun çeşitli etnik köken ve inanca sahip olması yatmaktadır. Bu doğrultuda devletin yaratmak istediği ulusal karakterin temelini Fars etnikçi anlayış ve bu anlayışı destekleyen dönüştürülmüş Şiilik inancı oluşturmaktadır. Ancak İran toplumuna ulusal kimlik kazandırma çabaları esnasında farklı etnik ve inanca sahip gruplar ya yok sayılmış ya da

¹⁸⁰ M. Kısak, “Fars Milliyetçiliğinin Bir Meşruiyet Kaynağı: Kadim Geçmişe Vurgu”, s. 362-364; A. Karadeniz, “Şehname’de Türk İmgesi”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2020, C. 5, S. 2, s. 122.

¹⁸¹ A. A. Begdili ve diğerleri, “Rıza Şah ve İran’da Milli Tarih Yazım Projesi”, s. 1013-1014.

görmezden gelinerek ötekileştirilmiştir. Kaçar devleti yıkılıp Pehlevi Hanedanlığı kurulduktan sonra devletin resmî dili Farsça olmuştur. Bütün ülkede Farsça diğer etnik gruplara benimsetilmeye ve bu gruplar Fars kimliğinde eritilmeye çalışılmıştır. Fars dili, kültürü ve tarihi yüceltilirken diğer etnik grupların dili, kültürü ve tarihi yok sayılmıştır. Fars etnikçi zihniyete göre İranlıların İslamiyet'i kabul etmesinden sonraki bin yılda Arap, Türk ve Moğollar bu coğrafyayı istila etmiş ancak bunlar ordu üzerinde hâkimiyet kurmuş, devletin idaresi Fars kökenli vezirlerin elinde kaldığı için Farsça bürokrasi dili olmaya devam etmiş ve o dönemki İslami tasavvuf, bilim ve edebiyatın önde gelen isimleri eserlerini Farsça olarak yazmıştır. Bu nedenle de Fars kültürü etkinliğini devam ettirebilmiştir.¹⁸²

Rıza Şah, İran ulus devletini ve bu bağlamda İranlı üst kimliğini yaratmaya çalışırken Fars milliyetçiliğine meşru zemin hazırlama girişimlerinde İran'daki farklı etnik grupları hedef almıştır. Bu etnik gruplar içinde en fazla nüfusa sahip olan Türkler olduğu için hiç şüphesiz etnik kimlikleri hedef alan politikalardan da en fazla etkilenen yine Türkler olmuştur. Türklerin İran'daki bin yıllık varlığı ve İran'da kurulan yöneticileri Türk olan devletler düşünüldüğünde Şah tarafından Türkler doğrudan İran kültür ve varlığı için bir tehdit unsuru olarak ilan edilmişlerdir. Türklerin içindeki en kalabalık nüfusu Güney Azerbaycan Türkleri oluşturduğu için ne yazık ki bu etnik grubun kültürü, dili ve öz kimliği yoğun asimilasyon politikalarına maruz bırakılmıştır. Bu da İran üst kimliğine sahip çıkan Güney Azerbaycan Türklerinin zamanla bu kimlikten uzaklaşarak kendi öz köklerine dönme eğilimi göstermelerine sebebiyet vermiştir. Bu konu ayrıntılı olarak çalışmanın III. bölümünde ele alınmış ve IV. Bölümde Güney Azerbaycan öğrenci hareketleri ile bağlantısı kurularak anlatılmıştır. Ayrıca bu dönem

¹⁸² B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran'da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 221-223; B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 59-60.

yalnızca farklı etnik kökene sahip olanlar için hayatı zorlaştırmakla kalmamış etnik kökeni fark etmeksizin tüm İran halkı için zorlayıcı bir dönem olmuştur. Bunun bir sonucu olarak da toplumun farklı kesimlerinden sesler yükselmeye başlamış, dünyadaki öğrenci hareketlerinde anlatıldığı üzere toplumdaki sorunları ilk algılayıp ses çıkaran grup İran’da da öğrenciler olmuştur. Bu nedenle çalışmanın esas konusu olan Güney Azerbaycan öğrenci hareketleri, Pehlevi ve İslam Cumhuriyeti dönemi İran’ın sosyal ve siyasal durumu ortaya konulup genel öğrenci hareketleri anlatıldıktan sonra onlardan ayrışan yönlerine bilhassa da etnik yönüne vurgu yapılarak anlatılacaktır.

2.4. Pehleviler Dönemi’nde İran Öğrenci Hareketleri

İran dahil Orta Doğu ülkelerinde toplumsal dönüşümlerin başlıca sebebinin yeni ortaya çıkan orta sınıf olduğu bilinen bir gerçektir. İran’da İslam Devrimi öncesi öğrenci aktivizminin tarihine bakılacak olursa I. Pehlevi Dönemi (Rıza Şah Pehlevi 1925-1941) İran’da 1934 yılında ilk üniversite kurulmasına rağmen Rıza Şah’ın despot yönetiminin bir sonucu olarak bu dönemde toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasının zorluğu ortadadır. Ayrıca alt ve orta sınıfın bu dönemde yüksek öğrenime ulaşamaması, yüksek öğrenim hakkının elitlere ve hükümete bağlı kesimlere özgü olması sebebiyle bu dönemde sosyal dünya ile koordineli ciddi üniversite ve öğrenci hareketi yoktur. Ancak II. Pehlevi Dönemi (Muhammed Rıza Şah Pehlevi 1941-1979), öğrenci aktivizminin oluşumu açısından birkaç önemli özellik çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu dönemde orta ve alt sosyal sınıflar yüksek öğrenime ulaşabilmiştir. Sol (Marksiz) ideoloji, gelişmekte olan ülkelerin söylem alanında mücadele için hâkim ideolojiler arasında yerini almıştır. Ayrıca bu dönemdeki öğrenciler despotizme, sömürgeciliğe, süper güçlere karşı mücadelenin peşinden koşmuş ve sosyal adalet sisteminin kurulması için mücadele etmiştir. İran öğrenci aktivizminin geçmişinde 16 Aralık, 13 Kasım gibi önemli günlerin ortaya çıkması o dönem genç kuşağının bu nitelikleri sayesinde olmuştur. Ancak İran

toplumunun öğrenci aktivizmi konusunda farkındalık sahibi olmayışı ve öğrenci hareketlerine yabancı oluşu toplumda birtakım rahatsızlıklar yaratmıştır.¹⁸³

Her iki Pehlevi Şahı İran'daki eğitim olanaklarını genişletti. Hükümet İranlı öğrencilere Avrupa'da eğitim görebilmeleri için devlet bursu sağlıyordu. Çoğunlukla reform yanlısı olan bu öğrenciler ülkelerine dönünce İran bürokrasına dahil oluyorlardı. Tahran Üniversitesi ülkenin ilk üniversitesiyken 1977-78'de gelindiğinde devlet üniversitesi sayısı 21'e yükselmişti. 1965-1975 yılları arasında lise mezunlarının sayısında ciddi artış yaşandı ancak bu dönemde sadece iki yeni üniversite kurulmuştu. Bu durum eğitilmiş İranlılar için fırsat yoksunluğu yarattı ve öğrencilerin çoğunluğu yönünü yurt dışı üniversitelerine çevirdi. Maalesef sorunlar üniversite eğitime ulaşmakla çözüme kavuşmadı. Avrupa'da başarılı bir şekilde eğitim gören İranlılara dönüşte hükümet iş sağlamakta başarısız oldu. Fırsat eşitsizliği birçok İranlının yurt dışında kalmasına, bu da beyin göçünün yaşanmasına sebep oldu. Yurt dışında eğitim alıp ülkelerine dönenler ise işsizlikle karşı karşıya kalıyor, bu da aydın kesimin büyük çoğunluğunda topluma yabancılaşmaya sebep oluyordu. Rıza Şah hükümdarlığında lise mezunlarının neredeyse hepsi bürokraside iş bulabilirken Muhammed Rıza Şah dönemine gelindiğinde üniversite mezunları için istihdam garantisi yoktu. Giderek daha fazla İranlının doktorası vardı ve bunların çoğunluğu belirsiz Amerikan üniversitelerinden alınmıştı. Ancak ister yurt içi ister yurt dışında eğitim alsın İran entelijansiyesinin büyüyen yeteneklerini dışa vurabilmek için az sayıda olanaklara sahip olması, yurt dışındaki İranlı öğrenci sayısının giderek artması, yurt içinde bürokratik istihdamın eksikliği Şah Muhammed Rıza'nın acımasız yönetimi ile birleşerek 1960'larda

¹⁸³ M. Motallebi, R. Amirahmadi, "Student Movement in Contemporary Iran; Independent or Affiliated Movement", **International Journal of Social Sciences**, 2019, Vol. 9, No. 1, s. 66.

yurt dışında muhalif seslerin yükselmesine neden oldu. Sonuç olarak İran'da öğrenci hareketi Batılı öğrenci hareketinin ayrılmaz bir parçasına dönüştü.¹⁸⁴ Muhammed Rıza Şah dönemi öğrenci hareketleri incelenirken yukarıda da değinildiği üzere İran içinde ve dışında yaşananlar olarak iki kısımda ele alınmalıdır. Çünkü yurt dışında eğitim alan Şah karşıtı İranlı öğrenciler bulundukları ülkelerde ses getiren eylemlere imza atmışlardır.

İran'da “öğrenci hareketi” kavramının ortaya çıkışıyla ilgili bazı görüşler hâkimdir. Bunlardan ilkinde göre Kaçarlar ve I. Pehlevi döneminde yurt dışına eğitim için gönderilen öğrenciler İran'a döndüklerinde yeni kurulan Tahran Üniversitesinin eğitim kadrosunda yer almış ve bu üniversitedeki öğrencilerde bu kavramın yerleşmesinde etkili olmuşlardır. Diğer bir görüşe göre ise Tahran Üniversitesinin kurulması İran'da öğrenci hareketlerinin başlamasının önünü açmıştır.¹⁸⁵ Açıkçası burada bir tercih yapmak tarihi olayları birbirinden bağımsız kabul etmek gibi bir yanılgıya düşülmesine sebep olabilir. Yurt dışına eğitim için gönderilen belli bir zümrenin o ülkelerdeki üniversite ortamlarını iyi tanımaları ve öğrenci hareketlerine tanık olmaları onların öğrenci hareketlerinin etkilerini iyi gözlemleyebilmelerini sağlamıştır. Onların böyle bir ortamda yetişmeleri öğrenci hareketlerine bakış açılarını elbette olumlu etkileyecektir. Ayrıca bu kişiler Tahran Üniversitesinde hocalık yaptığında öğrencilerini ideolojik açıdan etkilemenin yanı sıra yaşanacak öğrenci hareketlerinde olayları, öğrencilerinin perspektifinden de değerlendirebileceklerdir. İkinci görüşe değinilecek olursa üniversitenin varlığı

¹⁸⁴ M. K. Shannon, A Sign Of Revolution: The Iranian Student Movement And American Foreign Policy, 1960-1972, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Department of History University of North Carolina at Wilmington, 2009, <http://dl.uncw.edu/Etd/2009-1/shannonm/matthewshannon.pdf>, (01.10.2023), s. 8-9.

¹⁸⁵ M. Rigiderakhshan, “İran'da Öğrenci Hareketleri: Pehlevi Döneminden Devrim (1979) Sürecine”, **Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi**, 2022, S. 6, s. 27.

üniversite gençliği için öğrenci hareketlerinin yaşanacağı bir zemindir. Bu nedenle İran’da “öğrenci hareketi kavramı”nın ilk ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili tek bir görüş üzerinden yola çıkmak yerine daha geniş kapsamlı düşünmek yararlı olacaktır.

2.4.1. Rıza Şah Dönemi (I. Pehlevi Dönemi 1925-1941) İran’daki Öğrenci Hareketi

Rıza Şah döneminin tek öğrenci hareketi 1936 yılında yaşanmıştır. Tahran Üniversitesi öğrencileri hoca sayısının ve eğitim araç-gereçlerinin yetersizliği sebebiyle ileride Tudeh Partisi’ni kuracak olan sol görüşlü Tegi Erani grubunun güdümünde protestolarda bulunmuştur.¹⁸⁶

2.4.2. Muhammed Rıza Şah Dönemi (II. Pehlevi Dönemi 1941-1979) İran’daki Öğrenci Hareketleri

Muhammed Rıza Şah’ın eğitimde yapmış olduğu birtakım reformlar öğrencilerin giderek siyasi ve iktisadi konularda söz sahibi olma isteğini körüklemiştir. Öyle ki bu dönemde ilköğretim zorunlu hâle getirilerek okuryazar sayısı artmış, lise ve üniversite mezunu artmış, medrese ve din adamların nüfuzunda olan okullar devlet kontrolüne alınmıştır.¹⁸⁷ Ayrıca yurt dışında eğitim almış aydın bir kesimin varlığından daha önce bahsedilmişti. Bu dönemde din adamı kökenli olmayan Muhammed Musaddık, Ali Şeriatî ve Celal Ali Ahmed gibi kişiler sayesinde öğrenciler birtakım ideolojileri tanımaya

¹⁸⁶ M. Rıgiderakhshan, “İran’da Öğrenci Hareketleri: Pehlevi Döneminden Devrim (1979) Sürecine”, s. 27.

¹⁸⁷ G. S. Keskin, “İran Öğrenci Hareketleri ve 1979 Devrimi”, **Social Sciences Studies Journal**, 2020: Volume: 6, Issue: 58, s. 1152; E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. XVI-XIV.

başlamıştır. Musaddık, Avrupa’da eğitim görmüş soylu bir ailenin çocuğudur. O başbakanlık yapmış, petrolün millîleştirilmesi çabalarıyla gündem olmuş, laik milliyetçi kimliği sebebiyle dindar kimselerce seilmeyen bir kişidir. Neticede 1953 CIA destekli darbeyle indirilmiştir. Celal Ali Ahmed, İran tarihinde önemli bir yeri olan Tudeh Partisini kuracak bir Marksiz’dir. 1960’larda İran’ın köklerini Şiilikte aramış, bu yönüyle Humeyni’nin övgüsüne mazhar olmuştur. O, Şah’ın modernleşme hareketine karşı çıkmış, İran ve İslam’ın değerlerinin terk ederek Batılılaşma girişimini “garbzedegi (Batı vurgunu)” terimi ile ifade etmiştir. Ali Şeriatî ise Fransa’da eğitim almış kutsallıktan arınmış Şiiliği, Leninizm ve Maoculuğun karşısına devrimci bir ideoloji olarak çıkarmaya çabalamıştır. Onun yazıları devrimcileri etkilemiş ve o, İslam Devrimi’nin “gerçek ideologu” olarak anılmıştır. Şah’a muhalefet kesimi üç ana başlık altında toplamak mümkündür: Birinci grup sol kanat, ikinci grup Ulusal Hareket ve üçüncü grup ise dini muhalefettir. Ayrıca bunlar da kendi içerisinde alt gruplara bölünmektedir.¹⁸⁸ O dönemki İran düşünce hayatına etki eden aydın sayısı elbette ki bunlarla sınırlı değildir. Derin etkiler bırakan kişilerden seçilen örneklerle dönemin ideolojik yapısı hakkında fikir verilmeye çalışılmıştır. Görüldüğü gibi bu dönem farklı ideolojilerin hâkim olduğu, bu ideolojilerin temsilcilerinin ön plana çıktığı ve Şah’a muhalefet grupların yapılanmaya başladığı bir dönemdir. Böylesi bir ortamda eğitim seviyesinin de yüksek olmasına bağlı olarak birtakım hoşnutsuzluklar ve tepkiler kaçınılmaz olacaktır.

1953 Darbesi, İran’ı komünizmden kurtarmak için CIA ile ortaklaşa yürütülen bir girişim olarak yansıtılmaya çalışılmıştır. Aslında olay bunun çok dışındadır. Bu darbe Britanya ile Amerika’nın uluslararası petrol kartelini elinde tutma amacının ortak çabasından ibaretti. Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) İran topraklarında dünyanın en büyük petrol rafinesine sahip önemli bir ham petrol ihracatçısıydı. İran’ın kendi

¹⁸⁸ G. S. Keskin, “İran Öğrenci Hareketleri ve 1979 Devrimi”, s. 152.

petrollerinde hâkimiyet sağlaması sadece Britanyaları ilgilendiren bir mesele olmaktan çıkıp diğer petrol çıkarılan Endonezya, Venezuela ve Irak gibi ülkelere de örnek teşkil edebilirdi. Bu da Batılı ülkelerin başka ülkelerde sömürdükleri petrol kaynaklarının önünü kesmekle kalmaz bundan Amerikan şirketleri de nasibini alırdı. Britanyalılar İran'daki petrol kaynaklarından olmamak adına petrol gelirlerinin yarıdan fazlasını İran'a vermeye, işletme yönetimini diğer Batılı ülkelerle paylaşmaya, kâğıt üzerinde kalması koşuluyla petrolün kamulaştırmasını kabul etmeye razıydı. Ancak Musaddık onlar için hiç de kolay bir lokma değildi ve onunla uzlaşmaya varmanın neredeyse olanaksız olduğu görüşü hâkimdi. Britanyalılar ve Amerikalılar Musaddık'ı itibarsızlaştırmak adına birtakım suçlamalarda bulunuyorlardı. Onu Tudeh Partisine ayrıcalık tanımak, kendi yandaşlarını önemli görevlere getirmek ve Sovyetler Birliği ile gizlice görüşmeler yapmak konularında suçluyorlardı. Britanyalılar Musaddık'ı darbe ile indirmenin gerektiğini savunurken Amerikalılar 1951 Nisan ayından 1952 Temmuz ayına kadar geçen 14 aylık sürede Musaddık'la uzlaşmaya varmak için çeşitli yollar denediler. Ancak sonunda Britanya ile aynı fikre vardılar. General Fazlullah Zahidi 3 saat süren çatışmanın ardından Musaddık'ı indirmiş ve Şah tarafından Zahidi yeni başbakan ilan edilmiştir.¹⁸⁹

O dönemin ABD Başkan Yardımcı Nixon, Başbakan Musaddık'ın devrilmesi sonucu iktidarını güçlendiren Şah'ı tebrik için 7 Aralık 1953'te Tahran'a gelmiştir. Bunun üzerine İranlı öğrenciler protesto gösterileri düzenlemiş ve çıkan olaylarda 3 İranlı öğrenci hayatını kaybetmiştir. Bu tarihten sonra bu gün, İranlı öğrenciler tarafından “Öğrenci Günü” olarak anılmaya başlanmıştır. İran öğrenci hareketleri bakımından bu tarih bir dönüm noktasıdır. Ancak öğrenci hareketlerinin en yoğun dönemi, üniversite sayısının da en fazla arttığı 1960-1970 yılları arasında olmuştur. Öğrenciler bu yıllarda

¹⁸⁹ E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 157-160.

olaylara sorgulayıcı ve eleştirel bir bakış açısı ile yaklaşarak siyasi hayatta aktif rol almaya başlamıştır.¹⁹⁰

1961-1963 yıllar arası İran açısından sıkıntılı geçen bir dönemdir. Bu dönemde Ayetullah Talegani, Mehdi Bazergan ve Ali Şeriatî gibi isimler oldukça popülerlik kazanmıştır. Ayrıca Ayetullah Humeyni, Ayetullah Borucerdî'nin ölmesi ile birlikte hükümet karşıtı bir din adamı olarak ün kazanıp siyaset sahnesine adım atmıştır. Humeyni Kum şehrindeki Fevziye Medresesinde öğrencilerine verdiği derslerde Şahı eleştirerek ülkedeki Amerikan nüfuzuna dikkat çekmiş, Şahı Amerika'nın kölesi olmakla suçlamıştır. O, Ak Devrim'e tepki göstererek beyaz olan tek şeyin Beyaz Saray'ın etkisi olduğunu ifade etmiştir. Humeyni Ak Devrim'in İran kültür ve toplumuna ciddi zararlar vereceğini, İran ekonomisini dışa bağımlı kılarak çökerteceğini ileri sürmüştür. Ayrıca İran'daki Amerikan personeline dokunulmazlık tanıyan yasanın çıkarılmasıyla İran'ın ulusal egemenliğinin baltalandığını dile getirmiştir. O, Amerika'ya verilen bunca imtiyaz sebebiyle Şah yönetimini Batı emperyalizmine tutsak olmakla suçlamıştır. Humeyni'nin, 1963 Kutsal Muharrem ayının onuncu gününde tutuklanması özellikle Kum şehrindeki öğrencilerin tepkisine yol açmış, zaman içinde bu tepkiler komşu şehirlere yayılarak büyümüş, birçok kişi tutuklanıp cezaevlerine kapatılmıştır. Olaylar Tahran Üniversitesine de sıçramış öğrenciler monarşiye karşı protestolar düzenleyerek siyasi ve iktisadi alanda mücadeleye girişmişlerdir. 1953 Darbesi sonrası Şah baskıcı tutumunu iyice arttırmış, öğrenciler de toplumsal eşitsizlikler karşısında devrime giden yolda iyice radikalleşmiştir. Tahran Üniversitesindeki öğrenciler İslam toplumu fikrini savunmaya başlamıştır.¹⁹¹

¹⁹⁰ T. Alizade, “İran Öğrenci Hareketi Ne Kadar Güçlü?”, **İRAM (İran Araştırmaları Merkezi)**, <https://iramcenter.org/iranda-ogrenci-hareketi-ne-kadar-guclu-1272>, (02.10.2023).

¹⁹¹ G. S. Keskin, “İran Öğrenci Hareketleri ve 1979 Devrimi”, s. 154-155.

10 Nisan 1965'te Şah'a suikast girişiminde bulunulmuş ve İngiltere'de yaşayan 5 İranlı öğrenci bu olaydan sorumlu tutularak bu kişilerin Tahran'da yargılanması süreci başlamıştır. İranlı Öğrenciler Konfederasyonu, Uluslararası Af Örgütü ve Uluslararası Hukukçular Komisyonunun yanı sıra Jean-Paul Sartre ve Bertrand Russell gibi uluslararası saygın isimlerin de dahil olduğu bir savunma kampanyası düzenlenmiştir. Tüm bu girişimler sonucu 5 öğrencinin cezaları azaltılarak hiçbiri idam edilmemiştir.¹⁹² İranlı 28 öğrenci 23 Ekim 1965'te yukarıda bahsi geçen İran'daki siyasi yargılamayı protesto etmek için açlık grevine başlamış, grev 9. günde sona ermiş ve 3 öğrenci hastaneye kaldırılmıştır. İranlı Öğrenciler Konfederasyonunun yaptığı açıklamaya göre grev iki uluslararası insan hakları savunucusu kurumun araya girmesi ile son bulmuştur.¹⁹³

1978 Ocak ayında hükümet yanlısı İttılaat gazetesi özellikle Humeyni başta olmak üzere ruhanileri feodalizm, emperyalizm ve komünizmle iş birliği yapan kişiler olarak nitelemiştir. Ayrıca gazetede Humeyni hakkında gençliğinde hovarda bir hayat sürdüğü, ailesinin de İranlı olmadığı iddiaları yer almıştır. Sonraki günlerde Kum kentindeki medrese öğrencileri yerli pazar esnafının desteğini almış, esnafı kepenk indirmeye ikna etmiş, yaşlı din adamlarının desteğini özellikle de Büyük Ayetullah Şeriatmedari'nin desteğini alarak sokakları ele geçirmiştir. Güvenlik güçleri ile çatışmışlar ve olaylarda can kaybı yaşanmıştır ancak bu dönemde yaşanan olaylarda muhalifler ve devlet arasında

¹⁹² Encyclopaedia Iranica, “**Confederation Of Iranian Students, National Union**

(İranlı Öğrenciler Konfederasyonu, Ulusal Birlik)”,

<https://www.iranicaonline.org/articles/confederation-of-iranian-students>, (25.09.2023).

¹⁹³ Karlsruhe, “İranlı Öğrencilerin Grevi Sona Erdi”, **Milliyet**, 05.11.1965,

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/s7UF3_x2F_6ZwcdM7ZrxjEPCMw_x3D_x3D_, (09.07.2023), s. 3.

bu can kayıplarını açıklarken ciddi sayı farkları olduğu gözlenmiştir. Öğrenciler Humeyni'nin geri dönmesi, Fevziye Medresesinin yeniden açılması, Tahran Üniversitesi öğrencilerine yönelik şiddete son verilmesi, ifade ve basın özgürlüğü, emperyalist devletlerle iletişimi kesme, tarımı destekleme ve Diriliş Partisi'nin kapatılması yönünde taleplerde bulunmuşlardır.¹⁹⁴

2.4.3. Muhammed Rıza Şah Dönemi (II. Pehlevi Dönemi 1941-1979) İran Dışındaki Öğrenci Hareketleri

Soğuk Savaş sırasında ABD'li politika yapıcılar, İran'ın aslında Şah'ın yönetimi altında bir polis devleti olarak yönetilmesine rağmen, Ak Devrim ile ekonomik ilerlemenin ve kültürel reformun teşvik edildiğini savundu. CIA tarafından eğitilmiş Şah'ın gizli polisi SAVAK, zengin ile fakir arasındaki ekonomik uçurumun açıldığı İran'da siyasi muhalifleri tutukladı ve işkence yaptı. 1950'lerin sonuna gelindiğinde Şah'a muhalefet öğrenci grupları İran'ın yanı sıra Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde okuyan İranlı öğrenciler arasında da faaliyet göstermeye başladı. Bu öğrenciler 1960 yılında “Avrupa'daki İranlı Öğrenciler Konfederasyonu”, “Amerika Birleşik Devletleri'ndeki İranlı Öğrenciler Birliği” ve İran'da “Ulusal Cephe” örgütlerini kurdular. İyi organize edilmiş bir yayın ve yazışma ağı sayesinde bu kuruluşlar İran dışındaki halkı, İran sınırları içinde yaşanan devlet şiddetinin gerçekleri hakkında eğitmek için birlikte çalıştı. Aynı zamanda ABD'nin mali yardımı ve silah satışlarıyla Şah'ın desteklendiği ve ayakta tutulduğu konusunda insanları bilgilendirmeye çalıştılar. XX. yüzyılın ortalarında Batılı emperyalist güçlere karşı diğer birçok kurtuluş hareketinde olduğu gibi İranlı öğrenciler de ulusal kaderini kendi tayin hakkı için gösteri yaptılar. İran'ın o dönemde ulusal okuryazarlık oranı %30 olduğundan hem İran içindeki hem de dışındaki İranlı

¹⁹⁴ E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 207.

öğrenciler çoğunlukla üst ve orta sınıftan geliyordu. Aslında bu öğrencilerin geldiği birçok aile Şah'ın yönetiminden çıkar sağladı. Ancak bu öğrenciler, Şah yönetimi altında acı çeken yurttaşlarının yanı sıra bağımsız bir ulus olarak İran'ın geleceğine ABD çıkarlarının verdiği zararın da bilincindeydiler. Bu öğrenci aktivistler hem İran'da hem de yurtdışında devlet şiddetiyle karşılaştı. 1973 tarihli bir “Amerika Birleşik Devletleri'ndeki İranlı Öğrenciler Birliği” broşürü, Tebriz Üniversitesinde İran'ın ABD'den 2 milyar dolarlık silah satın almasına karşı gösteri yapan 28 öğrencinin polis tarafından vurularak öldürülmesini belgeliyordu. Bu olay ülke genelindeki İran üniversitelerinde protestolara yol açtı. Bunlar da İsfahan Üniversitesi, Tahran Eğitim Fakültesi ve Ahvaz Üniversitesinde şiddet olaylarına ve daha fazla kişinin yaralanmasına sebep oldu. “Amerika Birleşik Devletleri'ndeki İranlı Öğrenciler Birliği” tarafından hazırlanan “Iran's Kent State and Baton Rouge” adlı yayın İran'ın öğrencilere karşı uyguladığı şiddeti, ABD'deki sivil haklar ve savaş karşıtı hareket nedeniyle çıkan polis vahşeti ve tutuklamalarla sonuçlanan büyük öğrenci protestolarıyla ilişkilendirdi. İranlı öğrenciler, kendi ulusal kaderlerini tayin etme mücadeleleri ile ABD'deki sivil haklar hareketi gibi diğer uluslararası mücadeleler arasındaki bağlantıların derinden farkındaydılar. Onlar bugün akademisyenler tarafından “Üçüncü Dünya Enternasyonalizmi” olarak bilinen daha büyük bir dayanışma hareketinin parçasıydılar. Bu öğrenciler; ulusal bağımsızlık mücadelelerinin Vietnamlılar, Salvadorlular ve Siyah Amerikalılar gibi Batılı güçlerin emperyal yönetimi altındaki diğer topluluklarla yakından bağlantılı olduğuna inanıyorlardı. “Amerika Birleşik Devletleri'ndeki İranlı Öğrenciler Birliği” Amerika Birleşik Devletleri'ndeki “Siyah Güç Hareketi”nin yanı sıra Güney Yarımküre'deki ulusal kurtuluş hareketlerini destekleyen haber bültenleri ve el ilanları yayımladı. Şah rejimine karşı mücadele eden ve “Üçüncü Dünya Hareketleri”ni destekleyen protestocu İranlı öğrenciler, Avrupa ve ABD'deki SAVAK ajanları tarafından da şiddete maruz kaldı. İngiltere ve Almanya'da SAVAK

ajanları, Şah'ı protesto eden İranlı öğrencileri tehdit etti ve dövdü. Amerika Birleşik Devletleri'nde, uluslarının emperyal güçlere ve diktatörlük rejimine karşı özerkliği arzusunu dile getiren İranlı öğrenciler, SAVAK ajanlarının veya İranlı yetkililerin İran'a döndüklerinde onları teşhis edip tutuklayabileceklerinden korktukları için gösteriler sırasında maske takmak zorunda kaldılar. Karşılaştıkları büyük risk ve tehlikelere rağmen İranlı öğrenciler Şah rejimini protesto etmeye devam ettiler. Onların örgütlenmesi, 1979'da Muhammed Rıza Pehlevi'yi deviren İran Devrimi'nin başarısının bir sonucuydu. Ancak ilerleyen yıllarda pek çok İranlı, İran İslam Cumhuriyeti bünyesinde kurulan hükümetin de halkın çıkarlarını yansıtmadığını fark etti.¹⁹⁵

Alman polisi 09 Ocak 1977 tarihinde, Frankfurt'ta Şah karşıtı bir gösteri düzenleyen İranlı öğrencilere basınçlı su ve cop kullanarak müdahale etmiştir. Polis yetkililerinin açıkladığına göre Alman makamlarca izin verilmeyen bu gösteriye İranlı Öğrenciler Konfederasyonu'na bağlı 250 İranlı öğrenci ve solcu bir gruba bağlı 50'ye yakın Alman genç katılmıştır. Polis bu İranlı öğrencilerden 3'ünü göz altına almıştır. Gösteri İran'daki antidemokratik koşulları protest amacı gütmektedir. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde okuyan İranlı öğrenciler bu gösteri için Alman yetkililerden izin istemişlerdir. Ancak İranlı öğrencilerin SAVAK ajanları tarafından fişlenmemek için maske takmak istemeleri sebebiyle gösteri yapılması yasaklanmıştır. Ayrıca yetkililer izin vermemelerine diğer bir gerekçe olarak yabancı bir devlet başkanına hakaret edilmesi riskini öne sürmüşlerdir.¹⁹⁶

¹⁹⁵ I. Yalzadeh, "Iranian students add to a long history of brave protests", **The**

Washington Post, [https://www.washingtonpost.com/made-by-](https://www.washingtonpost.com/made-by-history/2022/10/13/iranian-students-violent-repression/)

[history/2022/10/13/iranian-students-violent-repression/](https://www.washingtonpost.com/made-by-history/2022/10/13/iranian-students-violent-repression/), (07.10.2023).

¹⁹⁶ Frankfurt DPA Anka, "Almanya'da şaha karşı gösteri yapan İranlı öğrenciler copla dağıtıldı", **Milliyet**, 10.01.1977,

İran'da 20 Ağustos 1978 akşamı petrol yataklarının bulunduğu liman kenti Abadan'da bir sinema kundaklanmış ve 400'e yakın insan yanarak can vermiştir. Olay İran'ın resmî haber ajansı Pars tarafından 12 saat sonra duyurulmuştur. İran hükümeti de açıklamasında sinemanın komünist taraflarca yakıldığını iddia etmiştir. Reks sinemasının Müslüman aşırı taraflarca yakıldığı tespit edilmiş, olayın dört bir koldan planlı bir şekilde yapıldığı, kundakçıların sinema içerisindeki insanların kaçmasını önlemek için sinema kapılarını kilitledikleri öne sürülmüştür. Abadan'daki yangın dışında petrol zengini Müslüman ülkenin modernleşmesinin simgesi olarak görülen içki satan dükkânlar, restoranlar, sinemalar, bankalar saldırıya uğramış ve bu yerlerin bazıları ateşe verilmiştir. Şah hükümeti bu olayların sorumluları olarak komünistleri ve Şah karşıtı olan Müslüman fanatikleri sorumlu tutmuştur. Bu olay üzerine İran'da Şah rejimi karşıtı olaylar başlamıştır.¹⁹⁷

Sinema yangını sonrası 13 İranlı öğrenci İran'daki Şah rejimini protesto etmek için Brüksel'deki İran Büyükelçiliği'ni basmıştır. Öğrenciler elçilik binasına girerek Şah'ın resimlerini yırtmış, İran'daki bütün siyasi tutukluların serbest bırakılmasını ve bütün sorunların hızlı bir şekilde çözülmesini istemişlerdir. Hollanda, Almanya ve

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/af8bTwu96bFwqjGEQvCYvQ_x3D__x3D_, (07.10.2023), s. 3.

¹⁹⁷ Dış Haberler Servisi, “İran’da bir sinema ateşe verildi, 377 kişi yanarak öldü”,

Milliyet, 21.08.1978,

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/M9FPFX0nmho3R7HdFNug7g_x3D__x3D_, (07.10.2023), s. 14.

İngiltere'den geldikleri açıklanan bu öğrenciler polis tarafından yakalanarak söz konusu ülkelere geri gönderilmişlerdir.¹⁹⁸

2.5. 1979 İran Devrimi ve İran İslam Cumhuriyeti

İran, 1953 Darbesi'nden sonraki çeyrek yüzyılda büyük ölçüde artan petrol gelirleri sayesinde kayda değer bir sosyoekonomik gelişme yaşadı. 1953 yılında 34 milyon dolardan az olan petrol gelirleri 1977'de dünya petrol fiyatlarının dört katına çıkmasının ardından 20 milyar doları aşmıştır. Artan gelirlerin çoğu saraylara, kraliyet gezilerine, gösterişli festivallere, altın küvetlere, nükleer projelere ve birçok NATO ülkesi için bile çok pahalı olan silahlara harlandı. Ancak bu kadar israfa rağmen, İkinci (1955-62), Üçüncü (1962-68), Dördüncü (1968-73) ve Beşinci (1973-78) Kalkınma Planları ve artan petrol gelirleri sayesinde kişi başına düşen gelir, ülke nüfusu neredeyse iki katına ulaştığı hâlde 160 doların altından 1600 doların üzerine çıkmıştır. Rejim etkileyici ekonomik gelişmeye rağmen iki önemli nedenden dolayı ne maaşlı orta sınıfın ne de kentli işçi sınıfının desteğini kazanmayı başaramadı: Birincisi, 1953 Darbesi sadece popüler lider Dr. Musaddık'ı devirmekle kalmadı, aynı zamanda işçi sendikalarını, meslek örgütlerini ve tüm bağımsız siyasi partileri yok etti. İkincisi rejim, orta ve alt sınıflardan ziyade üst sınıfın çıkarına olan politikalar uygulayarak sınıflar arası uçurumu daha da genişletti.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Belçika THA(UPI), “Brüksel’deki İran Büyük Elçiliğine Baskın”, **Milliyet**, 21.08.1978,

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/M9FPFX0nmho3R7HdFNug7g_x3D__x3D_, (07.10.2023), s. 14.

¹⁹⁹ E. Abrahamian, “Structural Causes of the Iranian Revolution”, **MERIP Reports**, 198, <https://www.jstor.org/stable/3011417>, (10.10.2023), s. 21-22.

1963 Ak Devrimi'nden sonra sağlık, eğitim ve kamu refahı alanlarında bđyđk adımlar atılmasına rağmen yetişkinlerin yarısından fazlası okuma yazma bilmiyordu. İran'daki yđksek diplomalı nđfus oranı Orta Doğu'daki en dđřđk oranlardan biriydi ve doktor-hasta oranı tđm Batı Asya'daki en kđtđ oranlardan biri olmaya devam ediyordu. Birçok aile modern dairelere ve tđketim mallarına, ۆzellikle de buzdolabı, televizyon, motosiklet, klima ve ۆzel arabalara erişim sağlamış, doğal olarak ailelerin yaşam standartları iyileşmişti. Buna karşılık; gecekondular çoğaldıkça, hava kirliliği arttıkça ve sokaklarda trafik ileye dđnđřtđke birçok kentli aile için yaşam kalitesinin kđtđleřtiđi de ortadaydı. Kۆylerde Ak Devrim ile çiftlik kooperatiflerinin kurulması finanse edilmiş; traktör, biçerdöver ve gübre kullanımı bđyđk ölçüde arttırılmış ve en önemlisi köylü ailelere toprak verilmişti. Ancak köylülerin %96'sı elektrikten mahrumdu, çiftlik kooperatifleri kredi ihtiyacı duymış ve temel ihtiyaç maddelerindeki fiyat kontrolleri nedeniyle tarımsal üretim gerilemişti. Rejimin ۆzel girişimcilere yardım ederek ekonomiyi geliştirme stratejisi nedeniyle şehirlerdeki gelir eşitsizliği de iyice artmıştı. Uluslararası alışma Ofisi'nin yayınlanmamış bir raporuna göre bu durum İran'ı, dđnyanın en eşitsiz toplumlarından biri hâline getiriyordu. Zenginliklerini sergileyen zenginler ve kurumları sarsan mali skandallar tarafından sürekli olarak bđyđk gelir eşitsizlikleri kamuoyuna hatırlatıldı. 1977 yılına gelindiğinde yolsuzluğun boyutları öyle bir hâl aldı ki artık üst düzey yetkililer yaptıkları vurgunları gizleme zahmetine bile katlanmıyordu. Tđm bu sıkıntılar modernleşmenin kendisinden değil, modernleşmenin uygulanma biçiminden ve kapitalist modernleşme yönteminin değişmezliği gerçeğinden kaynaklanıyordu.²⁰⁰

şah toplumsal yapının modernleşmesine yardımcı olurken rejimin siyasi tabanını daralttı. arşılar modern sınıfların aksine, örgütlerini, ۆzellikle de zanaat ve ticaret

²⁰⁰ E. Abrahamian, "Structural Causes of the Iranian Revolution", s. 23.

loncalarını koruyabilmişlerdi. Çarşıların dini kurumlarla sosyal, mali, siyasi, ideolojik ve tarihi bağları vardı. Bu kurum, gecekondulu yoksulları üzerinde ideolojik hegemonyaya sahipti. Ayrıca kısmen devletten bağımsızdı ve din adamlarını (ayetullahlar, hocaefendiler, düşük rütbeli vaizler) ilahiyat öğrencilerini, öğretmenleri, dua liderlerini ve din propagandacılarını harekete geçirebildiği için büyük bir siyasi etkiye sahipti. 1953-1975 yılları arasındaki dönemde rejimin çarşılara yönelik temel politikası onları dikkatli bir şekilde izlemek ancak çarşı muhalefetini uyandırmamaya özen göstermekti. 1975 yılı itibarıyla Şah, başarılı bir şekilde yürüttüğü bu politikadan vazgeçti. Değişim, Şah'ın Diriliş Partisi'ni (Hizb-i Rastakhiz) kurma ve böylece askeri monarşisini faşist tarzda totaliter bir rejime dönüştürme kararıyla zorunlu hâle geldi. Vatandaşlara partiye katılmak veya "ülkeyi terk etmek" gibi keskin bir seçenek sunuldu. Partinin aydınlar ve kentli işçi sınıfı üzerindeki kontrolü sıkılaştırmak ve İran tarihinde ilk kez devlet gücünü çarşılara ve dini kurumlara yaymak gibi iki yönlü bir amacı vardı. 1976 yılına gelindiğinde, büyük iş adamları devlet destekli bankalara gidip %6 faizle borç alabiliyordu. Ancak küçük iş adamlarının tefecilere gidip %20-30 faizle borç almaktan başka çareleri yoktu. Devrim sırasında bu bankaların göstericilerin başlıca hedefi hâline gelmesi bu açıdan şaşırtıcı değildir.²⁰¹

Ak Devrim, siyasi farkındalığı giderek artan genel kamuoyunun yanı sıra hırslı ve büyüyen bir profesyonel sosyoekonomik grubun beklentilerini karşılamayı amaçlayan, ülkenin sosyoekonomik sorunlarını iyileştirmeye çalışan bir devrim gibi görünse de bu temelde siyasi elitin yerleşik tahakküm ilişkilerini mümkün olduğunca sürdürmek için tasarlanmış siyasi bir programdı. Bu, İran Devleti'nin ve toplumunun temel dayanağı

²⁰¹ E. Abrahamian, "Structural Causes of the Iranian Revolution", s. 24.

olarak monarşi kurumunu merkeze alan bir statükoydu. Buradaki modernizm, maskelenmiş baskın ve motive edici bir ideolojiydi.²⁰²

Rejim, dini kurumlara karşı eş zamanlı bir savaş yürüttü. Diriliş Partisi Şah'ı sadece devletin "siyasi lideri" değil, aynı zamanda toplumun "ruhani rehberi" ilan etti. Şer'i kanunları hiçe sayarak kızların evlenme yaşını 15'ten 18'e, erkeklerin evlenme yaşını ise 18'den 20'ye yükseltti. Adalet Bakanı hakimlere hem çok eşliliği hem de erkeklerin kolay boşanma hakkını kısıtlamak üzere tasarlanmış olan 1967 tarihli “Ailenin Korunması Kanunu'nun” uygulanmasında daha katı olmaları talimatını verdi. Eğitim Bakanı üniversitelere çarşaf (uzun peçe) giymekte ısrar eden kadınların kayıtlarının yapılmaması emrini verdi.²⁰³

Herhangi bir devletin ekonomik bir krizden sağ çıkabilmesi için toplumsal bir tabana sahip olması ve önemli ölçüde geniş bir sınıfın desteğini alması gerekir. Şah, büyük petrol gelirlerine rağmen gerekli toplumsal tabanı elde edemedi. Modern sınıfın giderek daha fazla üyesi kendilerini rejime tamamen yabancılaşmış buldu. Bazıları göç etti, bazıları yeraltı partilerine veya gerilla gruplarına katıldı. Ancak büyük çoğunluk öfkelerini içselleştirdi ve sabırla yıllardır yaşadıkları hayal kırıklığını ifade edebilecekleri günü bekledi. Aydınların ve proletaryanın muhalefeti yetmezmiş gibi Şah 1975'te kendisini çarşılarla ve güçlü dini kurumlarla kafa kafaya çarpışmaya götüren bir yola girdi. Böylece 1975-77 yıllarında ülkeyi şiddetli bir ekonomik kriz vurduğunda, rejim kendisini önce izole edilmiş, sonra her taraftan kuşatılmış ve nihayetinde sadece

²⁰² A. M. Ansari, “The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, ‘Modernization’ and the Consolidation of Power”, **Middle Eastern Studies**, Jul. 2001, Vol. 37, No. 3, s. 2.

²⁰³ E. Abrahamian, “Structural Causes of the Iranian Revolution”, s. 25.

monarşiyeye ve onun askeri kurumuna değil, aynı zamanda yönetici sınıfa ve onların yabancı hamilerine de yöneltilen bir nefret seline gark edilmiş olarak buldu.²⁰⁴

Ekonomik krizle boğuşan İran halkı siyasi liberalist aktörlerin yeniden örgütlenme ve yayılmasıyla birlikte Muhammed Rıza Şah’a muhalefet bu çevrelerin yanında yer almaya başladı. Böyle bir ortamda 7 Ocak 1978 tarihinde saraya yakın İttılaat gazetesinde “İran ve Siyah ve Kırmızı Sömürü” adlı Humeyni’yi aşağılayıcı bir yazı yayımlandı. İran’ın Kum kentinden başlayıp İran geneline yayılan protestolarda ölenler anısına kırkinci günde düzenlenen anma törenleri, protestoların hararetini daha da arttırarak ülke genelinde kanlı olaylara döndü. Bunlardan en etkilisi 8 Eylül 1978 tarihinde Tahran’ın Jale Meydanı’nda gerçekleşen, devrim tarihine “Kara Cuma” olarak geçen ve halk ile asker çatışması sonucu 64 sivilin öldürüldüğünün iddia edildiği olaylardır. Şii din adamlarının önde gelenlerinden Ayetullah Şeriatmedari, Ayetullah Gülpayegani, Ayetullah Mereşi Necef ve Ayetullah Humeyni bir bildiri yayınlayarak Şah’ı sert bir dille eleştirdiler. Bu bildiriden bir hafta sonra Humeyni halkı genel greve davet etti. Ülke genelinde devam eden protestolara işçi, memur ve çarşı esnafı da dâhil olmuş oldu. Ülkenin sosyal ve siyasal açıdan büyük bir karmaşaya sürüklendiği böyle bir ortamda Şah Genelkurmay Başkanı Rıza Azhari’yi başbakan yaparak ülkenin birçok yerinde sıkıyönetim ilan etmiştir. Gösterilerin tüm önlemlere rağmen engellenememesi sonucu Şah çareyi ülkeden kaçmakta bulmuştur. En nihayetinde sürgünde olan Humeyni ülkeye döndükten sonra 11 Şubat 1979’da devrim gerçekleşmiştir.²⁰⁵ Ayetullah Humeyni ilk iş Mehdi Bazergan başkanlığında, çoğunlukla Ulusal Cephe ve Kurtuluş Hareketi üyeleri,

²⁰⁴ E. Abrahamian, “Structural Causes of the Iranian Revolution”, s. 26.

²⁰⁵ B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran’da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 84-85.

ılımlı ve ruhban olmayan İslamcılar ve milliyetçilerden oluşan ve hepsi de laik demokratik bir cumhuriyet isteyen geçici bir hükümet atadı.²⁰⁶

Devrimden sonra gündeme gelen ilk meselelerden biri yeni anayasa taslağının hazırlanması olmuştur. Çünkü mevcut anayasa 1906 yılından kalma bir anayasaydı. Humeyni ve yandaşları velayet-i fakihin²⁰⁷ kurumsallaştığı bir anayasa arzusu içindeyken geçici hükümetin başındaki Bazergan ve arkadaşları demokratik bir anayasadan yanaydılar. Geçici Hükümet'in başındaki Bazergan'ın başkanlık ettiği Geçici Hükümet üyeleri milliyetçi, liberal ve laik kimselerden oluşuyordu. Humeyni yandaşları ve Bazergan yandaşları bu konuda birbirlerine muhalefet iki gruptu. Humeyni ve Bazergan'ın ciddi anlamda çatıştığı ilk olay mart ayının başlarında “İslam Cumhuriyeti” konusunun halk oylamasına sunulacağı referandum öncesi yaşanmıştır. Çünkü bu oylamada İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasına yönelik “evet”, “hayır” oylarının yanı sıra Başbakan Bazergan “Demokratik İslam Cumhuriyeti” seçeneğinin de olmasını arzu ediyordu. Ancak Humeyni demokratik kelimesinin Batılı bir sözcük olduğunu İslam'ın yanına hiçbir kelimenin gelemeyeceğini, İslam'ın her şey anlamına geldiğini, kusursuz bu sözcüğün yerine başka bir sözcük eklenmemesi gerektiğini savunuyordu. 1 Nisan 1979

²⁰⁶ Z. Mir-Hosseini, R. Tapper, **Islam and Democracy in Iran**, I.B. TAURIS, New York, 2006, s. 15.

²⁰⁷ Humeyni tarafından 1979 İslam Devrimi ile öne sürülen siyasi bir teoridir. O, on ikinci imamın gaybet döneminde devleti yönetecek adaletli bir fakihin olması gerektiğini savunmuştur. Bu teoriye göre bir ebeveyn nasıl ki çocuğu üzerinde onu yönetme yani velayet yetkisine sahipse velayet-i fakih teorisine göre de dini ve dünyevi fakihin yönetilen halk üzerinde velayet yani onun adına karar verme yetkisi vardır. İ. S. Üstün, “Velâyet-i Fakih”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 43, <https://islamansiklopedisi.org.tr/velayet-i-fakih>, (10.12.2023), s. 19-20.

günü yapılan referandumda 21 milyon seçmenin hepsi sandık başına gitmiştir ve %99'u İslam Cumhuriyeti'ne “evet” demiştir. İslam Cumhuriyeti'nin anayasa taslağını hazırlamak amacıyla Humeyni tarafından Meclis-i Hibregan (Bilirkişiler Meclisi) denen 73 kişiden oluşan bir meclis oluşturulmuş ve bu meclise seçilecek adaylar için seçime gidilmiştir. Ancak bu seçimde kimlerin aday olabileceği Merkezi Komite, Merkez Cami Bürosu ve Tahran Militan Ruhaneler Birliği tarafından sıkıca denetlenmiş, sonuç olarak Humeyni yandaşları seçimi kazanmıştır. Bu meclis ilk iş İslam anayasasının hazırlanması için çalışmalara başlamıştır.²⁰⁸

Devrimin başarıya ulaşmasından sonra devrimci aktörler merkezi otoriteyi ele geçirme konusunda karşı karşıya geldiler. Bir yanda Ulusal Cephe, Azatlık Hareketi, Halkın Mücahitleri Örgütü (HMÖ) ve Halkın Fedaileri Örgütü (HFÖ) gibi gruplar bulunurken bunların karşısında Humeyni'nin liderliği altında gruplaşan siyasi İslamcı gruplar söz konusuydu. 18 Şubat 1979 tarihinde Humeyni'nin takipçisi daha sonraları da İran'ın çeşitli devlet kurumlarında önemli kadrolara girecek olan Şii din adamlarının yer aldığı İslami Cumhuriyet Partisi (İCP) kurulmuştur.²⁰⁹ Ayetullah Muhammed Behaştî liderliğinde kurulan bu partinin kurucuları arasında daha sonra her ikisi de cumhurbaşkanı olacak olan Ekber Haşimi Rafsancani ve Ali Hamene'i de bulunmaktadır. Bunlar, İslam hukukuyla yönetilen bir İslam devleti kurma niyetinde olan popülist İslami radikallerdi. Bunlara karşı din adamlarının hükümetten uzak durmasını isteyen ve destekçileri Müslüman Halkın Cumhuriyet Partisi'ni²¹⁰ kuran Ayetullah Kazım Şeriatmedari

²⁰⁸ E. Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 212-213.

²⁰⁹ B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran'da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 120.

²¹⁰ “İslam Cumhuriyet Partisi”ne karşılık kurulan “Müslüman Halk Cumhuriyet Partisi” Tebriz merkezli, Azerbaycan Türklerinin örgütlendiği ve ruhban sınıfının

tarafından temsil edilen sessizler vardı. Ayrıca İslamcı-sosyalist Halkın Fedaileri Örgütü ve sosyalist bir devlet (etnik azınlıklar için bir miktar özerklik) isteyen Marksist Tudeh Partisi gibi sol gruplar da iktidar ve halk desteği için mücadele ediyordu. 1979'un ilk aylarına, aşırı dincilerin İslam hukukunun katı yorumlarını uygulamaya koymasıyla ilk “Terör Saltanatı” damgasını vurdu. Önceki rejimin üyeleri (subaylar, Şah'ın sarayının üyeleri, kapitalistler) Allah'a karşı savaşanlar olarak; fahişeler, zina yapanlar ve homoseksüeller ise yeryüzünde bozgunculuk yaratanlar suçlamasıyla yargısız infaz edildi. Mayıs ayında Humeyni'ye yakın önde gelen ılımlı siyasi din adamı Ayetullah Motahhari bir suikast sonucu öldürüldü. Bir diğer etkili ılımlı din adamı Ayetullah Taleqani ise Eylül ayında öldü. 4 Kasım'da radikal öğrenci “İmam'ın Çizgisinin Takipçileri (Peyravan-e Khatt-e Emam)” ABD Büyükelçiliğini işgal ederek elçilik çalışanlarını rehin aldı; Bazergan protesto amacıyla istifa etti ve İslami radikaller hükümetin kontrolünü ele geçirdi. Bunlar demokratlara, liberallere, laiklere, solculara ve çoğu Sünni olan etnik azınlıklardan (Kürtler, Huzistan Arapları, Türkmenler, Beluçlar) bölgesel isyancılara, karşı saldırılarına çoktan başlamışlardı. Ayrıca Bazergan'ın Kurtuluş Hareketi üyeleri de iktidar yapılarından uzaklaştırıldı.²¹¹

Ocak 1980'de, Humeyni'nin Paris'teki danışmanları arasında yer alan ancak din adamlarının yönetimine karşı çıkan İslami modernist Ebu Hasan Beni Sadr cumhurbaşkanı seçildi ancak Mart ayında yeni parlamento seçimleri radikal İCP'yi iktidara getirdi. Ana İslamcı gruplar (İCP ve İmam'ın Çizgisinin Takipçileri), Beni-Sadr'ın takipçileri ve en önde gelen popüler İslami sol örgüt HFÖ arasında mücadele yoğunlaştı. Eylül 1980'de Irak kuvvetleri İran'a saldırarak 8 yıl sürecek bir savaş başlattı.

otoriterleşmesine karşı olan bir partidir. B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran'da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 125.

²¹¹ Z. Mir-Hosseini, R. Tapper, **İslam and Democracy in Iran**, s. 16.

Haziran 1981'de parlamento Irak-İran Savaşı nedeniyle Beni Sadr'ı suçladı ve Beni Sadr Humeyni'nin de onayıyla görevden alındı. Halkın Mücahitleri Örgütü yasaklandı ve bu örgüt ile çatışmalar daha da şiddetlendi. 28 Haziran'da İCP genel merkezinde parti liderlerinin toplantısı devam ederken güçlü bir bomba patladı. Ölenler arasında Ayetullah Beheştî (başyargıçlık da dahil olmak üzere birçok görevde bulunmuştu), 4 kabine bakanı, 27 milletvekili ve diğer bazı hükümet yetkilileri de vardı. HMÖ, bu ve diğer siyasi suikastlardan özellikle de ağustos ayında yeni seçilen İran'ın ikinci Cumhurbaşkanı Ali Reza'i ve Başbakan Muhammed Cevad Bahonar'a yönelik suikastlardan sorumlu tutuldu. Temmuz ayında hem eski Cumhurbaşkanı Beni Sadr hem de HMÖ lideri Mesud Rajavi Fransa'ya kaçtı. Haziran 1981 ile Mayıs 1982 arasında, ikinci bir “Terör Saltanatı” ile HMÖ'nün çoğu mensubu ya idam edildi ya da hapsedildi. Hayatta kalanlar ise sürgüne gönderildi. İslami devlet ve ruhani hükümet güvence altına alındı. Böylece dini despotizm hem laikliği hem de demokrasiyi devirmiş oldu.²¹²

Halk Irak-İran Savaşı ve ülkedeki iç karışıklıkların yarattığı kaotik bir ortamda cumhurbaşkanını seçmek için yeniden sandığa gitti ve 2 Ekim 1981 tarihinde yapılan seçimde Ali Hamaney oyların %94'ünü alarak İran İslam Cumhuriyeti'nin üçüncü cumhurbaşkanı olmuştur. Yeni Cumhurbaşkanı; Ali Ekber Pervereş, Ali Ekber Velayeti, Mustafa Mirselim, Muhammed Garezi, Hasan Gafurferd'i başbakan adayları olarak meclise sunmuş ancak veto edilmiştir. İCP üyesi ve partinin yayın organı olan İslam Cumhuriyet gazetesinin editörü Mir Hüseyin Musevi başbakan olmuştur. Bu kişi sosyal devlet anlayışını savunan bir kişiydi. HMÖ Irak-İran Savaşı devam ederken liderlik merkezini Irak'a taşımış ve Saddam Hüseyin'in yanında yer almıştır. Savaşın halkta uyandırdığı milliyetçi duygular ve toplum içinde bulunduğu psikolojik koşullar HMÖ'nün halkın gözündeki itibarını kaybetmesine neden olmuş ve halkın büyük bir kısmı İCP ve Devrim

²¹² Z. Mir-Hosseini, R. Tapper, **Islam and Democracy in Iran**, s. 16-17.

Muhafızları Ordusu (DMO)'nun saflarında yer almıştır. Orta sınıf ve genç nüfusa hitap eden HMÖ Saddam Hüseyin'in yanında yer alıp ona hizmet ederek toplumsal tabandaki bu büyük gücü kaybetmiş dolaylı yoldan da olsa siyasal İslamcılarının elini güçlendirmiş, savaşın başında meşruiyet krizi yaşayan İCP kitlesel desteği yeniden kazanmıştır. Böyle bir ortamda 16 Ağustos 1985 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde Ali Hamaney oyların %85'ini alarak tekrar cumhurbaşkanı seçilmiştir. Üst üste sekiz sene cumhurbaşkanlığı yaptığı dönemde fıkıhçı siyasal İslamcılar devrimci coşkunun gücünü kullanarak devletin tüm kurumlarını nüfuzları altına alarak Humeyni'nin açık desteğini almışlardır.²¹³

Ayetullah Humeyni hayatta olduğu sürece temel gerilimi iyi yönetti ve İslam Cumhuriyeti bir meşruiyet kriziyle karşı karşıya kalmadı. Bunun birkaç nedeni vardı. Humeyni karizmatik bir liderdi. O karşıt gruplar arasındaki uçurumu kapatmaya yönelik dengeli bir siyaset izliyordu. Sadece halkın iradesini dikkate almakla ve ona cevap vermekle kalmadı, aynı zamanda herhangi bir grup tarafından sahiplenilmekten kaçınmayı da başardı. Belki de en önemli nedenler devrimci ivmenin tazeliği ve dönemin siyasetinin, muhalefeti bastırmak için mekanizmalar sağlayan birleştirici bir güç olan Irak-İran Savaşı ile meşgul olmasıydı. Ancak meşru otorite meselesi önemini korumaya devam etti. Devrimin arifesinde Şii dünyasında altı merci vardı. Ayetullah Humeyni bunlardan biriydi. Rütbe ve dini otorite bakımından eşittiler; her birinin dünyanın dört bir yanındaki sıradan Şiiler ve çeşitli ilahiyatlardaki din adamları ve öğrenciler arasında takipçileri ve destekçileri vardı. Hiçbiri tek merci olarak tanınmıyordu ve hiçbirinin emrinde modern bir devlet aygıtı yoktu. Ancak devrim dengeleri değiştirdi. İslam Cumhuriyeti kendini sağlamlaştırdıkça iki yüksek otorite kavramı, mercilik ve velayet-i

²¹³ B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran'da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 159-163.

fakih arasındaki yapısal zıtlık giderek daha belirgin hâle geldi. İlkini açık bir siyasi iddiası yoktu. İkincisi tüm Şiiler üzerine güç uygulamakta, onlardan biat talep etmekte ve sadece tek bir fakihin diğerleri üzerindeki otoritesini tesis etmekle kalmamakta, aynı zamanda on ikinci imamın yokluğunda herhangi bir hükümet biçiminin meşruiyetini reddeden ortodoks Şii siyaset teorisinden de kopmaktaydı. Hiç kimse ne Humeyni'ye ne de onun halk iradesiyle meşrulaştırılan, İslam Cumhuriyeti anayasasında yer alan ve Aralık 1979'daki referandumda onaylanan velayet-i fakih kavramına meydan okuyamaz veya karşı çıkamazdı. İtiraz edenlere sert bir şekilde muamele edildi ve ruhani kurumdaki yerleri tehlikeye atıldı. Özellikle kendi eyaleti olan Azerbaycan'da geniş bir takipçi kitlesine sahip olan Ayetullah Kazım Şeriatmedari²¹⁴, velayet-i fakih aleyhinde açıkça konuşan tek merciydi. Bu nedenle 1982'de icazeti elinden alınmış ve 1986'daki ölümüne kadar evine hapsedilmiştir.²¹⁵

1988 yılına gelindiğinde, iki otorite anlayışı arasındaki gerilim yoğunlaştı ve anayasal bir krize yol açtı. Sadece velayet-i fakih taraftarları ve karşıtları arasında değil, aynı zamanda otorite ve ülkenin nasıl yönetilmesi gerektiği konusunda farklı görüşlere sahip olan yönetici elit içindeki gruplar arasında da çatışma vardı. Mart 1989'da Humeyni'nin halefi olarak atadığı Büyük Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri'yi görevden alması gerginliğe yeni bir boyut kazandı. Montazeri velayet-i fakih teorisinin en kıdemli destekçisiydi. Ancak aynı zamanda hükümet politikalarını ve uygulamalarını da

²¹⁴ Azerbaycanlıların örnek aldığı dini lider Ayetullah Kazım Şeriatmedari'ydi. Şeriatmedari ve Humeyni'nin arası merkezi bir devlet oluşturma ve din adamlarının siyasette yerini alması hususlarında bozulmuştu. Çünkü Şeriatmedari din adamlarının işinin politika yapmak değil politikacılara tavsiyeler vermek olabileceğini düşünüyordu. B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 101.

²¹⁵ Z. Mir-Hosseini, R. Tapper, **İslam and Democracy in Iran**, s. 19-20.

yüksek sesle eleştiren biriydi ve dini inançlarına aykırı olduğunu düşündüğü meseleler karşısında sessiz kalmaya istekli değildi. Kriz, bizzat Ayetullah Humeyni'nin velayet ve marifet makamlarının ayrılmasına onay vermesi ve anayasayı gözden geçirmesi için bir komiteye yetki vermesiyle çözüldü. Haziran 1989'da ölümünün ardından Uzmanlar Meclisi Cumhurbaşkanı Ali Hamaney'i yeni devrim lideri olarak seçti. Komite usulüne uygun olarak revize edilmiş bir anayasa hazırladı; bu anayasada artık müçtehitlik, sadece İslam hukukunun tüm alanlarında fetva verebilmesi gereken Rehber'in zorunlu bir niteliği olarak belirtilmiyordu. Temmuz 1989'da Meclis Başkanı Ali Ekber Haşimi Rafsancani cumhurbaşkanı seçildi ve halk referandumu ile anayasada yapılan değişiklikler onaylandı. Hamaney'in yeni lider ve Rafsancani'nin de cumhurbaşkanı olmasıyla İslam Cumhuriyeti, destekçileri tarafından “Yeniden Yapılanma”, diğerleri tarafından da “Ticari Burjuva Cumhuriyeti” olarak adlandırılan ikinci bir aşamaya girdi. Rafsancani'nin öncelikleri ve pragmatik yaklaşımı, özellikle ekonomi ve dış ilişkiler alanlarında önceki politikaların bazılarını tersine çevirdi. Hükümet refah politikalarının yerine ticaret burjuvazisinin ve devletle bağlantılı girişimcilerin büyümesini teşvik eden önlemler aldı.²¹⁶

İran'da 1978-79 devriminin günümüze evrilen yönüne bakıldığında İranlıların özellikle son çeyrek yüzyılda yaşadıkları sıkıntılar ve zorluklar onların bugün ve gelecekte izleyecekleri ideal yola dair üç ideolojiyi savunmasına sebep olmuştur. Geniş anlamda bu söylemler dini muhafazakâr, dini reformist ve seküler-modernist olarak kategorize edilebilir. Dini muhafazakâr söylem ülkenin İslami norm ve değerlerinin Batı modernitesinin yıpratıcı ve aşındırıcı etkilerine karşı korunması anlamına gelmektedir. Genellikle kentli orta sınıf, bilgili hukukçular ve saygın halk entelektüelleri tarafından dile getirilen reformist dini söylem ise İslam ve modernite arasında bir denge kurmaya çalışmıştır. Son zamanlarda gittikçe sayıları artan İranlı düşünürler arasında önem

²¹⁶ Z. Mir-Hosseini, R. Tapper, **Islam and Democracy in Iran**, s. 19-21.

kazanan üçüncü söylem ise seküler-modernitedir. Bu söylem modern dünyada siyasallaşmış dine yer olmadığını, dinin özelleştirilmesi ve siyasetin sekülerleştirilmesi gerektiğini savunur.²¹⁷

Ayetullah Humeyni'nin kapsayıcı ve tartışılmaz varlığının ortadan kalkmasıyla onun mirasına ve niyetlerine ilişkin çoklu yorumlar ve yönetici ruhban sınıfının ideolojik bütünlüğündeki küçük çatlakları gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Özellikle Rafsancani ve Hamaney, Humeyni'nin mirasını siyasi amaçlar için akıllıca kullanma yoluna giderken bu mirasa ihanet etmemeye de özen gösterdiler ve sık sık sadece bazı ayrıcalıklı kişilerin Humeyni'nin hayatını kavrayarak bu karmaşık mirasa sahip çıkabileceğini savundular. Ancak İmam'ın mirasının yorumlarını tekellerine alma girişimleri tam anlamıyla başarılı olamadı. Mevcut ve yeni kurulan dergilerde giderek artan sayıda akademisyen ve sosyal bilimci alternatif resmî olmayan bir söylemin temellerini atmaya başladı. Liberalliği nedeniyle 1993'te Kültür Bakanı iken istifa etmek durumunda kalan Hüccetülislam Muhammed Hatemi 1997'de ezici bir çoğunlukla cumhurbaşkanlığını kazanmıştır. Hatemi'nin seçim zaferi İran yönetiminin neredeyse her yönüne dokunan daha büyük sosyal değişim süreçlerinin bir ürünüdür. Kentli orta sınıfın sistemde reform yapılmasını gerekli görmesi, cumhuriyetin ikinci yarısında yeni kurulan dergi ve gazetelerin sayısını artması ile yeni nesil kamusal entelektüellerin görüş ve düşüncelerini duyurmaları için küçük bir açılım alanının ortaya çıkması, Hatemi'nin seçim kampanyalarındaki rolü, Cumhurbaşkanı Hatemi döneminin İslam Cumhuriyeti hayatında tarihi bir an olarak görülmeye başlanmasına neden oldu. Çünkü o ılımlı değişim için halkın duygularına odaklanmış bir söylem içerisindeyken bir yandan da entelektüellerin söyledikleri ile halkın istekleri arasındaki boşluğu doldurdu. Hatemi her daim gülümsemesi ve hoş

²¹⁷ M. Kamrava, **Iran's Intellectual Revolution**, New York, Cambridge University Press, 2008, s. 9-11.

tavırlarıyla İranlıların alışkın olduğu siyasi figür tipinden radikal bir ayrışılışı temsil ediyordu. Rafsancani dönemindeki nispeten hızlı ekonomik büyümenin ardından yükselen siyasi beklentiler yaklaşık 20 yıllık devrimci kitlesel seferberliğin ardından hayatın bir nebze olsun normalleşmesine duyulan özlem, ülke nüfusundaki eşi benzeri görülmemiş büyüme oranlarının ardından devrimin liderleri ile gençleşen geniş bir nüfus arasında kuşak farkının ortaya çıkması gibi faktörler ülkenin siyasi yöneliminde ılımlı bir değişime zemin hazırladı.²¹⁸

Kederli olmaları, şehitliği kutlamaları, fedakârlık yapmaları, savaşmaya devam etmeleri söylenen İranlılar Hatemi'nin kişiliğini ve mesajını yatıştırıcı, güven ve umut verici bulmuştur. O dönem için Hatemi'ye oy vermek düzene karşı sessiz bir protesto biçimiydi. Hem devlet içinde hem de dışında muhafazakâr din adamlarının kadının toplumdaki statüsüne ilişkin görüşleri çok az değişmiş geleneksel ve genellikle arkaik değerlere bağlı kalmıştır. Bu nedenle şaşırtıcı olmayan bir şekilde ılımlı, hoşgörülü sivil toplum kuruluşlarını destekleyen aday Hatemi'ye kadınlar kitleler hâlinde oy vermiştir. Ayrıca bu dönemde özellikle ülkenin gençlerinin çoğunluğu özellikle 20'li yaşlardakiler devrim ve savaşla ilgili doğrudan bir deneyime sahip olamayacak kadar gençti. Aslında tüm bunlar devletin okul sistemi, diğer resmî yollarla yürüttüğü amansız siyasi sosyalleşme çabalarının gençler arasında muhafazakâr dini değerleri derinleştirmekte başarısız olduğu yönündeydi. Bilgi teknolojisinin devrim yaratan etkileri aile ve din adamları gibi geleneksel referans gruplarının öneminin azalmasına yol açtı ve bunun yerine yenilerinin ortaya çıkmasını kolaylaştırdı. Rejimin din adına yaptığı aşırılıkların yarattığı boğucu siyasi atmosfer ve kültürel sosyal katılığı bir araya gelerek kentli orta sınıflar arasında dini değerlerin yaygınlığını önemli ölçüde aşındırmıştır. Hatemi'nin reform, sivil haklara saygı gösterilmesi ve diyalog kurulmasının gerektiğini vurgulayan

²¹⁸ M. Kamrava, **Iran's Intellectual Revolution**, s. 19-20.

konusmaları etkili olmuştur. Ülkeyi baştan başa dolaşarak kampanyasını daha fazla açıklık ve sistemde reform ihtiyacı üzerine kuran Hatemi velayet-i fakih kurumu dahil olmak üzere İslam Cumhuriyeti sisteminin temel ilkelerine bağlılığını dile getirmeye özen gösterdi. Hatemi konuşmalarında sivil toplum, demokrasi, özgürlük ve din adamlarının sosyal ve siyasi sorumlulukları gibi olguları açıkladı, detaylandırdı. O bu kavramları sadece kampanya sloganı olarak kullanmakla yetinmedi. Hatemi'nin seçim zaferi siyasi bir olaydan çok daha fazlasıydı. Kamuoyu bu olayı birkaç yıl boyunca İslam Cumhuriyeti'nin siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak gördü. Ancak popüler beklentinin aksine Hatemi'nin Cumhurbaşkanlığı 2005 yılında sona erdi ve siyasi olarak beslenmesine yardımcı olan reform hareketi neredeyse öldü. Reformların zaferini selamlayan İran basını Hatemi karşıtı bir tavır alarak neyin yanlış gittiğini anlamak için yaygara kopararak Hatemi'nin ölüm fermanını yazmaya başladı. Çok geçmeden reform hareketi siyasi bir çıkmaza girdi. Bir zamanlar Hatemi'ye hayranlık duyan orta sınıftan pek çok kişi onu, çöküşünü önlemek için reform yapan iki yüzlü bir sistem üyesi olmakla itham ediyordu. Çoğuna göre ise reform hareketi daha ılımlı görünerek sistemin uzun ömürlü olmasını sağlamak için tasarlanmış bir oyundan başka bir şey değildi. Bir kısmı ise Hatemi'nin reformlarını gerçekleştirecek cesaret ve inançtan yoksun olduğunu iddia ediyordu. Hatemi kendisi de pişmanlık duyuyordu. Başkanlığının sona ermesinden bir yıl önce İran'da gençlere hitaben bir kitapçık şeklinde yayınladığı açık mektupta kendi hayal kırıklığını ve kendisine oy verenlerin öfkesini kabul ederek İran tarihindeki bu önemli an hakkında daha sonra daha fazla ayrıntı açıklayacağına söz verdi.²¹⁹ İki kez cumhurbaşkanı seçilen Hatemi görev yaptığı 1997-2005 yılları arasında büyük beklenti ve umutlara kapılan İran halkı için hayal kırıklığı yaratmıştır.

²¹⁹ M. Kamrava, **Iran's Intellectual Revolution**, s. 21-30.

Reformistleri kendileri için ciddi tehlike gören muhafazakârlar devletin askeri güvenlik aygıtına tamamen yerleştikten sonra 7. Dönem İslami Şura Meclisi ve 9. Dönem İran Cumhurbaşkanlığı Seçimleri'nde sivil siyasete de atılıp devletin tamamına hâkim olmaya çalıştılar. Mecliste yeniden muhafazakârların ezici çoğunluk sağladığı böyle bir ortamda 17 Haziran 2005 ve 24 Haziran 2005'te iki tur halinde gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimini radikal muhafazakâr bir isim olan Mahmut Ahmedinejad²²⁰ kazandı. Daha önce askeri güvenlik bürokrasisinde hâkim güç olan muhafazakâr kesim Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanı olmasıyla ülke ekonomisi, sivil toplum ve siyasi alana da hâkim olmaya başladı. Ahmedinejad radikal muhafazakâr bir kesimden gelmekteydi ve isimleri başta devrimci mücadele ile anılan ancak zamanla lüks hayata alışan kişileri eleştirmiş, eşitlik ve adalet söylemleri ile taşradaki kişilerin oyunu alarak seçimi kazanmıştı. Ahmedinejad'ın kazandığı seçim güçlü iddialara göre Devrim Muhafızları komutanlarının desteğini almış ve çeşitli hilelere sahne olmuştu. Bu nedenle bu seçim tam bir halk seçimi sayılmıyordu. Hatemi döneminde yapılan birçok toplumsal açılım yerini Ahmetsinejad döneminde devrimci ideolojiye uygun tek tip insan yetiştirme amacına bıraktı. Bu doğrultuda Polis Teşkilatı ve Besic Örgütü öncülüğünde “Ahlaki Seferberlik” ve “Kültürel Temizlik” projeleri yapılmıştır. Ahlaki Seferberlik projesi kapsamında sadece Nisan 2007 ile Haziran 2007 arasında yüz binlerce kişi giydikleri kıyafet nedeniyle uyarı almış, yaklaşık 20 bin kişi tutuklanmış ve 2265 kişi hakkında mahkemede dosya açılmıştır. “Kültürel Devrimi” çağrıştıran “Kültürel Temizlik” projesi kapsamında ise onlarca öğretim üyesi erken emekli edilmiş, lisans öğrencisiyken siyasi olaylara karışan muhalif öğrencilerin yüksek lisans ve doktora yapmaları yıldızlı öğrenciler projesi adı altında engellenmiştir. Üniversitelerdeki muhalif öğrenci

²²⁰ Tez konusu gereği İran İslam Cumhuriyeti'nin tarihi Cumhurbaşkanı Ahmedinejad dönemiyle sınırlandırılmıştır.

toplulukları ve dergiler kapatılmış, Kültürel Devrim yıllarında olduğu gibi üniversiteler muhalif gruplardan temizlenmeye çalışılmıştır. Ahmedinejad'ın bazı uygulamaları devrimci mücadelenin ana kadrosunda yer alan simaların da tepkisini çekmiş, o sadece reformistlere aykırı hareket etmekle kalmamış devrimci muhafızları da karşısına almaktan çekinmemiştir.²²¹

2.5.1. İslam Cumhuriyeti Dönemi'nde İran Öğrenci Hareketleri²²²

1979 Devrimi sonrası öğrenci faaliyetlerinin artmasıyla birlikte onların eylemlerini bastırmaya yönelik yöntemler ve bunların çeşitliliği de artmıştır. Öğrenci faaliyetleri devrimin başlarında siyasi bir çerçevede şekillenmiştir. Irak-İran Savaşı'nın geçtiği 1980-1988 yıllarında üniversitelerde faaliyet gösteren İslamcı gruplarla muhalifler arasında birtakım çatışmalar yaşanmıştır. Humeyni yandaşı öğrencilerin Tahran'daki ABD büyükelçiliğini işgal edip elçilik çalışanlarının rehin alınması o dönemin en büyük öğrenci olayıdır. Bu dönemdeki hâkim söylemler devrime sahip çıkma, rejimi koruma, emperyalizme karşı mücadele, gelir dağılımındaki uçurumla savaşıma gibi konular etrafında şekillenmiştir. Bu sebeplerden o dönemki öğrenci hareketinin Amerikan emperyalizmine karşı mücadeleye girişi siyasi otoritenin de desteğini almıştır. Öyle ki siyasi otorite tarafından elçilik baskını *ikinci devrim* olarak nitelendirilmiştir. Bu dönem öğrenci hareketinin asli tavrı, rejimi ayak uydurmak olduğu için öğrenci hareketinin dikkat çeken

²²¹ B. Şahit, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran'da Devlet Toplum İlişkisi**, s. 195-198.

²²² Şah dönemi öğrenci hareketleri anlatılırken ülke dışında yaşanan İran öğrenci hareketleri ayrı bir başlık altında anlatılmıştı. Çünkü İran dışındaki öğrenci yapılanmaları ve onların gerçekleştirdikleri eylemler ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ancak İslam Cumhuriyeti dönemindeki öğrenci hareketleri anlatılırken ayrı bir başlık açılmayacaktır.

siyasi bir faaliyeti yoktur. İktidara yöneltilen en küçük bir eleştiri dahi devrime karşı bir eylem olarak yorumlandığı için öğrenci faaliyetlerinde bir düşüş yaşanmıştır.²²³

1989 yılında öğrenci hareketi hükümet ve parlamentoyu desteklese de artık savaşın gündemde olmayışıyla birlikte öğrencilerin otoriteye karşı eleştirel bir tutum sergilemesinin ve baskıcı tutumun karşısında durmasının önü açılmıştır. Öğrenci hareketi, 1989-1997 yılları arasında Haşimi Rafsancani hükümetinin ekonomik kalkınma politikalarını ve dönemin kapalı siyasi ortamını sorgulamaya odaklanmıştır. Öğrenciler dini ve seküler gruplar arasında gerginlik ve mücadelelerin odağında yer almıştır. Birçok araştırmacıya göre İran öğrenci hareketi, İran toplumundaki reform isteğinin ortaya çıkışında önemli bir rol oynamıştır. 1990'ların sonu 2000'lerin başındaki sosyopolitik meseleler öğrenci hareketinin önemli bir güç olarak kabul görülmeye başladığını göstermektedir. 1997-2005 yıllarını kapsayan reform döneminde öğrenci hareketleri sivil toplumun oluşum ve gelişiminde öncü bir güç olmuştur. Bu dönemde ifade özgürlüğü, siyasi mahkumların serbest kalması, basın özgürlüğü öğrencilerin istekleri arasında yer almıştır. Reform döneminin sonunda öğrenci hareketi, Mahmut Ahmedinejat hükümeti ile birlikte birtakım baskılara maruz kalmıştır. Devlet üniversitelerinde siyasi otorite ile aynı doğrultuda hareket eden bazı yeni öğrenci oluşumlarına yer verilerek öğrenci hareketinin içinin boşaltılması ve yeni bir form kazandırılması amaçlanmıştır. Ayrıca bu dönemde yüksek öğrenim gören kız öğrencilerin sayısı artmış ve kız öğrenciler kamusal alanda bazı haklar talep etmeye, siyasi otoriteye karşı direnmeye ve öğrenci hareketlerindeki yerini almaya başlamıştır.²²⁴

²²³ T. Alizade, “İran Öğrenci Hareketi Ne Kadar Güçlü?”, <https://iramcenter.org/iranda-ogrenci-hareketi-ne-kadar-guclu-1272>, (02.10.2023).

²²⁴ T. Alizade, “İran Öğrenci Hareketi Ne Kadar Güçlü?”, <https://iramcenter.org/iranda-ogrenci-hareketi-ne-kadar-guclu-1272>, (02.10.2023).

Yukarıda bahsi geçen dönemlerde yaşanan öğrenci hareketlerine kronolojik sıra takip edilerek genel hatlarıyla yer verilmeye çalışılmıştır.

On yedi yıldır üniversite öğrencileri arasında görünmeyen muhalif siyasi aktivizm, 1997 başlarından itibaren İran siyaset sahnesinde yeniden yerini almaya başladı. Bu bağlamda öğrencilerin Başkan Hatemi'nin kampanya sürecine (Şubat-Mayıs 1997) etkin katılımı belki de öğrenci hareketinin yeniden canlanmasının ilk işareti olarak görülebilir. Ancak harekete ulusal ve uluslararası tanınırlık kazandıran olay, güvenlik güçleri ve örgüt üyeleri tarafından Tahran Üniversitesi yurduna yapılan kanlı baskını protesto etmek için 8-13 Temmuz 1999'da Tahran, Tebriz ve diğer on dört şehirdeki öğrencilerin, kitlesel seferberliğidir. Çeşitli İranlı yorumcular bu olayları “ayaklanma”, “sivil hareket”, “isyan” ve “insanlık dışı eyleme karşı kolektif tepki” olarak adlandırmıştır. Mayıs ve haziran aylarındaki bir dizi protesto, temmuz ayındaki son hesaplaşmanın başlangıcını oluşturdu. Temmuz olaylarını sol İslamcı ve ılımlı Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi yanlısı bir yayın olan Selam gazetesinin 7 Temmuz'da kapatılması tetiklemiştir. Gazetenin mahkeme kararıyla kapatılması ve tutucuların ağır bastığı mecliste basına daha çok kısıtlama getiren yasanın kabul edilmesinin ardından aynı akşam yaklaşık 200 öğrenci, kararı protesto etmek ve basın özgürlüğünü desteklemek için Tahran'da öğrenci yurtlarında toplandı. “*Despotluğa ölüm, diktatörlüğe ölüm!*” sloganları atan öğrenciler polisi Hatemi'nin reformlarını engellemek isteyen tutucuların yanında yer almakla suçladı. Bazı öğrenciler “*Hamaney istifa*” sloganları attı. Bu öğrenciler çeşitli güvenlik güçleri gruplarının yanı sıra *Ensar-e Hizbullah* olarak bilinen yarı gizli baskı gruplarının üyeleri tarafından saldırıya uğradılar. Birkaç saat içinde vahşice dövüldüler, üzerlerine ateş açıldı ve odaları arandı. Kesin sayılar hiçbir zaman açıklanmamasına rağmen 200'den fazla öğrenci yaralandı ve çok sayıda öğrenci öldürüldü. Başta Tebriz olmak üzere diğer şehirlerde de öğrenciler acımasızca bastırıldı. Takip eden günlerde binlerce öğrenci mitingler, gösteriler, yürüyüşler, oturma eylemleri

ve hatta şiddetli sokak çatışmaları gibi çeşitli protesto yöntemlerini kullanarak sisteme, özellikle de otoriter-muhafazakâr kesime açıkça meydan okudu. Öğrenci hareketi İran'daki siyasi gelişmelerin odak noktası hâline geldi. Altı gün süren protesto, düzenli güvenlik güçlerinin, çevik kuvvet polisinin ve gönüllü milislerinin yoğun bir şekilde konuşlandırılmasıyla nihayet sona erdi. 13 Temmuz'da, muhafazakâr güçler, ülkenin her yerinden on binlerce insanı harekete geçiren Ayetullah Hamaney'i (İslami Dini Lider) desteklemek üzere Tahran Üniversitesinde İslam Cumhuriyeti yanlısı bir miting çağrısı yaptı. Artık hem reformist hem de radikal muhalif öğrenciler ivme kaybetmiş ve keskin bir şekilde bölünmüşlerdi. Sonraki gün ve haftalarda en az 1.500 öğrenci ve genç aktivist tutuklandı.²²⁵ 1999 yılında yaşanan bu olaylar daha sonraki yıllarda yıl dönümlerinde de olayların çıkmasına neden olmuştur. Burada örnek olması açısından yıl dönümü anma olaylarında yaşanan öğrenci olaylarından Milliyet gazetesinde yayınlanmış bir haber paylaşılacaktır:

Başkent Tahran, Şiraz ve İsfahan kentlerinde 9 Temmuz 1999'da meydana gelen öğrenci olaylarının yıldönümünde gösteriler yapılmıştır. İRNA'nın haberine göre Tahran Üniversitesi kampüsü ve üniversite çevresindeki caddelerde toplanan binlerce öğrenci 1999'daki olayları kınayan sloganlar atmış, Şiraz ve İsfahan da benzer gösterilere sahne

²²⁵ M. Mashayekhi, “Revival of the Student Movement in Post-Revolutionary Iran”, **International Journal of Politics, Culture, and Society**, 2001, Vol. 15, No. 2 s. 283-284; Dış Haberler, “İran'da öğrenci isyanı”, **Milliyet**, 11.07.1999, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/JrN_x2F_nulh9wHgusBmMWmpnw_x3D__x3D_, (09.07.2023), s. 20.

olmuştur. Polis başkent merkezinde toplanan grupları dağıtmaya çalışırken Ensari Hizbullah üyesi olduğu sanılan kişilerle göstericiler arasında olaylar çıkmıştır.²²⁶

Bir başka haberde İran'ın 1999 öğrenci olayları yıl dönümünde yaşanacak protestoları engelleme çabası yer almaktadır:

İran, 9 Temmuz 1999'da Tahran Üniversitesi yurtlarına ruhban yanlısı militanlar tarafından düzenlenen saldırıların dördüncü yıldönümü münasebetiyle yaşanabilecek yeni öğrenci protestolarını engellemeye çalışmıştır. Yetkililer baskını anmak için her türlü yürüyüşü yasaklamıştır. Ancak öğrenciler yasağa karşı gelme sözü vermiş ve birikmiş gazaplarının patlamak üzere olduğu konusunda hükümeti uyarmıştır. Protestocular, uzun süredir öfkelerini İran'ın seçilmemiş katı din adamlarına odaklarken sosyal, siyasi ve ekonomik reformlar gerçekleştirme vaadiyle ezici bir farkla seçilen Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin destekçisidir.²²⁷

Terbiyet-i Müderris Üniversitesi tarih profesörü 45 yaşındaki reformcu gazeteci ve yazar Haşim Agaceri, Hamedan'da yapmış olduğu bir konuşmasında Şii İslam'da reform istemiş ve Müslümanların din adamlarının öğretilerini körü körüne izleyecek

²²⁶ Dış Haberler, “İran’da gösteriler”, **Milliyet**, 11.07.2002, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/c92WctRzoKr42_x2B_nDPHeJ5w_x3D__x3D_, (21.10.2023), s. 20.

²²⁷ A. A. Dareini, “Arrest of 4000 protesters shows crisis in İran is deepening, students leaders say”, Southeast Missourian, 29.06.2003, https://books.google.com.tr/books?id=PJhFAAAIIBAJ&pg=PA7&dq=iran+student&article_id=1584,9239757&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwitp4fI-YGAAxVSXvEDHZjgAl0Q6AF6BAGLEAI#v=onepage&q=iran%20student&f=false, (07.09.2023), s. 13A.

maymunlar olmadığını söylemiştir. Bu sözleri nedeniyle tutuklanmıştır ve peygambere hakaret ettiği gerekçesiyle idam cezasına çarptırılmıştır. Bu karar üzerine reformcular, muhafazakarların bazı kesimleri, milletvekilleri, gazeteciler, aydınlar ve üniversite öğrencileri karara tepki göstererek ülkenin çeşitli yerlerinde protesto gösterileri düzenlemiştir. Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi de Agaceri'nin idam cezasına çarptırılmasının yanlış bir karar olduğunu ifade etmiştir. Özellikle Tahran Üniversitesi öğrencilerinin karara tepki niteliğindeki protestoları günlerce sürmüştür. Tahran'daki Emir Kebir Üniversitesinde toplanan 1500 ile 2000 öğrenci protesto gösterisinde “*Agaceri serbest bırakılmalı.*” sloganları atmıştır. Cumhurbaşkanı Hatemi öğrencilere sükûnet çağrısında bulunarak bu tarz olayları kollayan fırsatçıların oyunlarına gelmemeleri konusunda uyarmıştır. Buna rağmen üniversitelerde yapılan büyük çaplı gösteriler işe yaramış, İran rejiminin lideri Ayetullah Hamaney, Agaceri davasının gözden geçirilmesi talimatını vermiş, bunun üzerine 2003 yılının Şubat ayında Yüksek Mahkeme Agaceri hakkındaki idam cezasını bozmuştur.²²⁸ İran gibi kapalı bir toplumda dahi öğrenci protestolarının rejime geri adım attırması aslında öğrenci hareketlerinin nedenli önemli bir kitlesel güç olduğunun somut bir örneğidir.

İran'da 2003 yılında üniversitelerin özelleştirilmesi gündeme gelmiş ve binlerce öğrenci bu kararı protesto etmek için Tahran'da bir araya gelmiştir. Protestocuların sayısı

²²⁸ K. Bülbül, “Agaceri kararı yanlış”, **Yeni Şafak**, 14.10.2002, <https://www.yenisafak.com/arsiv/2002/kasim/14/g5.html>, (22.10.2023); “Hatemi: Agaceri kararı yanlış”, **NTV Haber**, 13.10.2002, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/187590.asp>, (22.10.2023); B. Ş. Erdeğer, “Hz. Muhammed kendisini eleştirenleri öldürmüş müdür? Din değiştiren öldürülür mü?”, **Independent Türkçe**, 18.08.2022, www.indyturk.com/node/542756/turkiyeden-sesler/hz-muhammed-kendisini-elestirenleri-oldurtmus-mudur-din-degistiren, (22.10.2023).

kaynaklara göre farklılık göstermekle birlikte bu sayı 1500 ila 3000 arasında bir rakam olarak zikredilmiştir. Tahran Üniversitesi yurdu etrafında toplanan protestocular önce üniversitelerin özelleştirilmesine tepki göstermiş, daha sonra atılan sloganlarla protestolar rejim karşıtı bir gösteriye dönüşmüştür. Öğrencilerin atmış oldukları bu sloganlar içinde *"Din adamlarına ölüm"*, *"Halkın kurtuluşu referandum"*, *"Hatemi istifa"*, *"Düşünce özgürlüğü sakalla olmaz"*, *"Toplar, tanklar ve Besicler faydasız"* ve *"Siyasi tutuklular serbest bırakılsın"* cümleleri dikkat çekicidir. Lider Ayetullah Ali Hamaney kontrolünde olduğuna inanılan Ensar Hizbullah olarak da bilinen Besic paramilitar grup üyeleri göstericileri tahta, plastik coplarla dövmüş, arabalarından çekip çıkartmaya çalışmış, kadınlara dahi saldırıp göstericilerden evlerine dönmelerini istemiştir. Bu olaylar olurken İran olayları görmezden gelmiş eski Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani kıldırıldığı cuma namazında ABD'nin Afganistan, Irak ve İsrail ile Filistinliler arasındaki barış müzakerelerindeki çabalarının başarısızlığına odaklanmıştır. Göstericiler Amerikalıların emirleri ile hareket etmekle suçlanmıştır. Rafsancani ayaklanmalarla ilgili yaptığı açıklamalarda çoğu orta sınıf İranlının yasa dışı yollarla izlediği uydu televizyonlarına dikkat çekerek gösterileri 1979 İslam Devrimi'ni tersine çevirme girişimi olarak nitelemiştir. O göstericilerle ilgili şöyle söylemiştir: *"Onlara Amerikalıların kazdığı kuyuya düşmemeleri konusunda dikkatli olmalarını tavsiye ediyorum. Amerikalıların kurduğu şeytani televizyon ağlarının tuzağına düşmemeye dikkat edin."* İran devlet televizyonu haberlerde Batı Şeria ve Gazze'de dökülen kandan, Iraklıların ABD işgaline karşı gösterilerinden bahsederken başkentteki olaylara dair hiçbir haber yer almamıştır. Olaylar İran'da 1999 yılından bu yana gerçekleşen en büyük eylem olarak nitelendirilmiştir.²²⁹

²²⁹ N. MacFarquhar, "Student Protests in Tehran Become Nightly Fightsfor Freedom", **The New York Times**, 14.06.2003,

Görüldüğü gibi öğrencilerin öğrenci olarak tepki gösterdikleri gayet tabii bir olay bir anda rejim karşıtı olaylara dönüşmüştür. Bu da aslında toplumda bilhassa da genç nesilde rejimle ilgili rahatsız edici birtakım meselelerin artık patlama noktasına geldiğinin bir göstergesidir. Bu olaylar yaşanırken rejim taraftarlarının hiçbir şekilde bir sorgulamaya gitmemesi, aksine olayların çıkışından Amerika'yı suçlaması ve olaylarla ilgili devlet televizyonunda tek bir haberin dahi yer almaması aslında halk ve rejim arasındaki uçurumun ne kadar açıldığının da çok açık bir delilidir.

İran'da 2005 yılında iktidara gelen İran Cumhurbaşkanı Mahmut Ahmedinejad 11 Aralık 2006 tarihinde Tahran Emir Kebir Üniversitesinde “Öğrenci Günü” olması sebebiyle halka yönelik bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında İslam Devrimi kazançları ve nükleer enerji konusunda yaptıklarını anlatırken reform yanlısı bir grup öğrenci “*Diktatöre ölüm*” sloganları atarak Ahmedinejad'ın sözlerini kesmiştir. Ayrıca öğrenciler çatapat patlatarak gürültü çıkarmış ve Ahmedinejad'ın posterlerini yakmıştır. Bu esnada Ahmedinejad yanlıları da “*Ahmed'i Ahmed'i*” şeklinde bağırarak Ahmedinejad'a destek tezahüratlarında bulunmuştur. Protestocu öğrenciler ile Ahmedinejad yanlısı öğrenciler arasında arbede yaşanmıştır. İran'da ilk kez bir cumhurbaşkanı açıkça protesto edilmiştir. Ahmedinejad “*Bana hakaret edenlerden hiçbir*

<https://www.nytimes.com/2003/06/14/world/student-protests-in-tehran-become-nightly-fights-for-freedom.html>, 22.10.2023; “Düğmeye basıldı mı?”, **Yeni Şafak**, 12 Haziran 2003, <https://www.yenisafak.com/arsiv/2003/haziran/12/d2.html>, (22.10.2023); “İran'da halk sokaklarda”, **Hürriyet**, 11.06.2003, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iranda-halk-sokaklarda-38472223>, (22.10.2023).

şikâyetim ve onlara karşı kinim yok. Onları seviyorum.” demiştir. Protestoculardan tutuklanan olmamıştır.²³⁰

Devrimci rejimler, rejimi içteki ve dıştaki düşmanlara karşı korumak için sadık bir orduya ihtiyaç duyarlar. Bu ihtiyaçlarını devrim öncesi var olan orduyu devrim sonrası rejime sadık hâle getirerek veya yeni bir ordu kurarak giderirler. Nasıl ki Fransız Devrimi (1789) sonrası “Ulusal Muhafızlar”, Rus Devrimi (1789) sonrası “Kızıl Muhafızlar” ortaya çıktıysa İran’da da İran Devrimi (1979) sonrası “Devrim Muhafızları Ordusu” ortaya çıkmıştır. Tüm devrimci ordularda olduğu gibi Devrim Muhafızları Ordusu da devrimin ideolojik fikirlerini içselleştirmiş siyasi bir kurumdur. İslamcı radikaller; İran devlet, toplum ve ekonomisinin Ayetullah Humeyni’nin savunduğu velayet-i fakih teorisi kapsamında yeniden İslami usullere göre şekillendirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Süreçte siyasi ılımlılar zayıflarken radikal İslamcılar güç kazanmaya başlamış, devrimci ideoloji yerini İslamcı ideolojiye bırakmıştır. DMO İslamcı, devrimci ve gönüllü gerilla grupların bir araya gelmesi ile oluşmuştur. Bu ordu başlangıçta küçük bir grubu kapsarken iki yıl içinde sayıları 30 bine ulaşmıştır. Farklı görüşlere sahip İslamcılardan oluşan bu ordu başlangıçta ideolojik bir bütünlüğe sahip değilken zamanla radikal İslamcıların ele geçirdiği homojen bir yapıya dönüşmüştür. DMO siyasi açıdan zayıf olan liberal Bazergan yönetimi ve Cumhurbaşkanı Beni Sadr’ın otoritelerine boyun eğmek yerine radikal İslamcılardan aldıkları güç ile bu yönetimlerin varlığına tehdit

²³⁰ “Ahmedinejad’a ‘diktatör’ protestosu”, **Haber** 7, 11.12.2006, <https://m.haber7.com/dunya/haber/204402-ahmedinejada-diktator-protestosu>, (22.10.2022); “İran’da Ahmedinejad’a protesto”, **Haberler**, 11.12.2006, <https://www.haberler.com/guncel/iran-da-ahmedinejad-a-protesto-haberi/>, (22.10.2023); “Diktatöre Ölüm”, **Hürriyet**, 12.12.2006, <https://www.hurriyet.com.tr/amp/dunya/diktatore-olum-5596045>, (22.10.2023).

oluşturmuştur. Velayet-i fakih teorisine bağlı DMO zaman içinde bağımsızlaşan bir yapıya dönüşmüş ve “Kuruluş Kanunu” ile İslam Cumhuriyeti ve İslam Devrimi’ne karşı olan her türlü unsurla mücadele hakkı elde etmiştir. Böylece rejim ve devrim karşıtı her türlü ayaklanmaların bastırılması ve silahlı örgütlerin yok edilmesinde aktif rol oynamıştır.²³¹

Görüldüğü gibi farklı ideolojileri savunan İran halkının Pehlevi Hanedanlığını yıkmak için birleşerek nice umutlarla gerçekleştirdiği İslam Devrimi, ruhanilerin devletin tüm kademelerinden diğer milliyetçi, liberal ve laik ideolojileri savunan kesimi temizleyerek tüm alanlardaki nüfuzu ele geçirmeleri ile özellikle belli kesim İran halkı için tam bir hayal kırıklığına dönüşmüştür. Humeyni dönemi Irak-İran Savaşı ve Humeyni’nin karizmatik kişiliği İran halkı üzerinde birleştirici bir güç görevi görmüş, bu dönem gençlik hareketleri Humeyni’nin bilhassa da Amerikan emperyalizmini hedef alan söylemlerine hizmet etmiştir. Devrimin başlarında gençlik devrime sahip çıkmış ve devrim karşıtı faaliyetlerden mümkün olduğunca uzak durmuştur. Ancak savaşın son bulması ve Humeyni’nin ölümüyle birlikte öğrenciler tavır değiştirmiştir. Ayrıca halk arasındaki umutsuzluk ve hayal kırıklığı da artmış ve Devrim’e bağlanan umutlar gittikçe yok olmaya başlamıştır. Özellikle Hatemi dönemi İran halkında daha özgürlükçü ve eşitlikçi bir İran beklentisi ortaya çıkmış ancak eskisinden daha büyük hayal kırıklığı yaratarak son bulmuştur. Bir sonraki Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ile İran’da sosyal hak ve özgürlüklerin daha da kısıtlandığı bir dönem başlamıştır. Süreçte gittikçe siyasi ılımlılar saf dışı kalırken radikal İslamcılar baskın grup hâline dönüşmüştür. Neticede Devrim sonrası İran’daki kaos ve umutsuzluğun artmasına bağlı olarak öğrenci

²³¹ B. Sinkaya, “Devrimci Ordu ve Siyaset: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu Örneği”,

Ortadoğu Etütleri, C. 3, S.1, Temmuz 2011, s. 126-144.

faaliyetleri ve bu faaliyetleri durdurmaya yönelik İran Devleti'nin girişimleri ve baskıları da artış göstermiştir.

III. BÖLÜM

İRAN'IN TÜRK KİMLİĞİNE YÖNELİK TEMEL PROPAGANDA POLİTİKALARI

3.1. Pehleviler Dönemi'nde (1925-1979) Devletin Türk Kimliğine Yönelik Temel Yaklaşımı

İran'da Pehlevilerin iktidara gelmesi modern İran tarihinde devletin modernleşmesi ve modern bir yapıya evrilmesi olarak değerlendirilmektedir. Bu da daha çok devletin merkeziyetçi bir yapıya dönüşmesi ve kurumsal mahiyetinin modern bürokrasiyi benimsemesinden kaynaklanmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi Pehlevilerin iktidara gelmesine kadar İran'ın devlet yapılanması eyalet ve vilayet sistemine dayanarak âdem-i merkeziyetçi bir anlayışla yönetilmiştir ve her eyalet kendi işlerinde göreceli bir özerkliğe sahip olmuştur. Eyalet ve vilayetlerin merkeze bağlılığını sağlayan en önemli araç ise toprak vergisi başta olmak üzere çeşitli tarım ürünlerine uygulanan vergiler olmuştur. Fakat 15 Aralık 1925 tarihinde Pehlevi Hanedanlığının kurulup Rıza Han'ın başa geçmesi ile İran devletçiliği yeni bir evreye adım attı ve bütün eyalet ve vilayetlerin göreceli özerkliğine son verilerek merkeziyetçi bir yönetim anlayışı devlet aygıtını yeninden yapılandırdı.²³²

İran tarihçiliğinde Pehlevi Hanedanlığının kurulması ve Fars şovenizmi (Fars milliyetçiliği) zihniyeti ile modernleşme sürecine girilmesi bazı kesimlerce ulus-devletleşme sürecinin doğal bir sonucu olarak görülürken bazı kesimlerce de 1906 Meşrutiyet Devrimi ile kanun hâkimiyetini elde etmeye çalışan çeşitli etnik grupların

²³² A. El-Tai, **Bohran-e Hoviyet-i Gomi Der İran (İran'da Etnik Kimlik Krizi)**,

Şadegan Yayınları, Tahran, 1382/2003, s. 161.

özgürlük ve halk egemenliği mücadelesine Rıza Pehlevi tarafından yapılan darbe ve İran'ın modernleşmesini doğal seyrinden saptıran bir müdahale olarak görülmektedir. Âdem-i merkezîyetçi yönetim sisteminin yol açtığı krizler ve merkezkaç hareketlerin bastırılması için benimsenen bu anlayışın ulusal kimliğin oluşturulmasında benimsediği ideoloji ise eski Pers medeniyetini temel alan Fars milliyetçiliği ideolojisidir. Fars kültür, tarih ve kimliğinin İran ve bölge tarihinde oynadığı rolden yola çıkan bu zihniyetin Fars olmayan grupları ulusal birliğe entegre etmek için kullandığı en temel yaklaşım ise sert bir şekilde uygulanan ve çoğu zaman aşırıya kaçan asimilasyon politikalarıdır.²³³

Pehlevi monarşisinin Türk kimliğine yönelik temel yaklaşımını Türkleri, Farslaştırmak oluştursa da en etkili araç olarak “Azeri Teorisi” kullanılmıştır. Bu teori, ünlü İranlı düşünür Ahmet Kesrevi'nin “Azeri Yoksa Azerbaycan'ın Eski Dili (Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan)” eserinde kavramsal bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmıştır. Bu teoriye göre Aryanların İran'a geldiği dönemde Aryanların bir kolu olan Medler İran'ın kuzeybatısına yerleşip yerel kabilelerle kaynaşarak Azeri halkını ortaya çıkarmıştır. Azerbaycan'ın eski adı Pehlevi dilinde “ateş koruyucusu” anlamına gelen *Atropatgan* ve *Atropatgan*'da konuşulan dil ise Pehlevi dilinin bir şivesi olan *Azerice* olmuştur. *Atropatgan*'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Arapçada “p” ve “g” seslerinin olmamasından dolayı *Atropatgan*'ın, muarrabı (yabancı kelimeyi Arapçalaştırmak) olan Azerbaycan forumu yaygınlık kazanmıştır. Kesrevi eserinde Azerbaycanlıların Türk olmadığını, Azericenin Pehlevicenin bir şivesi ve Hint-Avrupa kökenli bir dil olduğunu kanıtlamak için el-Mesudi'nin “Muruc ez-Zeheb” ve “Ma'âdin el-Cevahir” ve Yakut el-Hamevi'nin “Mucemü'l-Büldan” eserlerine sıkça başvurmuştur. Azerbaycanlıların Aryan kökenli olduğunu ileri süren Kesrevi, Azerbaycanlıların XI. yüzyıla kadar Azerice konuşmaya devam ettiklerini, Selçukluların

²³³ A. El-Tai, **Bohran-e Hoviyet-i Gomi Der İran**, s. 190-193.

İran coğrafyasına hâkim olduktan sonra Türklerin bölgeye yerleşmeye başladığını, Timur istilasından sonra Azerbaycan'ın önemli ölçüde Türkleşmeye maruz kaldığını ve nihayet Safevilerin iktidara gelmesi ile bölgenin tamamen Türkleşerek Azericenin unutulduğunu ileri sürmektedir.²³⁴ Dolayısıyla Azerbaycan bölgesinde yaşayan insanların Türkçe konuşan Aryan kökenli halk olduğu iddia edilirken Azerbaycan'ın gerçek kimliğine geri dönebilmesinin sadece Farsçanın tekrar bölgeye hâkim olmasıyla mümkün olabileceği ileri sürülmektedir. Pehlevi monarşisinin Güney Azerbaycan Türklerinin etnik kimlik ve soy bilincine yönelik politikasının temelini; ilk kez Ahmet Kesrevi'nin ortaya koyduğu, daha sonra birçok tarihçi ve dilci tarafından geliştirilen bu teori oluşturmaktadır.²³⁵

Pehlevi monarşisi ulusal kimlik inşasında Fars etnik kimliğini üst kimlik olarak kabul ederken eski Pers medeniyetinin yok olması ve İran'ın geri kalmışlığından Arap ve Türk akınları sorumlu tutulmuştur. Bu bağlamda Fars milliyetçiliği düşüncesinde Türk etniği yabancı etnik olarak sunulurken İran tarihinde kurulan Türk devletler yabancı

²³⁴ A. Kesrevi, **Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan (Azeri Yoksa Azerbaycan'ın Eski Dili)**, Neşr-i Hazar-ı Kerman, Tahran, 1993, s. 9-29.

²³⁵ Ahmet Kesrevi tarafından ortaya konulan bu teori Pehlevilerin iktidara gelmesi ile devletin Güney Azerbaycan Türklerine yönelik temel yaklaşımına dönüştü. Fakat bu teori sadece devlet yaklaşımıyla sınırlı kalmadı ve İran düşünce hayatını da derinden etkiledi. Örneğin İran'da modern düşüncenin doğuşunda önemli rol oynayan Kave dergisi, İranşehir dergisi, Name-i Ferengistan dergisi ve Ayende dergisi gibi dergiler Azeri Teorisi'ni benimserken Mahmut Avşar, Seyyid Hasan Takizade, Arif Kazvini ve Taki Arani gibi ünlü isimler bu teorinin gönüllü elçileri oldular. Nasır Sıdkı ve diğerleri, "İran Milliyetçiliği ve Azerbaycan ile Türk Dili Meselesi (Kaçarlardan Pehlevilere Geçiş Dönemi Dergileri Ekseninde)", Çev. Murat Celep, **Genel Türk Tarihi Dergisi**, C. 5, S. 9, 2023, s. 403-410.

istilacılar olarak tasvir edilmiştir. Nitekim Pehlevi monarşisi ideologları, Pehlevilerin kurulmasını İran şahlarının kutsal tahtını gasp eden yabancı Türklerden devlet iktidarının geri alınması ve beyaz Aryan ırkının sarı Türk ırkına üstünlüğü şeklinde yorumlamıştır.²³⁶

İran nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan Türk etniğini yabancı bir kimlik olarak tasvir eden bu zihniyet, İran’da Türk olma utancından kurtulmanın en isabetli yolunun Türkçeyi bırakmak, Farsçayı benimsemek ve alını açık bir şekilde Farslaşmayı kabul etmek olduğunu ileri sürmüştür. Fars milliyetçiliği düşüncesinde Zerdüş ve Siyavuş’un yurdu olan Güney Azerbaycan coğrafyası, Cengiz Han’ın torunlarının mirası olan Türkçeden arındırılması gereken bir mevzi olarak algılanmıştır.²³⁷ Dolayısı ile Pehlevi monarşisinin Türk kimliğine yönelik ikinci temel yaklaşımını Türklüğü İran coğrafyasına ait olmayan yabancı bir kimlik olarak sunmak olmuştur. Bu yaklaşımda Türk kimliğinin tarihi barbarların ve yağmacıların saldırı tarihi olarak; Fars etniğinin tarihi ise akılcılık, şiir, edebiyat, sanat ve medeniyetin tarihi olarak ele alınmıştır. İran’ın

²³⁶ N. Sıdkı ve diğerleri, “Nasyonalizm-ı İrani ve Mesele-i Azerbaycan ve Zeban-ı Türki (Ba Tekit Ber Mecellat-ı Devre-i Gozar Ez Kaçariye Be Pehlevi) /İran Milliyetçiliği ve Azerbaycan ve Türk Dili Meselesi (Kaçarlardan Pehlevilere Geçiş Dönemi Esas Alınarak)”, **El-Zehra Üniversitesi İran ve İslam Tarihi Dergisi**, Yıl. 31, Yeni Dönem, Sayı. 49, Seri 139, Bahar 1400, s.78; İ. Purdavud, “Ender Tacgozari-i Ahmed Şah (Ahmed Şah’ın Taç Giyme Töreni)”, İranşehir, Mayıs 1922, Yıl: 2, Sayı: 7, s. 374-375.

²³⁷ N. Sıdkı ve diğerleri, “Nasyonalizm-ı İrani ve Mesele-i Azerbaycan ve Zeban-ı Türki (Ba Tekit Ber Mecellat-ı Devre-i Gozar Ez Kaçariye Be Pehlevi) /İran Milliyetçiliği ve Azerbaycan ve Türk Dili Meselesi (Kaçarlardan Pehlevilere Geçiş Dönemi Esas Alınarak)”, s.79; İ. Purdavud, “Ender Tacgozari-i Ahmed Şah (Ahmed Şah’ın Taç Giyme Töreni)”, s. 374-375; Arif Kazvini, “Be Nam-ı Azerbaycan”, **İranşehir Dergisi**, Ekim 1923, Yıl: 2, Sayı: 2, s. 102-103.

geri kalmışlığı ve eski ihtişamını kaybetmesinden ise Türk yağmacılığının yaptığı saldırılar sorumlu tutulmuştur.²³⁸

Pehlevilerin kurulması ve Rıza Şah'ın tahta oturmasıyla Fars kimliğinin üstünlüğünü benimseyen Fars milliyetçiliği devlet ideolojisine dönüşmüş, toplumsal eğitim ve konsolidasyonu sağlayan bütün kaynak ve araçlar da bu düşüncenin hizmetine sunulmuştur. Bu doğrultuda Farsça 1930 yılında devletin resmî dili olarak ilan edildi ve Farsça dışındaki bütün dillerin kullanılması yasaklandı. Bütün eğitim ve öğretim sistem ve araçları, Fars kimliğinin ulusallaştırılması ve Türk etniği başta olmak üzere Fars olmayan etnik grupların etnik kimliklerinin yok edilmesi yönünde seferber edildi. Farsçanın resmî dil yapılmasına paralel olarak yeni bir ulusal kimliğin inşası için İran tarihi yeniden yazılarak İranlı bireyin özdeşünümselliği hedef alındı. İran eğitim sisteminde okutulan tarih kitapları, İran Tarih Kurumu tarafından yayımlanan eserler ve Pehlevi Hanedanlığının desteği ile yayımlanan tarih kitaplarında Fars etniğinin tarihi yüceltilerek Türk etniğinin tarihi göçebe barbarların yağma tarihi şeklinde sunuldu. Fars etnik kimliğinin üstünlüğünü temel alarak yeni bir İranlı kimliği oluşturmaya çalışan bu zihniyetin en çok yararlandığı kaynaklar Sir John Malcolm, Edward Browne, Ardeshir Reporter, Edward Denison Ross ve Arthur de Gobineau gibi İngiliz oryantizmi ağırlıklı Batılı oryantalistlerin eski İran ve Pers tarihi ile ilgili yaptığı çalışmalar olmuştur. Bir bakıma İran'da Fars milliyetçiliğinin kurucusu, Pehlevi Hanedanlığının kültür ve eğitim politikaları alanındaki fikir babaları, ideologları ve politika koyucuları, Fars milliyetçiliğinin ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasında önemli rolleri olan Kave dergisi,

²³⁸ N. Sıdkı ve diğerleri, “Nasyonalizm-ı İrani ve Mesele-i Azerbaycan ve Zeban-ı Türki (Ba Tekit Ber Mecellat-ı Devre-i Gozar Ez Kaçariye Be Pehlevi) /İran Milliyetçiliği ve Azerbaycan ve Türk Dili Meselesi (Kaçarlardan Pehlevilere Geçiş Dönemi Esas Alınarak)”, s. 73-91.

İranşehir dergisi, Name-i Ferengistan dergisi ve Ayende dergisi gibi çevreler ve Ahmed Kesrevi, Mirza Malkom Han, Mirza Aga Han Kirmani ve Fethali Ahundzade gibi düşünürlerin ortaya koyduğu düşünceler yeni bir düşünce akımı olmaktan ziyade Batılı oryantalistlerin İran ile ilgili ortaya koyduğu eserlerin Farsça tercümesi olmuştur. İran’da Fars milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, gelişimi ve Fars olmayan gruplara yönelik bakış açısının şekillenmesinde modern eğitim sistemi aracılığıyla topluma empoze edilmeye çalışılan düşüncelerin rolü büyüktür.²³⁹

Rıza Şah’ın iktidara geldikten sonra yaptığı reformlardan biri Maarif Bakanlığını kurmak ve adem-i merkeziyetçi bir yapılanmayla kendi içinde göreceli bir eğitim özerkliğine sahip olan modern okulları (cedit okulları) Maarif Bakanlığına bağlayarak merkeziyetçi bir sisteme dönüştürmek olmuştur. Bu doğrultuda İran eğitim sistemi tamamen devlet kontrolünde olan merkeziyetçi bir sisteme dönüşerek okullarda okutulan bütün ders kitapları Maarif Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır. Pehlevi Hanedanlığı döneminde Maarif Bakanlığı tarafından hazırlanan ve bütün okullarda okutulan tarih ders kitapları Muhammed Ali Furuği, Reşide Yasemi ve Abbas İkbâl Aştıyani gibi Fars milliyetçiliğinin önde gelen ideologları tarafından hazırlanmış; Aryan ırkının üstünlüğü, eski Pers medeniyetinin ihtişamı ve Türk, Arap düşmanlığı ön plana çıkarılmıştır.²⁴⁰

²³⁹ H. Hassanpashaei, “İran Fars Millî Kimliğinin Oluşumu ve Türk Sorunu: 1800-1940”, s. 225-229; H. Uygur, “Fars Milliyetçiliği ve Meşruiyet Krizi”, **Anadolu Ajansı**, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/fars-milliyetciligi-ve-mesruiyet-krizi/795019>, (28.11.2023).

²⁴⁰ K. Vatandust, S. Fesihi, Z. Hamedi, “Nemudha-ye Nasiyonalizm Der Kitabha-ye Dersi-ye Tarih-e Dore-ye Pehlevi-ye Evvel/ Pehlevi Öncesi Tarih Ders Kitaplarında Nasyonalizm Olayları”, **Tarihnegeri ve Tarihnegari Dergisi**, **el-Zehra Üniversitesi**

Böylece Kaçar Hanedanlığının son döneminde ortaya çıkan ve Pehlevi Hanedanlığının kurulması ile devlet iktidarına taşınan Fars milliyetçiliğinin Aryan ırkı üstüncülüğü ve Türk düşmanlığı modern eğitim sistemi aracılığıyla geniş toplumsal tabana yayılma fırsatı bulmuştur.

Pehlevi dönemi ilkokul ve lise tarih ders kitaplarında ırk konusuna özel bir yer ayrılmıştır. Bu kitaplarda yer alan iddialara göre insan ırkı beyaz, kırmızı, sarı ve siyah olmak üzere dört ırka bölünmektedir. Bu ırklar içinde beyaz ırk, en gelişmiş ve yüksek zekâya sahip ırk olarak sunulurken siyah ırk en geri kalmış ve düşük zekâya sahip ırk olarak sunulmuştur. Bu ırklar içinde İranlılar beyaz Aryan ırkına mensup bir millet olarak ele alınırken Türkler sarı ırkına mensup millet olarak ele alınmıştır.²⁴¹ Dolayısı ile Pehlevi Hanedanlığının iktidarı döneminde devletin resmî eğitim politikaları ve uygulamaları incelendiğinde Fars etnik kimliğinin yüceltilmesinin sadece asimilasyonist söylem ve uygulamalarla sınırlı kalmadığı ve ırk temelli üstüncü güdüler de taşıdığı görülmektedir. Bu ırk temelli kimlikçi bakış; bütün kültür, eğitim ve toplumsal araçları kullanarak Türkleri Farslaştırmayı, Türk etniğini barbar ve yağmacı bir etnik göstererek Türklerin etno-millî özgüvenini sarsmayı, Güney Azerbaycan Türklerini Türkleşen Aryan ırkı mensubu Azeriler göstererek onların Türk köklerini inkâr etmesini sağlamayı ve Türk

Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 19, Yeni Dönem, Sayı:1, Ardicıl: 76, Bahar 1388/1968, s. 193.

²⁴¹ K. Vatandust, S. Fesihi, Z. Hamedî “Nemudha-ye Nasıyonalizm Der Kitabha-ye Dersi-ye Tarih-e Dore-ye Pehlevi-ye Evvel/ Pehlevi Öncesi Tarih Ders Kitaplarında Nasyonalizm Olayları”, s. 194.

kimliğini yabancı bir kimlik göstererek ötekileştirilmesini meşrulaştırmayı amaçlamıştır.²⁴²

Pehlevi monarşisinin Türk kimliğine yönelik sindirme politikalarının başında kültürel uygulamalar gelse de ikinci önemli ayağını ekonomik sindirme oluşturmaktadır. Pehlevi monarşisinin Güney Azerbaycan Türklerine yönelik uyguladığı politikalar sadece asimilasyonist politikalarla sınırlı kalmamış, devlet yatırımlarının önemli bir hissesi Fars etniğinin yoğun olarak yaşadığı bölgelere yönlendirilerek Güney Azerbaycan coğrafyası geri kalmışlık ve düşük refah seviyesine mecbur edilmiştir. Bu da Güney Azerbaycan Türklerinin kolektif psikolojisinde Tebriz'in bir çevre bölgesi olarak geri kalmasından ziyade asırlar boyu ticaret merkezi olan ve İran'ın gelişmiş bölgelerinden sayılan kentin şoven duygularla geri itilmeye mahkûm bırakılması şeklinde algılanmıştır. Kaçarların bürokratik yapısı ve idari bölünmesinde Azerbaycan Eyaleti olarak geçen Güney Azerbaycan bölgesi, Pehlevi monarşisinin kurulmasına kadar ekonomik açıdan kendine yetebilen bir coğrafya olarak Tahran'dan göreceli özerkliğe sahip olmuştur. Pehlevi monarşisinin kurulması ve İran'ın idari bölünmesinin merkeziyetçi bir yapılanmaya evrilmesinden sonra ekonomi ve ticaret alanında da aşırı merkeziyetçi politikalar güdülmüş ve Fars etniğinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin kalkınması devletin birinci tercihleri arasında yer almıştır. Bu politikanın neticesinde başkent Tahran başta olmak üzere ülkenin merkez bölgeleri kalkınırken Güney Azerbaycan coğrafyası Pehlevilerin

²⁴² M. Ali İrfani ve diğerleri, “Berresi-ye Tesir-e Movazene-ye Fayed-e Der Zuhur ve Tedavom-e Gomgera-yi Der İran-e Muasır: Motale-ye Mored-i Şimal-e Garb-e Keşver (Çağdaş İran'da Etnik Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışı ve Devam Etmesinde Fayda Dengesinin Etkisinin Araştırılması: Ülkenin Kuzeybatısı Örneği)”, **Feslname-ye İlmi-ye Cameşenasi-ye Siyasi-ye İnkılâp-e İslami (İslam Devrimi Siyasi Sosyoloji Bilimsel Dergisi)**, 1401/1981, Dönem:3, Sayı:3, Ardıcı Sayı:11, s. 204.

kalkınma ve sanayileşme politikalarından nasipsiz kalmıştır. Güney Azerbaycan coğrafyasının ekonomik geri kalmışlığının sonuçları sadece ekonomik alanla sınırlı kalmamış, Güney Azerbaycanlı iş gücü başkent Tahran başta olmak üzere Fars etniğinin yoğun olarak yaşadığı bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu süreç Güney Azerbaycan Türklerinin önemli bir bölümünün kolektif psikolojisinde Türklerin merkez bölgelere zorunlu göçü ve yerinden edilmesi şeklinde algılanırken asimilasyonist politikaların ekonomik ayağı şeklinde yorumlanmıştır. Pehlevi Hanedanlığının iktidarı dönemine kadar İran'ın en gelişmiş ticari ve ekonomik bölgesi olan Azerbaycan Eyaleti'nin, Pehlevilerin kurulmasından sonra çevre bölge muamelesi görmesi Güney Azerbaycan Türkleri içinde göreceli yoksunluk algısının yaygınlaşmasına yol açmıştır. Güney Azerbaycan Türkleri, Güney Azerbaycan coğrafyasının devletin yatırım ve kalkınma politikalarından dışlanarak geri kalmışlığa mahkûm edilmesini Fars-Türk kimliğinin rekabeti ve merkezi yönetimin Türk kimliği karşıtlığına bağlamıştır.²⁴³ Görüldüğü gibi Pehlevi Hanedanlığı, Fars milliyetçiliğini temel alan asimilasyonist politikalarını uygularken özellikle hedef aldığı Türk etnik kimliği itibarsızlaştırmak ve yok etmek için devletin tüm imkânlarını seferber etmiş ve Türk kimliğine birçok koldan saldıran bir strateji yürütmüştür. Bunun bir sonucu olarak sosyal ve kültürel açıdan ötekileştirilmeye mahkûm edilen Türkler ekonomik açıdan da zor duruma düşürülerek yıldırılmaya çalışılmıştır. Şüphesiz burada önceliği hayatta kalmak olan insanların etnik

²⁴³ M. Ali İrfani ve diğerleri, “Berresi-ye Tesir-e Movazene-ye Fayed-e Der Zuhur ve Tedavom-e Gomgera-yi Der İran-e Muasır: Motale-ye Mored-i Şimal-e Garb-e Keşver (Çağdaş İran’da Etnik Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışı ve Devam Etmesinde Fayda Dengesinin Etkisinin Araştırılması: Ülkenin Kuzeybatısı Örneği)”, **Fesname-ye İlmi-ye Cameşenasi-ye Siyasi-ye İnkılâp-e İslami (İslam Devrimi Siyasi Sosyoloji Bilimsel Dergisi)**, s. 205-206.

sorunlarının öncelikli meselesi olamayacağı düşüncesi hakimdir. Ancak sanıldığı gibi aksine tarihi süreç incelendiğinde bu tarz eylemler onların öz kimliklerine daha çok sahip çıkmalarına sebep olmuştur.

3.2. İslam Cumhuriyeti Dönemi'nde Devrimci Devlet Anlayışı ve Türk Kimliği

Şubat 1979'da İran'da gerçekleşen devrim, Pehlevi monarşisine son vermekle birlikte İslam Cumhuriyeti isminde yeni bir siyasal rejimin İran'da iktidara gelmesine yol açtı. Bu siyasal rejimin temelini, İslami kurallar (şariat) ve cumhuriyeti (halk egemenliği) sentezleme çabası oluşturmaktadır. İran Devrimi sonucunda İran'da iktidara gelen bu siyasal rejimi diğer örneklerinden farklı kılan en önemli hususlar, nüfusunun çoğunluğunu İsnâaşeriyye Şiiliğine mensup bir ülkede gerçekleşmesi, Şii siyasal İslam'ın ilk kez devlet iktidarını ele geçirmesi ve bölgesel, küresel çapta yarattığı etkilerdir.²⁴⁴

Pehlevi monarşisinin son yılları ile İran Devrimi'nin ilk yıllarında İslam Cumhuriyeti ideologları ve devrimci aktörlerin Fars olmayan etnik gruplara yönelik söylemi incelendiğinde, bunların enternasyonal ümmetçi bir anlayıştan yola çıktıkları ve İslami kardeşlik söylemi çerçevesinde herhangi bir etniğin diğer etniğe üstünlüğü olmadığını vurguladıkları görülmektedir. Nitekim devrimin kurucu lideri Ayetullah Humeyni, devrimci mücadelenin Ali Şeriatî, Murteza Mutahhari ve Mahmut Talegani gibi önde gelen ideologları; İslam Cumhuriyet Partisi, Halkın Mücahitleri Örgütü ve Halkın Fedaileri Örgütü gibi ünlü devrimci örgütler açıklamalarında Pehlevi monarşisinin arkaistik Pers milliyetçiliğini açık bir şekilde eleştirmiş, ülkede Fars, Türk, Kürt, Arap ve Beluç etniklerinin eşit haklara sahip olması gerektiğini ifade etmiştir. Ayetullah

²⁴⁴ H. Onat, "İran İslam Devrimi ve Şiilik", **e-makâlât Mezhep Araştırmaları**, VI/2 (Güz 2013), s. 224-225.

Humeyni, İslam Cumhuriyeti rejim biçimi ile ilgili yapılan referandumda İran halkının %98'inin evet oyu kullanmasından sonra 1 Nisan 1979 tarihinde yayınladığı kutlama mesajında İslam Cumhuriyeti yönetim biçiminde etnikler ve azınlıklar arasında eşitlik ve kardeşliğe şu cümlelerle vurgu yapmıştır:

“Kutlu olsun size bu gibi devlet ki onda siyah ve beyaz ırkı ve Türk, Fars, Lor, Kürt ve Beluç arasında ayrım olmayacaktır. Herkes kardeş ve eşittir. Keramet sadece ve sadece takva sahibi olmakta ve üstünlük ise güzel ahlak ve dürüst ameldedir. Kutlu olsun size o gün ki milletin bütün sınıfları kendi haklarını elde edecektir ve adaletin uygulanmasında kadın ve erkek ve mezhebi azınlıklar arasında ayrım olmayacaktır.”²⁴⁵

İslam Cumhuriyeti rejim biçiminin referandum ile meşruiyet kazanmasından sonra, Humeyni'nin kastettiği bu eşitliği sağlayabilecek yeni siyasal rejimin kurumsal mahiyetinin nasıl olması gerektiği sorusu devrimci aktörler arasında yapılan tartışmaların odağına oturdu. Devrimin gerçekleşmesinde en az Humeyni taraftarlarından İslam Devrimi Konseyi ve İslam Cumhuriyeti Partisi kadar rolleri olan Müslüman Halk Partisi, Halkın Mücahitleri Örgütü ve Halkın Fedaileri Örgütü gibi aktörler İran'da Kaçarlar döneminde uygulanan ve ülkenin federe sisteme benzer adem-i merkeziyetçi bir yapıyla yönetilmesini sağlayan “Eyaleti ve Vilayeti Encümenler Yasası”nın ihya olması gerektiğini savundular. Humeyni taraftarlarından İslam Cumhuriyeti Partisi ve İslam Devrimi Muhafızları Ordusu gibi aktörler bu yasanın uygulanmasının ülkenin bölünmesine yol açacağını ileri sürerek Pehlevi monarşisi döneminde kurulan yapının muhafaza edilmesi ve sadece İslamileşmesi gerektiğini savundular. Ayetullah Humeyni,

²⁴⁵ R. Humeyni, **Sahife-i İmam, İran Milletine Sav (12 Ferverdin İslam Cumhuriyeti Günü)**, Tahran, İmam Humeyni'nin Eserlerini Düzenleme ve Yayma Merkezi Yayınları, 1380/1960, C.6, s. 452-453.

Meşrutiyet Devrimi'nin mirası olarak bilinen “Eyaleti ve Vilayeti Encümenler Yasası”nın ihyasına ilk başta sıcak yaklaşılsa da Anayasa Uzmanları Meclisi'nin 18 Ağustos 1979 tarihinde kurulmasından sonra yapılan tartışmalar neticesinde görüşünü değiştirdi ve merkeziyetçi tezleri savundu.²⁴⁶ Böylece devrimci devlet anlayışının Türk etniğine yönelik söyleminde ciddi yumuşama söz konusu olsa da pratikte uygulanma fırsatı bulamadı ve Pehlevi monarşisi döneminde tesis edilen kurumsal mantığın özü sadece İslami kabuk alarak varlığını devam ettirdi.

İslam Cumhuriyeti devlet mantığı özü itibari ile Rıza Şah döneminde kurulan “mutlakiyetçi modern devlet” mantığının devamı sayılmaktadır. Burada “modern” sözcüğünden kasıt devletin merkeziyetçi, kurumsal ve bürokratik bir kimliğe sahip olmasıdır. Birçok İranlı araştırmacı Pehleviler döneminde İran'da kurulan ve İslam Cumhuriyeti döneminde varlığını devam ettiren bu mutlakiyetçi modern devlet mantığını İran'a özgü olan ve petrol gelirlerine dayanan rantıye despot devlet türü olarak kavramsallaştırmaktadır. Doğu despotizminin İran tezahürü olarak ele alınan bu devlet türünün Türk kimliğine yönelik bakış açısının temelini Pehlevi döneminde devlet iktidarını ele geçiren Fars milliyetçiliği olduğu ileri sürülebilir. Nitekim bir devrim sonucu ortaya çıkan İslam Cumhuriyeti rejim türü, devrimci mantıkla siyasal ve toplumsal seferberliği sağlamış ancak Fars dili ve kültürü alanında devrimci politikalar uygulamaktan uzak durmuştur. Böylece Pehleviler döneminde Fars dili ve kültürü alanında kurulan önemli kurumlar olduğu gibi muhafaza edilerek geliştirilmesi sağlanmıştır. Bugün İran'da Fars dili ve kültürü alanında faaliyet gösteren onlarca kurum, Fars dili ve kültürünün gelişmesini sağlayan onlarca kanun ve Fars dili ve kültürünün

²⁴⁶ Piş Be Su-ye Teşkil-e Şuraha-ye İslami-ye Eyalat, İmam Emr Fermudend Ke Bayed Encümenha-ye Vilayet-i ve Eyalet-i Teşkil Şeved, **Ümmet Dergisi**, 25 Nisan 1979 Sayısı, s. 1.

üstünlüğünü savunan yüzlerce temel eser Pehleviler döneminde kurulan kurumlar, yasalaşan kanunlar ve yayımlanan eserlerdir. Başka bir deyişle İslam Cumhuriyeti, Fars dili ve kültürünün üstünlüğü konusunda Pehlevi monarşisinin devamı sayılabilir. Meşrutiyet Devrimi ile ortaya çıkan ve Pehlevi monarşisi döneminde olgunlaşma sürecini tamamlayan Fars milliyetçiliğinin İslam Cumhuriyeti döneminde varlığını devam ettirdiğini gösteren en önemli gösterge, İslam Cumhuriyeti'nin resmî tarih anlayışının İran tarihine bakış açısı ve bu doğrultuda uyguladığı kültür politikalarıdır. Nitekim İran'da kültür politikalarının en üst merci sayılan "Kültür Devrimi Yüksek Konseyi"nin yayınladığı "Ülkenin Kültür Mühendisliği Haritası" gibi stratejik belgeler, "Kültür Mühendisliği Dergisi" ve "Kültür Stratejisi Dergisi" gibi yayınladığı dergilerin yayın politikaları ve yasalaştırdığı kanunların içeriği incelendiğinde radikal bir Fars milliyetçiliği söyleminin söz konusu olduğu görülmektedir. Örneğin İran'da bütün kültür politikalarının ana referans kaynağı sayılan "Kültür Mühendisliği Haritası" stratejik belgesinin "Ülkenin Kültürel Misyonu Bölümü"nün birinci maddesinde İran'da bütün kültür politikalarının temel amacının "velayet-i fakih teorisi"nin içselleştirilmesi ile birlikte Fars dili, edebiyatı ve kültürünün korunması olduğu yazmaktadır.²⁴⁷

İran'da devrimci devlet anlayışının özünü Şii siyasal İslam düşüncesi oluştursa da zamanla ümmetçi bir çizgiden Fars milliyetçiliğini temel alan milliyetçi bir çizgiye evrilmiştir. Fars etniğinin dil, kültür ve kimliğinin korunması, geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasını temel alan bu zihniyetin geçmişe kıyasla Türk etniğine yönelik bakış açısında yaşanan en önemli değişim, milliyetçi söylemin İslami literatür ve İslamcı referanslardan meşruiyet kazanmaya çalışmasıdır. Bu da daha çok İslam tarihinde Arap milliyetçiliğine karşı İslamcı bir refleks olarak ortaya çıkan Şuubiye ekolünün

²⁴⁷ Ülkenin Kültür Mühendisliği Haritası, Kültür Devrimi Yüksek Konseyi Sekreterliği Yayınları, 1392/1972, Üçüncü Bölüm: Kültürel Misyon, Birinci Madde, s. 34.

benimsenmesi ve Şuubiyeci kaynaklardan yararlanılması aracılığı ile gerçekleşmiştir. Bu zihniyet çerçevesinde eski Pers tarihi yüksek bir medeniyet ve Farslar da İslam'ın gerçek koruyucuları olarak, Arap ve Türk etnikleri ise İslam'ı yozlaştıran kavimler olarak tasvir edilmektedir. Başka bir ifadeyle İslam Cumhuriyeti devlet zihniyetinin İran'da yaşayan Türk unsuru ve Güney Azerbaycan Türklerine yönelik bakış açısı da ötekileştirici bir bakış açısı niteliği taşımaktadır ve Pehlevi Hanedanlığı döneminde ortaya çıkan devlet mantığının devamı sayılmaktadır. Bu da en bariz şekilde İslam Cumhuriyeti döneminde İran okullarında okutulan tarih ders kitaplarının içeriği ve bunların İran tarihi ile ilgili sundukları perspektifte görülmektedir. İslam Cumhuriyeti döneminde okutulan ders kitaplarında da tıpkı Pehlevi dönemi tarih ders kitaplarında olduğu gibi eski Pers kültür ve medeniyetinin üstünlüğü ve eski Büyük İran'ın ihtişamı üzerinde durulmaktadır. Bin seneyi aşkın bir süre İran coğrafyasında devlet kurabilen Türk soylu hanedanlar ise yabancı unsurların İran coğrafyasına istilası şeklinde yorumlanırken bu devletlerin medeniyet alanında miras bıraktığı eserler daha çok Fars vezirlerin mirası şeklinde sunulmaktadır. İran tarih ders kitaplarında Türk soylu hanedanlar yalnızca savaşçılık konusunda yetenekli ve devlet idaresi konusunda Fars vezirlere muhtaç olan kişiler olarak gösterilmiştir. Bu mantıkta İran coğrafyasında iktidar sahibi olan bu hanedanların gerçek yöneticileri Fars vezirlerdir.²⁴⁸ Özetle İslam Cumhuriyeti döneminde devlet zihniyeti, Pehlevi monarşisi döneminde Fars milliyetçisi seçkinler tarafından İran tarihi ile ilgili kuramsal bir zemine oturtulan mantığı benimsemiş ve Fars milliyetçiliği perspektifi ile İran tarihi, İran'ın Fars olmayan etnik grupları ve Türk unsuruna yaklaşmayı tercih etmiştir.

²⁴⁸ Örneğin bakınız: Mesut Cavadiyan, Abdülresul Hayırendiş, Cavad Abbasi, Ortaokul İkinci Sınıf Tarih Ders Kitabı, Tahran, İran Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Eğitim Planlaması ve Araştırma Başkanlığı Yayınları, 1391/1971.

İslam Cumhuriyeti yöneticileri Güney Azerbaycan Türklerini asimile etmek ve Farslaştırmak için çeşitli kitle iletişim araçlarını kullanmış, Türk etnik profilini cahil ve geri kalmış bir kimlik olarak yansıtmış ve bu şekilde Güney Azerbaycan Türklerinin etnik kimlik bilincinden kaynaklanan özgüvenlerini sarsmayı amaçlamışlardır. Bu yaklaşım Güney Azerbaycan Türkleri içinde etno-milliyetçi duyguların yükselmesinde önemli rol oynamış ve Güney Azerbaycan'da Türk milliyetçiliği bir anlamı ile Fars milliyetçiliğine karşı yükselen bir siyasal ve kültürel eğilim olmuştur. Nitekim İslam Cumhuriyeti döneminde Güney Azerbaycan'da Türk milliyetçiliği teması ile gerçekleşen protestoların ortaya çıkmasının en önemli nedenlerinden biri merkezi yönetimin Türk kimliğini aşağılaması olmuştur.²⁴⁹ Pehlevi Hanedanlığı döneminde ötekileştirilen, etnik kimlikleri yok sayılan, İran kültür ve tarihi açısından bir tehdit unsuru olarak görülen ve İran'ın gelişmesinin önünde bir engel teşkil ettiği düşünülen Türkler, Humeyni'nin eşitlik ve özgürlük yönündeki söylemleri karşısında umutlanmış ve İslam Devrimi'ni desteklemiştir. Ancak İslam Devrimi sonrasında da devam eden Fars şovenizmi nedeniyle ciddi hayal kırıklığına uğramış ve İran Anayasası'nın onlara tanıdığı haklara kavuşacaklarına inançları kalmamıştır.

3.3. Güney Azerbaycan Türklerinin İran'ın Türk Kimliğine Yönelik Propagandalarına Karşı Gösterdiği Kolektif Tepkiler

Güney Azerbaycan Türklerinin, İran merkezi yönetiminin Türk kimliğine yönelik propaganda faaliyetleri ve asimilasyonist politikalarına karşı gösterdiği tepkiyi Pehleviler dönemi ve İslam Cumhuriyeti dönemi olmak üzere iki ana dönem ve siyasal, toplumsal

²⁴⁹ M. Rezmi, "İran'da Türk Düşmanlığının Kökleri", Çev. Olcay Nebioğlu, **Güney Azerbaycan Milli Hareketi**, Güney Azerbaycanlı Öğrenciler Federasyonu-Türkiye, Yayın 5, Makale Toplusu, 2007, s. 34-39.

ve kültürel olmak üzere üç farklı biçimde incelemek mümkündür. Çalışmanın bu bölümünde Güney Azerbaycan Türklerinin merkeziyetçi devlet zihniyetinin Türk unsurunu Farslaştırmaya yönelik politika ve uygulamalarına karşı gösterdiği kolektif tepkiler, Pehleviler ve İslam Cumhuriyeti dönemleri olmak üzere iki ana dönem başlığı altında ele alınmıştır.

3.3.1. Pehleviler Dönemi'nde Güney Azerbaycan Türklerinin İran'ın Türk Kimliğine Yönelik Propagandalarına Karşı Gösterdiği Kolektif Tepkiler

Güney Azerbaycan Türkleri açısından Rıza Şah'ın iktidar dönemi İran tarihinin en karanlık ve baskıcı dönemini kapsamaktadır. Merkeziyetçi bir devlet kurmak adına yapılan uygulamalar İran tarihinde uygulanan en sert ve baskıcı uygulamalar olmuştur ve Güney Azerbaycan Türkleri ister siyasal ister kültürel alanda kayda değer bir kolektif varlık gösterememiştir. Rıza Şah'ın baskıcı uygulamaları sadece Güney Azerbaycan Türkleriyle sınırlı kalmamış; İran'daki bütün etnik ve muhalif siyasi gruplar, Hanedanın işine gelmeyen düşünceler sert bir şekilde bastırılmıştır. Rıza Şah'ın on altı yıl süren iktidarı döneminde resmî devlet ideolojisi dışına çıkmak isteyen veya Rıza Şah'ın uygulamalarına karşı çıkanlar ya infaz edilmiş ya da uzun süreli hapis cezalarına çarptırılmıştır. Nitekim Rıza Şah döneminde İran hapishaneleri birçok siyasi figüre ev sahipliği yaptığı gibi yakın İran tarihine damgasını vuran Tudeh Partisi gibi etkili siyasi oluşumların temeli de Rıza Şah'ın hapishanelerinde atılmıştır. Bu dönemde Güney Azerbaycan Türklerinin en etkili millî oluşumu olan ve Meşrutiyet Devrimi sırasında kurulan “Azerbaycan Cemiyeti” yer altına çekilmiş ve faaliyetlerini kısıtlı bir şekilde ve gizli bir biçimde devam ettirmiştir. Rıza Şah döneminde Güney Azerbaycan Türklerinin dil ve kimliğini temel alan belki de en önemli faaliyeti 1930 senesinde Tebriz'de yayın hayatına başlayan ve on seneyi aşkın bir süre yayımlanan “Şahin” gazetesidir. Tebriz'in önde gelen kültür insanlarından Habibullah Agazade tarafından Farsça yayımlanan bu

gazetenin en önemli etkisi Azerbaycan dili, şiiri ve edebiyatı alanında çeşitli yazılara ve şiirlere yer vererek dönemin ağır koşullarına meydan okumasıdır.²⁵⁰

Rıza Şah'ın tahtan indirilmesinin ardından ülkede ilan edilen genel af sonrası bütün tutuklu siyasi muhalifler tahliye edildi ve serbest faaliyet imkânı buldu. Bunun neticesinde İran'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Güney Azerbaycan Türkleri de Güney Azerbaycan coğrafyasında açık bir şekilde Azerbaycan Türk kimliğini temel alan siyasal ve toplumsal varlık gösterebildiler. Rıza Şah tahtan indirildikten sonra Meşrutiyet Devrimi'nde etkili rol oynayan Güney Azerbaycan'daki "Azerbaycan Cemiyeti" tekrar açıkça faaliyet göstermeye başlayarak birçok şehirde siyasal büro açmış ve bu cemiyetin yayın organı olan "Azerbaycan" gazetesi 1941 yılında Azerbaycan Türkçesinde yayın hayatına başlamıştır.²⁵¹ Azerbaycan gazetesini Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan "Vatan Yolunda" ve "Seda-i Azerbaycan (Azerbaycan Sesi)" gazetelerinin yayımlanması takip etmiştir. Azerbaycan tarihi, kültürü, dili ve kimliğini temel alan bu üç gazete içinde 1941 yılında yayın hayatına başlayan "Vatan Yolu"nda gazetesi Marksist-Leninist ideolojisini benimseyen Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti taraftarlarınca yayımlanmıştır.²⁵² Azerbaycan gazetesi kadar Güney Azerbaycan Türkleri içinde kayda değer bir toplumsal taban bulmayı başaran ve 1946 yılına kadar yayın hayatına devam eden Vatan Yolunda gazetesinin içeriği Azerbaycan gazetesi gibi Fars milliyetçiliğinin ileri sürdüğü tezleri çürütmek ve Azerbaycan'ın kendine özü eski bir tarih ve medeniyete sahip olduğunu savunmak oluşturmuştur. Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan bu üç

²⁵⁰ Pərvanə Məmmədli, **Cənubi Azərbaycanda Ədəbi-Bədii Prosesin İnkişaf Məsələləri**, Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi Ədəbiyyat İnstitutunun Yayınları, 2021, s. 44.

²⁵¹ Bakınız: Azerbaycan Gazetesi, Azerbaycan Cemiyeti'nin Yayın Organı, Yıl: 1941, Sayı: 1, Yayın Yeri: Tebriz.

²⁵² Bakınız: Vatan Yolunda Gazetesi, Yıl: 1945, Sayı: 130, Yayın Yeri: Tebriz.

dergi dışında Güney Azərbaycan Türkleri tarafından Farsça olarak yayımlanan ve Güney Azərbaycan dil, kültür ve kimliğine özel bir yer ayıran “Serbaz-e Sorh (Kızıl Asker), Yumruk, Ajir, Haver-e Nev ve Cevdet” isimli gazeteler de Fars milliyetçiliğinin tepeden inmece ve tek tipleştirici uygulamalarına karşı yayımlanan gazetelerdendir.²⁵³

Rıza Şah’ın 1941 yılında tahtan indirilmesinden 1945 yılında Azərbaycan Demokrat Fırkası öncülüğünde “Azərbaycan Millî Hükümeti”nin kurulmasına kadar geçen sürede Güney Azərbaycan Türklerinin Fars milliyetçiliğine karşı gösterdiği siyasal ve toplumsal tepki genellikle yayıncılık alanıyla sınırlı kalmış ve bu zaman diliminde Azərbaycan dil, kültür ve kimliğini temel alan yirminin üzerinde gazete yayımlanmıştır.²⁵⁴ Fakat Pehleviler döneminde Güney Azərbaycan Türklerinin İran’ın Türk kimliğine yönelik propagandalarına karşı gösterdiği en önemli kolektif tepki, 1945 yılında özerk Azərbaycan Millî Hükümeti’nin kurulmasıdır. Azərbaycan Millî Hükümeti’nin kurulması Fars milliyetçiliği literatürü ve modern İran tarihinde en önemli merkezkaç ve ayrılıkçı siyasal hareketlerden biri olarak bilinmektedir. Azərbaycan Demokrat Fırkası’nın öncülüğünde kurulan bu özerk özyönetimin başkanlığını, Rıza Şah döneminin ünlü Marksist siması ve cezaevinde bulunduğu dönemde Tudeh Partisi’nin tüzüğünü yazan Mir Cafer Pişeveri yürütmüştür. Güney Azərbaycan coğrafyasını bir sene boyunca Tahran kontrolünden çıkaran bu özerk yönetimin ana söylemini Tahran’ın Güney Azərbaycan Türklerine yönelik uyguladığı şoven ve ayrımcı politikalara itiraz oluştururken özerk yönetimin benimsediği ve uyguladığı resmî dil Azərbaycan Türkçesi olmuştur. Nitekim Azərbaycan Demokrat Fırkası’nın yayın organı

²⁵³ Pərvanə Məmmədli, **Cənubi Azərbaycanda Ədəbi-Bədii Prosesin İnkişaf Məsələləri**, s. 44-45.

²⁵⁴ Pərvanə Məmmədli, **Cənubi Azərbaycanda Ədəbi-Bədii Prosesin İnkişaf Məsələləri**, s. 52.

olan ve ilk sayısı 5 Eylül 1945 tarihinde çıkarılan Azerbaycan gazetesinin birinci sayısında²⁵⁵ yayımlanan “Fırkamız Çalışmaya Başladı”, “Gazetemizin Dili” ve “İki Yol Ayrımında” ve “Bizim Son Sözümüz” gibi yazılarda Azerbaycan Demokrat Fırkası’nın kuruluş amacı, Pehlevilerin İran’da kurulmasıyla ülkeye hâkim olan şoven zihniyet, Güney Azerbaycan Türklerine uygulanan siyasi, kültürel ve ekonomik ayrımcılık, Güney Azerbaycan Türklerinin Tahran tarafından ötekileştirilmesi ile mücadele, Azerbaycan Türkçesinin korunması ve geliştirilmesi açık, şeffaf ve keskin bir dil ile ifade edilmiştir. Azerbaycan halkının çoğunluğu da “Eyalet Hükümeti”ne (Millî Hükümet) destek vermiş ve ekonomi, altyapı ve dil konusundaki girişimlerini desteklemiştir. Eyalet Hükümeti dışarıda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti olarak adlandırılrsa da bu isim Eyalet Hükümeti liderleri tarafından hiçbir zaman kullanılmamıştır. Çünkü bu isim bir özerklik arzusundan ziyade Sovyet oluşumu izlenimi uyandırıyor. Eyalet Hükümeti liderleri Azerbaycanlıların ayrı bir millet olduğunu vurguluyor ancak amaçlarının İran’dan ayrılmak olmadığını, yalnızca birtakım haklarını elde etme mücadelesi içinde olduklarını belirtiyorlardı. Onların başlıca üç talebi vardı: Okullarında ve hükümet dairelerinde kendi dillerini kullanmak, bölgede toplanan vergileri bölgenin refahı için harcamak ve anayasal

²⁵⁵ Rıza Pehlevi’nin tahtan indirilmesinden sonra İran’da Azerbaycan gazetesi isminde iki farklı gazete yayımlanmıştır. İlk Azerbaycan gazetesi, Azerbaycan Cemiyeti’nin yayın organı olarak 1941 yılında yayımlanmış ve ikinci Azerbaycan gazetesi, Azerbaycan Demokrat Fırkası’nın yayın organı olarak Eylül 1945 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Z. Nur Celeb, “Rıza Şah Dönemi ile Muhammed Rıza Şah’ın İlk Dört Yıllık Yönetimi Dönemlerindeki Azerbaycan Basınının İçerik Bakımından Mukayesesi (1925-1945)”, *Şarkiyat Mecmuası- Journal of Oriental Studies* 42, (2023): 524.

hak olan yerel meclislerini kurmaktı.²⁵⁶ Azerbaycan Millî Hükümeti'nin kurulması modern İran tarihinin en önemli siyasi ve tarihi olaylarından biri olmakla birlikte Güney Azerbaycan Türklerinin çağdaş dönemde Tahran yönetimine gösterdiği en büyük tepki niteliği taşımaktadır. Bu hükümet bir bakıma Fars milliyetçiliği ideolojisini devletin temel politikası olarak benimseyen Tahran hükümetine karşı Türk etnik kimliğinin haklarını savunmayı kendine ilke edinmiştir ancak bunu yaparken İran'ın toprak bütünlüğüne herhangi bir tehlike unsuruna dönüşmeden temel hak ve özgürlükler noktasında mücadele yürütmüştür. Şah Pehlevi'nin 1925 yılında başa geçtiği andan itibaren yürüttüğü ırkçı politikalara karşı Güney Azerbaycan Türklerinin yayın faaliyetleri ile daha pasif yürüttükleri ve Türk milliyetçiliğinden beslenen muhalif tavırları ilk kez Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulması ile örgütlü bir yapıya dönüşmüştür. Bu da Tahran hükümetinin Güney Azerbaycan Türklerine karşı daha sert bir tutum sergilemesine sebep olmuştur.

Sovyetler Birliği askerleri 1946 Mayıs ayında İran'dan çekilince Tahran yönetimi Eyalet Hükümeti üzerindeki baskılarını artırdı. Böylece 1946 Aralık ayında Eyalet Hükümeti İran'a teslim olmak zorunda kaldı. Ancak yine de teslim olurken Azerbaycanlıların dil ve ekonomiyle ilgili yerel talepleri konusunda çaba sarf etmişlerdir. Tahran hükümetine eyaletteki çocukların kendi ana dilinde eğitim almaları, eyalet gelirlerinin %75'inin eyalette kalması ve eyaletin gümrük vergilerinin %25'inin Azerbaycan Üniversitesine ayrılması ile ilgili şartlar sundular. Ancak Tahran bu anlaşmanın şartlarını hiçbir zaman yerine getirmedi. Anlaşmaya uymamakla kalmayıp birçok Azerbaycanlıyı idam etti veya birçoğunu ülkesini terk etmeye zorladı. Pişeveri hükümetinin Azerbaycan dili, kültürü ve edebiyatı için çaba sarf eden birçok üyesi bu

²⁵⁶ Azerbaycan Gazetesi, Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Yayın Organı, 5 Eylül 1945, Sayı: 1, s. 1; B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 64.

çabalarını devam ettirebilmek için Sovyet Azerbaycanı'na iltica etti. Bu kişiler ilerde Sovyet Azerbaycan'ın önde gelen şairleri arasında yerini alacaktı. Ancak bu dönemde İran'daki Azerbaycanlılardan çok sayıda kişinin sürgün edilmesi, aktivistlerin ülkeden kaçmak zorunda bırakılması İran'daki Azerbaycanlıların kimliğinin gelişmesinde kilit rol oynadı. Bu kişiler Pehlevi rejimine karşı kin beslemeye başladı. İleride Pehlevi rejiminin sonunu getirecek 1979 devriminde bu kişiler ön plana çıkacaklar ve Pehlevi rejiminin sonunu getireceklerdi.²⁵⁷

Azerbaycan Demokrat Fırkası bastırılıp Güney Azerbaycan coğrafyası tekrar Tahran hâkimiyetine geçtikten sonra Güney Azerbaycan Türklerine yönelik asimilasyonist politikalar tekrar uygulamaya konulmuş ve Türk kültürü ile ilgili bütün siyasi faaliyetler yasaklanmıştır. İkinci Pehlevi hâkimiyeti döneminde Güney Azerbaycan Türklerine yönelik uygulanan politikalar Rıza Şah döneminde yapılan uygulamalarla benzerlik taşımış ve Muhammed Rıza Pehlevi, Güney Azerbaycan Türkleri başta olmak üzere bütün etniklere yönelik politikalarında babasının çizdiği yolda yürümeye tercih etmiştir. Ancak ikinci Pehlevi döneminde Başbakan Musaddık dönemini kısa da olsa ayrı tutmak gerekir. Çünkü II. Dünya Savaşı sonrası Muhammed Musaddık'ın başbakanlığı sırasında İran'daki Azerbaycanlılar özellikle Tahran'da toplanan birtakım kültürel dernekler sayesinde sınırlı da olsa kendi edebi faaliyetlerine devam edebilmişlerdir. “Azerbaycan Dostları Cemiyeti” ve “Azerbaycan Yazıcılar Heyeti” faaliyet gösteren derneklere örnektir. Ancak Musaddık'ın başkanlığı sona erdikten sonra Azerbaycan dilinde faaliyet gösteren tüm yayınlar durduruldu.²⁵⁸

²⁵⁷ B. Saffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 67.

²⁵⁸ C. Yakupzade, “Azerbaycan Solunun Edebî Dil ve Milli Edebiyatın Oluşumuna Katkısı”, **Varlıq: Üç Aylık Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi**,

Güney Azerbaycan Türklerinin Muhammed Rıza Pehlevi'nin asimilasyonist politikalarına karşı gösterdiği kolektif tepki genellikle kültür faaliyetleriyle sınırlı kalmış, Türk kültürü müzik ve edebi yayıncılık alanında yaşatılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte özellikle Azerbaycan müziği alanında en önemli rolü Tebriz Radyosu üstlenmiştir. Nitekim bu dönemde Tebriz Radyosunun, Azerbaycan müziği ses sanatçılarının seslendirdiği Türkçe şarkılar uzun yıllar toplumun toplumsal ruhunun sesi olmuş ve halkın büyük beğenisini kazanarak Türk kültürünün yaşatılmasında önemli bir görev üstlenmiştir. Bununla birlikte bu dönemde icra edilen birçok eser ilerleyen yıllarda Azerbaycan müziğinin klasik eserlerine dönüşmüştür. Örneğin, bugün bile Türk Dünyası'nın birçok bölgesinde bilinen ve çeşitli sanatçılar tarafından seslendirilen “Ayrılık” ve “Size Selam Getirmişim” gibi şarkılar ilk kez 1960'lı yılların başında Tebriz Radyosu ses sanatçısı Fatma Gennadi Hanım tarafından Tebriz Radyosunda seslendirilmiştir. Bu iki şarkının bestecisi ise Güney Azerbaycan Türklerinin ünlü müzisyeni Ali Selimi'dir. Benzer şekilde bu dönemde Ebazer İrfaniyan, Fatma Zergeripur, Kulam Rıza Geytançıyan, Hemid İbadi ve Mustafa Payan gibi sanatçıların Tebriz Radyosunda seslendirdiği Türkçe şarkılar Güney Azerbaycan toplumunun Türk kültürüne duyduğu özlemin sesi olmuştur. Müzik alanında yapılan çalışmalar ile birlikte kısıtlı da olsa Türkçe ve Türk tarih ve kültürü alanında yayımlanan kitaplar da bu dönemde Türk kültürünün yaşatılmasında önemli rol üstelenmiştir. Bu dönemde Türk kültür ve tarihi alanında Güney Azerbaycan'da yayımlanan ve Türkçenin sesi olan eserlerden; Muhammed Hüseyin Şehriyar, Bulut Karaçorlu ve Hebib Sahir gibi şairlerin Türkçe şiirleri ve Cevat Heyet, Muhammed Taki Zehtabi, Ali Tebrizli, Muhammed Ali Ferzane, Ali Kemali, Genceli Sabahi, Hüseyin Macitzade ve Kulam Hüseyin Bigdeli gibi

İkinci Dönem, Sayı 2012: 24(2), s. 36; B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 68.

bilim insanlarının Güney Azerbaycan'ın tarih, kültür ve folkloru ile ilgili yayımladığı eserler öne çıkmıştır. Söz konusu eserler genellikle Tahran, Tebriz ve Türk etniğinin yoğun olarak yaşadığı kentlerde kurulan edebi dernek ve topluluklar tarafından yayımlanmıştır.²⁵⁹

Genellikle Türkçenin grameri, Azerbaycan efsaneleri, Güney Azerbaycan edebiyatı büyükleri ve Güney Azerbaycan folkloru hakkında yayımlanan eserler dönemin ağır koşulları altında Türk kimliğini yaşatmak yönünde yapılan entelektüel çalışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Nitekim bu dönemde Bakü, Sibirya, Tacikistan, Irak ve Almanya gibi çeşitli ülkelerde sürgün hayatı yaşamış olan ve ülkeden ülkeye geçmek zorunda kalan Muhammed Taki Zehtabi'nin sürgünde kaleme aldığı “İran Türkçesinin Sarfi ve Nehvi” eseri takma isimle İran'da yayımlanmış, halk içinde dağıtılmıştır. Fakat Türkçe eğitimi açısından bu dönemin en önemli edebi gelişmesi Salamullah Cavid'in kaleme aldığı “Azerbaycan Diline Mahsus Sarf ve Nehv” ve Muhammed Ali Ferzane'nin kaleme aldığı “Azerbaycan Dilinin Gramerinin Temelleri” adlı kitaplarının yayımlanmasıdır. Nitekim bu iki eserin yayımlanması Muhammed Rıza Pehlevi'nin gizli servisi SAVAK'ın dikkatini çekmiş ve bu eserler İran'ın bütünlüğüne karşı bölücü tehdit olarak algılanmıştır.²⁶⁰

Muhammed Rıza Pehlevi döneminde Farslaştırma politikaları sert bir şekilde devam ederken toplum tarafından en çok sevilen ve Türkçenin popülaritesini artıran eserler içinde hiç kuşkusuz Muhammed Hüseyin Şehriyar'ın Türkçe şiirlerinin özellikle de “Haydar Baba'ya Selam” manzumesinin çok özel bir yeri vardır. Bu manzume ağızdan

²⁵⁹ C. Yakupzade, “Azerbaycan Solunun Edebî Dil ve Milli Edebiyatın Oluşumuna Katkısı”, s. 36.

²⁶⁰ C. Yakupzade, “Azerbaycan Solunun Edebî Dil ve Milli Edebiyatın Oluşumuna Katkısı”, s. 38.

ağıza yayılarak toplum içinde ciddi bir ses getirmiştir.²⁶¹ Ayrıca bu eser sadece Aras'ın iki yakasındaki Azerbaycanlılar arasında değil tüm Türk dilli bölgelerde meşhur olmuştur. Haydar Baba şairin doğduğu köydeki bir tepenin adıdır. Şair şiirinde diline, kültürüne ve yurduna olan sevgisini anlatmaktadır.²⁶² Belki de Pehlevi döneminde amaç yalnızca İranlı üst kimliği oluşturmak olsaydı ve farklı etnik gruplar bilhassa da Güney Azerbaycan Türkleri ağır asimilasyon politikalarına maruz kalmasalardı Güney Azerbaycan Türklerinin kendi etnik kimliklerini ön plana çıkaran birtakım girişimleri söz konusu olmayacaktı. Çünkü Kaçar Hanedanlığının yıkıldığı sonraki dönem incelendiğinde Güney Azerbaycan Türklerinin İran'la ilgili birçok konuda öncü rol oynadıkları, Türk kimlikleri kadar İranlı kimliklerine de sahip çıktıkları ve amaçlarının yalnızca etnik kimliklerinden kaynaklı birtakım anayasal haklarına sahip olmak ve İran'ın bir parçası olarak yaşamak olduğu görülmektedir.

3.3.2. İslam Cumhuriyeti Dönemi'nde Güney Azerbaycan Türklerinin İran'ın Türk Kimliğine Yönelik Propagandalarına Karşı Gösterdiği Kolektif Tepkiler

Şubat 1979'da İran'da gerçekleşen devrim, Pehlevi monarşisini sona erdirerek İran tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Güney Azerbaycan Türkleri, İran'ın çağdaş tarihinin bütün dönüm noktalarında olduğu gibi 1979 Devrimi'nde de etkili rol oynamış, siyasal ve toplumsal değişimlere öncülük eden etniklerden olmuştur. Devrimin gerçekleşmesinden Şii siyasal İslamcıların devletin bütün güç kaynaklarını tekellerine

²⁶¹ N. Gahramanlı, “Muhammed Hüseyin Şehriyar'ın Haydar Baba'ya Selam Manzumesinde Yurt ve Tabiat Sevgisi”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Temmuz 2018, S. 15, s. 151.

²⁶² B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 68.

geçirip yeni bir despot yönetimin ülkeye hâkim olmasına kadar geçen sürede ülkede göreceli bir özgürlük ortamı oluşmuş, birçok farklı siyasal görüş kendini gösterme ve siyasal faaliyette bulunma fırsatı bulmuştur. Bu dönemde Güney Azerbaycan Türklerinin, Fars etniğinin egemenliğini savunan merkezîyetçi zihniyete karşı gösterdiği en önemli kolektif tepki Ayetullah Seyyid Kazım Şeriatmedari önderliğinde yaşanan ayaklanma ve “Müslüman Halkın Cumhuriyet Partisi”nin Tebriz merkezli faaliyetleridir. Devrimin gerçekleşmesinden kısa bir süre sonra velayet-i fakih maddesinin Anayasa’da yer almasını protesto eden Müslüman Halkın Cumhuriyet Partisi üyeleri Tebriz’i kontrol altına almış ve Güney Azerbaycan halkı için özerklik talebinde bulunmuşlardır. Fakat Devrim Muhafızları Ordusu’nun müdahalesi ile 10 Ocak 1980 tarihinde Tebriz, İslam Cumhuriyeti Partisi taraftarlarının kontrolüne geçmiş ve Müslüman Halkın Cumhuriyet Partisi yöneticilerinden 12 kişi tutuklanarak 12 Ocak 1980 tarihinde idam edilmiştir.²⁶³ Azerbaycanlıların çoğunluğu devrim öncesinde kendisini İranlı olarak görürken devrimin arzu ettikleri demokratikleşmeyi sağlamaması sebebiyle Azerbaycanlı kimliğine yönelmiş ve Azerbaycan milliyetçiliği ön plana çıkmaya başlamıştır. Ayrıca dini liderleri Şeriatmedari’nin Ayetullah Humeyni ile çatışması Humeyni’nin onu rejimden dışlaması, dini makamını elinden alması Azerbaycanlılarda ciddi kızgınlık yaratmıştır. Özetle rejimden umduğunu bulamayan Azerbaycanlılar kendi öz kimliklerine yönelmeye başlamıştır.²⁶⁴

İran Devrimi’nden sonra oluşan göreceli özgür ortam İran’da Türkçe basın alanında da yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Devrimin gerçekleştiği ilk dört yılda toplam 27 Türkçe dergi ve gazete yayın hayatına başlamıştır. Bu gazete ve dergilerden 17’si sol eğilim gösterirken 10’u Türkçü eğilim göstermiştir. Söz konusu dönemde

²⁶³ İttılaat Gazetesi, 23/10/1358 Hicri Şemsi /13 Ocak 1980 Sayısı, s. 3.

²⁶⁴ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 93.

yayımlanan Türkçe gazete ve dergiler içinde Azerbaycan-ı Ayende (Gelecek Azerbaycan), Azerbaycan Sesi, Araz, Azatlık (Azerbaycan Özgürlükçüleri Fırkası'nın Yayın Organı), Ulduz (Yıldız), İreli (İran Genç Demokrat Öğrenci Teşkilatı'nın Azerbaycan Kolu'nun Yayın Organı), Birlik (İranlı İleri Aydınları Topluluğu'nun Cemiyeti), Erk (İranlı İleri Aydınlar Topluluğunun Cemiyeti), Peykar-e Azerbaycan (İşçi Sınıfının Özgürlüğü için Mücadele Örgütünün Azerbaycan Kolunun Yayın Organı), Çenli Bel (Azerbaycan Meselelerinin Araştırılması Grubu), Halkın Sözü, İnkılâp Yolunda, Fedai (İran Halk Fedaileri Milisleri Örgütünün Tebriz Şubesi), Settar Han Bayrağı, Dede Korkut, Ülker, Köroğlu, Güneş, Yeni Yol, Işık, Yazmaca, Molla Nasreddin, Muştuluk, Yoldaşlık ve Varlık isimli yayın organlarının isimleri öne çıkmaktadır.²⁶⁵ Bu gazete ve dergilerin birçoğu birkaç sayı yayımlandıktan sonra bazıları maddî sıkıntılardan kaynaklı, bazıları da ise İran yönetimi tarafından çeşitli bahanelerle kapatılmıştır. Sadece İran'ın ünlü kalp cerrahı Prof. Dr. Cevat Heyet'in öncülüğünde 5 Mayıs 1979 tarihinde Tahran'da yayın hayatına başlayan Varlık dergisi faaliyetlerine devam edebilmiştir. Söz konusu dergi Prof. Dr. Cevat Heyet'in vefatından sonra 2015 yılından itibaren Mehmet Rıza Heyet'in baş editörlüğünde Ankara'da yayımlanmaya devam etmiştir. Bu dergi hâlâ da yayımlanmaktadır. Devrimden sonra Güney Azerbaycan'da Türk kimliğinin siyasallaşmasında önemli rol oynayan bir diğer gelişme uzun yıllar yurtdışında sürgün hayatı yaşayan Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabi'nin Almanya'dan İran'a dönmesi ve "Azerbaycan Medeniyet Ocağı"nı Tebriz'de kurması olmuştur. Bu topluluk bünyesinde gerçekleşen Türkçe eğitimi kursları ve tarih sohbetleri İran'da yeni bir Türkçü kuşağın oluşmasında önemli rol oynayarak Güney Azerbaycan'da

²⁶⁵ C. Yakupzade, "Azerbaycan Solunun Edebî Dil ve Milli Edebiyatın Oluşumuna Katkısı", s. 51.

Türkçü söylemin siyasal kanadının öncüleri olan kişilerin yetişmesini sağlamıştır.²⁶⁶ Özellikle Varlık dergisinin Türkçe yayın yapmasına rağmen kapatılmamasının sebebi derginin kurucusu Prof. Dr. Cevat Heyet’in İran’ın kalp cerrahisi ve tıbbın gelişmesinde oynadığı önemli rolden ve siyasi olaylardan uzak durmaya çalışmasından kaynaklanmaktadır.

Devrimden sonra Güney Azerbaycan merkezli kurulan ve Güney Azerbaycan Türklerinin etnik haklarını savunan bir diğer topluluk Tebriz ve Tahran’da kurulan “Azerbaycan Şairler ve Yazarlar Cemiyeti” olmuştur. Şubat 1980 tarihinde Tahran’da kurulan bu cemiyetin kurucuları arasında Güney Azerbaycan’ın ünlü edebiyatçılarından Rıza Beraheni, Hüseyin Muhammedzade Sedik (Düzgün), Haşım Terlan, Aziz Mühsini, Muhammed Ali Ferzane, Hasan Macitzade (Savalan) ve Genceli Sabahi gibi isimler yer almıştır. Mayıs 1981 tarihinde Tebriz’de kurulan cemiyetin kurucuları içinde ise sürgün hayatından ülkeye yeni dönen Hamza Fethi Hoşknabi, Yahya Şeyda, Abbas Sabri, Hilal Nasiri, Menuçehir Azizi, Muhammed Ali Hüseyini, Zülfikar Kemali ve Hüseyin Şehrek gibi Azerbaycanlı solcu edebiyatçı ve yazarlar bulunmuştur.²⁶⁷ Güney Azerbaycan Türklerinin yazınsal alandaki faaliyet ve örgütlenmelerinin temelinde kendi etnik kimliklerini yaşatma çabası vardır. Aslında Güney Azerbaycan Türklerinin kimlik

²⁶⁶ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 138; B. A. Gökdağ, M. R. Heyet, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, 2004, S. 30, s. 57-69; R. Cavadbeyli, “Prof. Dr. Kirişçi’nin Eserlerinde İran ve Azerbaycan Türklüğünün Tarihselliği ve Kimlik Sorunu”, **Misak-Millî Strateji Araştırma Kurulu**, <https://millidusunce.com/misak/prof-dr-kiriscinin-eserlerinde-iran-ve-azerbaycan-urklugunun-tarihselligi-ve-kimlik-sorun>, (29.11.2023).

²⁶⁷ C. Yakupzade, “Azerbaycan Solunun Edebî Dil ve Milli Edebiyatın Oluşumuna Katkısı”, s. 46-47.

mücadelesi verirken bile kültür ve sanatı yumuşak bir güç olarak kullandıkları, hak mücadelesi verirken İran Devleti'nin bekasını tehlikeye düşürecek militarist eylemlerden kaçındıkları görülmektedir. Bu tavırları dahi Pehlevi döneminden beri süre gelen hâlâ günümüzde de varlığını devam ettiren Türklerin İran dili, kültürü ve tarihi açısından bir tehdit unsuru olduğu düşüncesini çürütür niteliktedir.

Irak-İran Savaşı'ndan (1980-1988) sonra özellikle de Ali Ekber Haşimi Rafsancani ve Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı döneminde Azerbaycan Türkçesinde yayın yapan dergiler tekrar yayın hayatına başlamıştır. Bu dönemde gerçekleşen faaliyetlere, Tahran'ın asimilasyonist ve merkezîyetçi politikalarına karşı gösterilen en önemli kolektif tepkiler “Babek Kalesi Yürüyüşleri” ve Tebriz'den İran İslamî Şura Meclisi seçimleri için milletvekilliği adaylığında bulunan fakat seçimlerin ikinci turunda adaylık başvurusu reddedilen Mahmut Ali Çöhregani'nin gözaltına alınması akabindeki tepkilerdir.²⁶⁸

İran ve Güney Azerbaycan tarihinde Abbasi Hilafeti'ne karşı başlattığı isyan sebebi ile kahramanlaştırılan Babek Hürremi (795-838), Azerbaycan tarihinde bağımsızlıkçı bir tarihi figür olarak saygı görmektedir. Babek Hürremi direnişinin merkez üssü ve komuta merkezi Güney Azerbaycan'ın Keleyber kentinde bulunan Bez Kalesi'dir. İslam Cumhuriyeti döneminde Güney Azerbaycan'da ortaya çıkan ilk kolektif tepki ve halk hareketlerinden biri her sene Babek Hürremi'nin doğum günü münasebetiyle bu kaleye toplanan kalabalıkların yaptığı mitinglerdir. Irak-İran Savaşı'ndan sonra Babek Hürremi'nin doğum günü yıldönümü olan 1 Temmuz tarihinde Bez Kalesi'nde gerçekleşen bu mitinglerde Türk milliyetçiliği temalı sloganlar eşliğinde

²⁶⁸ Y. Sarıkaya, “Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür”, **Dış Politika Araştırmaları Merkezi Rapor No. 2**, Kasım 2012, www.turkakademisi.org.tr, s. 18-39.

İran’da yürüyüşler gerçekleştirilmiştir. Temmuz ayının ilk haftasında gerçekleşen bu gösteriler Babek Kalesi mitingleri olarak Güney Azerbaycan’ın siyasi literatürüne geçerek Güney Azerbaycan Türklerinin kimlik mücadelesini yeni bir evreye taşımıştır. İran basınında yayımlanan rakamlara göre 2001 yılında 300 bin kişi ve 2002 yılında 500 bin kişi Babek Kalesi yürüyüşlerine katılmıştır. Bu yürüyüşlerde en çok açılan pankart ve seslendirilen sloganlar ise “30 milyon Güney Azerbaycan Türk’ünü unutmayın”, “Türk dilinde okul istiyoruz”, “Yaşasın Azerbaycan” ve “Anayasa’nın 15. Maddesi²⁶⁹ uygulansın” sözleri olmuştur.²⁷⁰ Babek Kalesi yürüyüşleri 2005 yılında güvenlik güçlerinin müdahalesi sonucunda yasaklanıp yapılan baskılar neticesinde durduruldu. Fakat uzun yıllar kültür alanıyla sınırlı kalan sokak gösterileri ve eylemlerini Şii siyasal İslamcılar ve Marksist gruplara bırakan Türk milliyetçiliği Babek Kalesi yürüyüşlerinin yasaklanması ile sokaklara taşınma eğilimi gösterdi ve 2006 yılından sonra siyasal varlığını pekiştirmek amacı ile Güney Azerbaycan’ın sokaklarında gövde gösterisi yapmayı tercih etti.²⁷¹

²⁶⁹ “İran halkının resmî dili ve yazısı Farsçadır. Resmî yazışma metin ve ders kitapları bu dil ve yazı ile olmalıdır. Bununla birlikte Farsçanın yanı sıra yerel dillerle de basın ve yayın yapmak ve bölgedeki kavmin dil ve edebiyatının okullarda okutulması serbesttir.” Ayetullah Muhammed Ali Tashiri, **İran İslam Cumhuriyeti Anayasası Hukuku (Der Pertuye Kanune Esasiye Cumhuriye İslami)**, Çev. Süleyman Habibi, 1.Baskı, Tehran: The World Forum for Proximity of Islamic Schools of Thought, 2010, s. 349.

²⁷⁰ H. Raşidi, “Babek Kalesi Törenleri ve Başlanışı”, 2019, <https://t.ly/INo5w>, (16.08.2023).

²⁷¹ Y. Sarıkaya, “Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür”, s. 39; C. Veliev, “Güney Azerbaycan Türklerinin Öze Dönüşü Babek Kalesi Halk Kurultayı”,

Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı döneminde ikinci önemli tepki Mahmut Ali Çöhregani'nin İran İslamî Şura Meclisi milletvekilliği adaylığı sürecinde yaşanmıştır. Tahran ve Tebriz'in bazı yüksek öğrenim merkezlerinde Azerbaycan Türkçesi öğretim üyesi ve Türkolog olarak çalışan Mahmut Ali Çöhregani, 1999 yılında Tebriz kentinden milletvekilliği adaylığı başvurusunda bulunmuştur. Seçim kampanyası propagandasında Güney Azerbaycan Türklerin etnik haklarına vurgu yapan ve Güney Azerbaycan Millî Hareketi'nin siyasi söylemini benimseyen Mahmut Ali Çöhregani, 300 binin üzerinde oy alarak ikinci tura kalmıştır. Fakat güvenlik güçlerinin müdahalesi ve komplosu ile 7 Mart 2000 tarihinde gözaltına alınıp adaylığı reddedilmiştir. Bunun üzerine 18 Şubat 2000 tarihinde tutuklanıp altı ay Tebriz Cezaevinde kalmıştır.²⁷² Mahmut Ali Çöhregani'nin adaylık sürecinde Güney Azerbaycan'da yaygın olan sağ ve sol çatışmasına alternatif olarak Türk milliyetçiliği üçüncü yol olarak ortaya çıkmış ve İslam Cumhuriyeti döneminde ilk kez siyasal bir söylem olarak kamusal alanda kendini gösterme fırsatı bulmuştur.

Burada son yıllarda sosyal medya ve medya aracılığı ile Türkiye'de de tanınan Güney Azerbaycan futbol takımı Traktör'den de bahsetmek gerekir. Traktör futbol takımı Güney Azerbaycan'ın Tebriz şehrinin en eski futbol takımlarındandır. Bu takım 1970 yılında kurulmuş ve 2009-2010 sezonunda İran 1.ligine yükselmiştir. Traktör futbol takımının sponsoru Tebriz'in en büyük traktör fabrikasıdır. Traktör taraftarı İran futbol kulüplerinin taraftarları arasında en ilgi çekici olanıdır. Bu takım İran'da yaşayan Türklerin kimlik mücadelesinin sembolüne dönüşmüştür. Takımın taraftarları, takımına

Türk Yurdu Dergisi, Şubat 2006, Yıl: 95, Sayı: 222, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3940>, (02.01.2023).

²⁷² Uluslararası Af Örgütü, “Iran: Health concern/Unfair trial – Dr. Mahmudali Chehregani”, 23.05.2000, <https://t.ly/HwgVW>, (16.08.2023).

büyük destek olmaktadır. Yalnızca nüfusunun tamamına yakınının Türklerden oluştuğu Tebriz’de değil başkent Tahran’da ve Türklerin yaşadığı bütün şehirlerde bu kulübün milyonlarca taraftarı vardır. İran’da kadınların futbol maçlarını izlemesi yasaktır ancak traktör futbol takımının kadın taraftarları stadyumun etrafındaki tepelere çıkarak maçları izlemeye çalışmıştır. Bunu fark eden traktör kulübünün erkek taraftarları kadınları alkışlamıştır. Bu gittikçe yaygınlaşınca polis bunun diğer şehirlere de örnek olacağını düşünerek önünü kesmeye çalışmış, kadın taraftarlardan kimilerini tutuklamış hatta hapse atmıştır. Polis bir daha maçlara gelmeyeceklerine dair yazılı teminat alarak bu kişileri serbest bırakmıştır.²⁷³

İran’ın ekonomik açıdan en yoksul bırakılan bölgelerinden biri olan Güney Azerbaycan’ın bu futbol kulübü taraftarları- aşırı milliyetçilik ve Pantürkizm ile suçlanmıştır. Özellikle 26 Şubat 2013 tarihinde Traktör takımı ile Birleşik Arap Emirlikleri takımı Aljazire karşılaşmasında Traktör taraftarlarının açmış olduğu İngilizce “*South Azerbaijan is not Iran*” yani “Güney Azerbaycan İran değildir” yazılı pankart büyük ses getirmiştir. Bu olay İran ve Arap medyasında çok konuşulmuştur. Pankarttan büyük rahatsızlık duyan Farslar misilleme yaparak bir sonraki Traktör Esteghlal arasında oynanan maçta Ermenistan bayrağı açmışlardır. Zaman zaman traktör takımı taraftarlarının maçlarda Türkiye ve Azerbaycan bayraklı tişörtler giydiği de dikkati çekmektedir. Özellikle maçlarda açmış oldukları pankartlardan bazılarına örnek verilecek olursa “Türkiye soykırım yapmamıştır, soykırım yapan Fransa ve Ermenistan’dır”, “Urmi Gölü can verir, meclis katline ferman”, “Ne mutlu Türk’üm diyene”.²⁷⁴ Pankartlarda da görüldüğü üzere Güney Azerbaycan Türklerinin milliyetçiliği yalnızca Güney

²⁷³ İ. Ramazânî, **İran’da Türk Milliyetçiliği Duruşu Traxtor İsyanı**, 1. Baskı, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2015, s. 94-98.

²⁷⁴ İ. Ramazânî, **İran’da Türk Milliyetçiliği Duruşu Traxtor İsyanı**, s. 114-178.

Azerbaycan Trk olmak ile sınırlı değil, onların söylemlerinden de anlaşılacağı gibi Azerbaycan sınırlarını açan genel bir Türk milliyetçiliğidir. Bu da demek oluyor ki Güney Azerbaycan Türkleri İran sınırları içinde kendi kimlik mücadelelerini verirken ve birtakım yasal haklarını talep ederken bir yandan da kendilerini Türk Dünyası'nın bir parçası olarak görüyor ve bir aidiyetlik hissediyorlar.

Anlaşılan o ki Güney Azerbaycan Türkleri tüm kısıtlamalar ve asimilasyonist uygulamalara rağmen kendilerine bir şekilde seslerini duyurabilecekleri kültür, sanat, edebiyat ve spor gibi çeşitli mecralar oluşturuyorlar. Güney Azerbaycan Türklerinin kimlik mücadelesi kapsamında şiddet olaylarından mümkün olduğunca uzak durarak sergiledikleri yumuşak eylem tarzları, Traktör futbol takımı taraftarının eylemlerinde olduğu gibi gittikçe daha da kitlesel ve milliyetçi bir harekete dönüşüyor.

IV. BÖLÜM

GÜNEY AZERBAYCAN ÖĞRENCİ HAREKETİ

4.1. Güney Azerbaycan Millî Uyanışında Etkili Olan Başlıca Tarihi Olaylar ve Bunların Güney Azerbaycan Öğrenci Hareketleri ile Bağlantısı

Azerbaycan, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile ikiye bölündükten sonra her iki tarafta da bağımsızlık mücadeleleri ve millî kimliklerini korumak, millî uyanış ruhunu canlı tutmak için birtakım faaliyetler söz konusudur. Elbette bu faaliyetlerin zaman zaman siyasi sebeplerle kesintiye uğradığı da olmuş ancak ilk fırsatta bir öncekinden daha yoğun bir şekilde devam etmiştir. Aras Nehri'nin iki yakasını birbirinden bağımsız düşünmek büyük bir tarihi hata olur. Tarihe bakıldığında bu iki yakada yaşayan insanların kuzey ve güney ayrımı yapmaksızın birbirinin derdini de sevincini de sahiplendiklerini söylemek mümkündür. Bu yüzden bu bölümde Azerbaycan azadlık hareketlerinde öne çıkan bazı olaylar ve bazı kişiler anlatılarak Güney Azerbaycan öğrenci hareketlerinin temelinde yatan mücadele ruhunun köklerine inilmiş olacaktır.

Azerbaycanlılar Aras Nehri'nin iki yakasında birbirinden farklı iki imparatorluk yönetimi altında yaşamış olsalar da onlar entelektüel ve kültürel konularda birbiriyle bağlarını hiç koparmamışlardır. İki taraf arasında sürekli göçler yaşanmış ve aile bağları kurulmuştur. Ayrıca Azerbaycanlılar Rusya, İran ve Türkiye'de birtakım aktivistik çalışmalar yürütmüşler, fikirlerini bu coğrafyalarda dolaşıma sokmuşlardır. Özellikle Rusya'da ulemanın saf dışı bırakılması buradaki Azerbaycanlılar arasında laik ve liberalist düşüncelerin hâkim olmasını sağladı. Bu İslam dünyasında örneğine pek rastlanılamayacak bir gelişmeydi. Kuzeydeki Azerbaycanlılar fikirlerini ortak dil sayesinde İran'daki soydaşlarıyla çok rahat paylaşıyorlardı. Ayrıca Bakü'den gelen

eserler İran Azerbaycan'ında kolayca yayılıyordu.²⁷⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti SSBC'den ayrılıp bağımsız bir devlet kurduğu dönemde de müzelerde sadece Azerbaycan etnik kökeninin tarihi ön plana çıkarılmıştır. Sergilenen eserlere bakıldığında Azerbaycanlıların seküler kültürünün ön plana çıkarıldığı, çok az sayıda Müslüman kimlikleriyle ilgili eserlerin yer aldığı gözlenmektedir. O dönemde İran'daki Azerbaycanlıların tarih ve kültürlerini kendi genel tarihlerinin bir parçası olarak düşündükleri için sergilerde Güney Azerbaycan ile ilgili eserler Azerbaycan'ın bir parçası olarak gösterilmiştir. Yine aynı şekilde haritalarda Güney Azerbaycan, Azerbaycan'ın bir parçası olarak sunulmuştur. Millî Halı Müzesi'ndeki Tebriz halıları Sovyet döneminde olduğu gibi Azerbaycan halıları olarak sınıflandırılmıştır. Azerbaycan kökenli İranlı şair Nizami Farsça eserler verse de Millî Edebiyat Müzesi'nde onun gibi Güneyli yazarlar, tarihi şahsiyetler ve edebi çalışmalar Azerbaycan'ın bir parçası olarak sergilenmiştir.²⁷⁶

Batı'da XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başlarında kapitalizmin gelişmesinin sonucu olarak emperyalizm ortaya çıktı. Batılı devletler ürettiklerini başka ülkelere satmak, başka ülkelerde ticari ve sanayi faaliyetlerinde bulunmak, dünyayı kendi aralarında paylaşmak, kendi güdümlemlerinde devletler yaratmak, birtakım baskılarla imtiyazlar elde etmek, her türlü soygunculuk ve fayda sağlamak için hiçbir alçaklıktan geri kalmadılar. Çarlık Rusya ve İngiltere XIX. yüzyıl itibari ile İran'dan bazı ayrıcalıklar elde etmek için girişimlerde bulunuyor, İran'ı yüksek faiz ve onun ağır şartları altında borç yüküne sokuyorlardı. En sonunda aralarında anlaşarak daha iyi yayılabilmek için 1907 Ağustos ayında İran'ı kendi aralarında ikiye böldüler. İran yalnızca bu iki devletle uğraşmakla kalmıyor aynı zamanda Fransa, Almanya, Amerika Belçika ve diğer bazı Batılı ülkeler de İran'da ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı. Nasreddin Şah bu

²⁷⁵ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 50-51.

²⁷⁶ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 187.

devletlerden aldığı borç paralar karşılığında çok sayıda sözleşme yapmış ve İran'ı bir bakıma bu ülkelerin açık sömürüsü hâline getirmişti. Bu iş yalnızca borçla kalmıyor İran'ın bütün üretim, gelir kaynakları, devletin otoritesi, silahlı kuvvetleri ve devlet idaresi de Çarlık Rusya ile İngiltere'nin güdümüne girmiş oluyordu. Bu devletler İran'ın sanayileşmesine engel oluyor, kendi sanayilerinde ürettikleri malları İran'a sokarak kazanç elde ediyorlardı. İran, ufacık basit bir tarım aletini bile üretemez hâle gelmişti. Şah ülkedeki topraklardan en büyük paya sahipti. Köylü topraksız ve fakir kalmıştı. Ayrıca devletin memurları köylüye çeşitli eziyetler ediyordu. İran'da üretilen halı, bakır ve daha pek çok el sanatı yurt dışına satılıyor, insanlar 14-16 saat ağır şartlarda çalıştırılıyor, kadın ve çocukların emekleri sömürülüyordu. İran halkı karnını doyuramıyor, eğitim ve sağlık haklarından yoksun hayatta kalma mücadelesi veriyordu. Halk köylerden şehirlere veya Kafkas ardı ülkelere göç etmek zorunda kalıyordu. Güney Azerbaycan halkının en fazla gittiği ülkelerden biri de Kuzey Azerbaycan'dı.²⁷⁷ Tüm bu sıkıntılar neticesinde ezilen, sömürülen, aşağılanan İran halkları ya bu zulüm ve zorbalığa dayanacak veya da özgürlük elde etmek için baş kaldırarak hakkını arayacaktı. Ayrıca Azeri köylülerden geçimlerini sağlamak için Kafkasya ve Rusya'ya çalışmak için gidenler ailelerinin geçimini sağlayacak kazançla birlikte Rus İnkılabı'ndan (1905-1906) da etkilenmiş bir şekilde dönüyorlardı. Avrupa memleketlerine eğitim için giden gençlerin çoğunluğu Güney İran'dan giden Azeri Türk gençleriydi. İran'ın Azerbaycan vilayeti Rusya ve Osmanlı ile sınırdışı ve Azerbaycanlı tüccarlar Rusya, İstanbul ve Avrupa'ya gidiyor, buralardaki düzen ve kanunları görüyorlardı. İşte tüm bu şartlar bir şekilde İran'daki istibdatçı yönetimine karşı halkta inkılap arzusunu tetikliyordu.

²⁷⁷ Hüseyin Baykara, Kuzey Azerbaycan'ı Güney Azerbaycan'dan ayırmak için Kafkas Azerbaycanı ifadesini kullanmıştır. Ancak birlik olması amacıyla daha önceki kullanımına devam edilerek Kuzey Azerbaycan ifadesi tercih edilmiştir.

Özellikle 1901 ve 1904 yılları arasındaki açlık yılları halkı iyice canından bezdirmiş halkın %10'unun ölmesine neden olmuştu. İran İnkılabı geniş halk katılımının olduğu, halkın birbiriyle birleştiği bir harekettir. Bu harekete reform isteyen burjuvazi aydın kesim de katılmıştır. İran İnkılabı'na başlıca emeği geçen aydın ve burjuvazi kişiler Mirza Melkum Han, Seyyid Cemalettin Esatabadi, Mirza Ağa Han Kirmani, Abdulrahim Talipzade, Neccari Tebrizi, Edib'ül Memalik Farahani, Şeyh Ahmet Ruhi, Habiril-Mülk, Mirza Yusuf Han, Hacı Zeynelbidin Mağaralı, İtisamül-Mülk ...²⁷⁸

Şah'a karşı ayaklanan halk Tahran, Kum ve Tebriz'de harekete geçmiş protestolarda bulunmuştur. Neticede Şah Muzaffereddin 5 Ağustos 1906'da anayasa getireceğine dair olan fermanı imzalamıştır. "Millî Meclis Şûrası" ilk oturumu 7 Ekim 1906'da toplayıp görevini yapmaya başlamıştır. Bu meclis demokratik bir meclis olması açısından İran inkılap tarihinde önemli bir yer tutar. Meclisin ilk işi anayasa hazırlığı olmuştur ve Şah Ocak 1906'da anayasayı imzalayıp anayasaya sadık kalacağını sözünü vermiştir. Böylece Şah'ın hâkimiyeti sınırlandırılmıştır. 1906 yılında başlayan İran İnkılabı 1911 yılına kadar sürmüştür. İngiltere ve Rusya 1907 yılında İran'ı kendi aralarında iki kısma ayırdıktan sonra İran'daki inkılap hareketlerini bastırmak için Şah'ın yanında yer alıp ona yardım etmeye başlamışlardır. Bunun sonucu olarak Millî Şûra Meclisi vurulmuştur. Böyle karmaşık bir ortamda Azerbaycan halkının evladı Tebriz meşrute akımı savunucularından Settar Han adlı kahraman Emir Hiz Mahallesi'nde kendi karargahını kurmuş ve gelebilecek saldırılara karşı dava arkadaşı Bağır Han ile gece gündüz çalışmıştır. Tebriz kuşatmasında Şah'ı İngiliz ve Ruslar modern silahlar

²⁷⁸ H. Baykara, **İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri**, Emek Matbaacılık Tesisleri,

İstanbul, 1978, s. 59-64; M. E. Resulzade, **İran Türkleri (Türk Yurdu ve**

Sebilürreşad'daki Yazıları), Hazırlayanlar: Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993, s. 24.

yönünden destekliyorlar, Rus Kazak subayları Şah'ın ordusuna yardım ediyor, Tebriz'deki Rus konsolosluğu da Şah'a casusluk yapıyordu. Tüm bunlara rağmen Şah'ın ordusu Tebriz'i savunan inkılapçı mücahitlerin savunmasını geçememiştir. Tebriz Encümeni Kanuni Esasi'nin yeniden yürürlüğe sokulmasını, Tahran'da Millî Meclis'in toplanmasını ve Şah'ın emperyalist devletleri ülkeden kovmasını talep ediyordu. Tebriz kuşatmasında Tebriz hareketinin anlamı değişerek İran çapında bir harekete dönüşmüş ve encümenin adı da Tebriz Encümeni'nden Millî Encümen'e dönüşmüştür. Şah'ın yardım talebi üzerine 1909 yılında İngiliz Hükümeti ve Rus Çarlık kuvvetleri inkılapçı kuvvetlere karşı hücumla geçmiştir. Rus Çarlığı Azerbaycan istikametinde ilerlemiş, Tebriz üzerine harekete geçmiştir. Bu sırada Settar Han ve Bağır Han'ın Şah'ın kuvvetleri ile çatışmaları devam ediyordu. Çarlık Rusya'sı 1909 yılının Nisan ayında Tebriz kuvvetlerini arkadan vurmak suretiyle Tebriz'deki inkılap hareketine son vermiştir.²⁷⁹

İran İnkılabı'nda Osmanlı Türklerinin de etkisinin olduğunu söylemek gerekir. Ayrıca Kafkas Türklerinin de İran İnkılabı üzerinde çok önemli etkisi olduğu gibi Kafkaslardan çok sayıda Türk İran'ın bağımsızlık mücadelesinde canlarını feda etmişlerdir. Özellikle Azerbaycanlı aydınlar XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında aynı ideolojik kaynaklardan beslenmiş ve kuzey güney fark etmeksizin Azerbaycan ile ilgili davalarda her iki yakada da çalışmışlardır. Örneğin, Kuzey Azerbaycanlı Mehmet Emin Resulzade Bakü'lü bir siyasetçiye İran Meşrutiyet Devrimi (İran İnkılabı) süresince aktif rol almış, Farsça yayımlanan “İran-ı Nov” gazetesinin editörlüğünü yapmıştır. İran'da istihdat yönetimi yeniden hâkim olunca İstanbul'a gidip bir süre orada kalmış ve burada “Açık Söz” dergisinde Azerbaycanlılardan Türkler diye bahsettiği yazılar yazmıştır. O daha sonra 1918 yılında

²⁷⁹ H. Baykara, **İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri**, s. 67-81.

kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Millî Konseyi'nin başkanlığını yapmıştır.²⁸⁰

Ancak şunu belirtmek gerekir ki İranlı Türk inkılapçıları, Türk mebusları ve Türk encümenleri ifadelerinde yer alan Türk kelimesine istinaden bu oluşumlarda yer alan kişilerin Türklük adına mücadele ettiklerini söylemek doğru olmaz. İranlı Türk meşrutiyetçiler Türklüklerinin peşinden gitmediler. Onların bütün mücadeleleri İranlılık ve vatan gördükleri İran'ın mevcudiyeti içindi.²⁸¹ Buradan anlaşılan o ki İranlı Türkler İran İnkılabı'nda tüm İran halkı adına istibdat yönetimine karşı gelip mücadele etmiştir ve burada Türklük bilinci söz konusu değildir. İran dışındaki Türklerin destek ve çabaları da soydaşlarının yardımına koşmak olarak değerlendirilmelidir. İran İnkılabı'nın her ne kadar etnik bir tarafı olmasa da inkılap mücadelesinde başı Türklerin çekiyor olması, Türklerin Farslara göre gözü kara, özgürlükçü, mücadelecı ve davalarını sıkı sıkıya sahiplenilen kişiler olduğunu ortaya koyması açısından değerlidir. Bu mücadelecı ruhun, Güney Azerbaycanlı öğrencilere atalarından miras kaldığını söylemek yanlış olmaz. Bu inkılapla ilgili önemli diğer bir husus da Kuzey Azerbaycan Türklerinin Güney Azerbaycan Türklerine canını feda edecek derecedeki desteğinin çok eskilere dayandığını göstermesidir.

Sovyet Bolşevikler 1917'de başa geldikten sonra Rus halkına bağımsızlık, müstakıl devlet kurma hakkı, dini ve millî sınırlama ve ayrımcılığın kaldırılması, etnik grup ve azınlık milletlerin bağımsızlık mücadelesinin desteklenmesi gibi birtakım vaatlerde bulunmuş, başta Lenin olmak üzere 1918, 1919 ve 1920'de toplanan

²⁸⁰ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 52; M. E.

Resulzade, **İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları)**, s. 30.

²⁸¹ M. E. Resulzade, **İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları)**, s. 30.

kongrelerde bunları tekrar etmiştir. Lenin ve arkadaşlarının bu aldatıcı yalan söylem ve beyanları milyonlarca çaresiz insan için bir umut olmuştur. Çünkü daha önce Rus tarihinde böyle bir dönem yaşanmamıştır. Maalesef ki bunların hiçbirisi yerine getirilmemiştir ve Rusya'nın esareti altındaki milletler kendilerine vadedilenlerin gerçekleşmeyeceğini idrak etmiştir ve bunlardan biri olan Azerbaycan halkı artık kendi millî bağımsızlığının ve ulaşmak istediği ileri medeniyet seviyesinin peşine düşmüş, bu gücü kendi öz benliğinde aramış ve davası için çaba sarf etmiştir.²⁸²

Bakü o dönem işçi, köylü, kapitalist, aydın ve farklı halk tabakalarının bir arada yaşadığı Batılı bir şehir örneği idi. Bu halk tabakası içerisindeki proleter işçi sınıfının çoğunluğunu İran Azerbaycanı'ndan gelen veya Rus Çarlık idaresi tarafından topraklarına el konularak şehre göç etmekten zorunda bırakılan Kuzey Azerbaycan halkından köylüler oluşturuyordu. Bu toplumun millî bağımsızlığa kavuşma, Rus Çarlık rejiminin zulmünden, esaretinden ve sömürsünden kurtulma, Azerbaycan toplumunun eğitim, edebiyat, ilim, basın, dil ve alfabe gibi alanlardaki sorunlarını çözmesi gerekiyordu. Böyle bir ortamda Azerbaycan'da romantizm edebiyat akımı ortaya çıkmıştı ve Abbas Sıhat, Hüseyin Cavit, Muhammed Hadi ve Abdullah Şaik gibi isimler ön plana çıkıyordu. Şair ve yazarlar Azerbaycan halkının kavuşmak istediği millî bağımsızlık, ulaşmak istediği ileri medeniyet seviyesini, tüm bunlar uğruna canını ortaya koyan şehitlerini, halkın isteklerini, hayallerini ve ideallerini eserlerinde dile getirip millî Azerbaycanlı ruhunu yükseltiyor ve halkı yüreklendiriyordu. Ayrıca 1918 Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolda millî bağımsızlık ve ileri medeniyet mücadelesinde ön plana çıkan, realizm edebi okulu öncülerinden Ömer Faik Numanzade, Celil Mehmetkuluzade, Ali Ekber Sabir, Uzeyir Bey Hacıbeyli, Abdurrahim

²⁸² H. Baykara, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi**, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975, s. 7-9.

Hakverdili, Feridun Bey Koçerli ve Nesef Bey Bezirov gibi başlıca edip, şair ve yazar da söz konusuydu.²⁸³

1911 yılında kurulan Müsavat (Eşitlik) Partisi Azerbaycanlı kimliğini temsil eden bir oluşum olarak ön plana çıkıyordu. Bu partinin programında laik, Türk milliyetçisi, bağımsız ve Rusya ile iş birliği içinde özerk Azerbaycan devletinin kurulmasına vurgu yapılıyordu. Bu parti İran'ın Tebriz, Hoy, Erdebil ve Maku gibi şehirlerinde de faaliyet gösteriyordu. Müsavatçılar 1917 Rus Devrimi sırasında ordunun zayıflamasından istifade ederek Transkafkasya Federasyonu'nun bir parçası oldular. Federasyon parçalanınca da Azerbaycan bağımsız bir devlet oldu. Cumhuriyetin kurulduğu esnada Rus ordusu başkent Bakü'yü zapt edip katliamlar yapmıştır. Rusya izlediği politika gereği Ermeni ve Gürcüleri askere alırken cengâver bir millet olan Türkleri savaşçı özelliklerini baskılamak için orduya almamıştır. Ermeni ve Gürcüler verdikleri millî bir emir ile Rus ordusundan ayrılıp kendi ordularına sahip olabilirken Türklerin böyle bir şansı olamıyordu. Batum'da bulunan Osmanlı temsilcileri ile Millî Azerbaycan Hükümeti'nin yaptığı anlaşma neticesinde Türk ordusu²⁸⁴ Azerbaycanlı soydaşlarının imdadına yetişti.²⁸⁵

Müsavat Partisi'ndeki aktivistlerden bazıları yoğun Azerbaycan milliyetçilik duygularıyla Kuzey Azerbaycan'da Güney Azerbaycan olmadan bir devlet ilan etmenin uygun olmayacağı yönünde itirazlarda bulunmuştur. Neticede Azerbaycan Eyalet Konseyi 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiştir. Bu devlet yayımlamış olduğu bildiride yönetim şeklinin demokratik cumhuriyet olduğuna, başta komşular olmak üzere bütün devletlerle dostane ilişkiler kurulması

²⁸³ H. Baykara, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi**, s. 180-181.

²⁸⁴ Kafkas İslam Ordusu

²⁸⁵ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 43-44; M. E. Resulzade, **Çağdaş Azerbaycan Tarihi**, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1951, s. 4-5.

amacına, devlet bünyesindeki hiç kimseye etnik köken, din, sınıf, meslek veya cinsiyet gerekçesiyle ayrımcılık yapılmayacağına ve tüm vatandaşların haklarının güvence altına alındığına vurgu yapıyordu. Yeni cumhuriyet tüm vatandaşlarına eşit haklar vermiş, kadınlara oy kullanma hakkı tanımıştır. Bu özelliği ile kadınlara oy kullanma hakkını veren ilk Müslüman devlet olmuştur. Türkçe, devletin resmi dili olarak kabul edilmiştir ve iki yıl içerisinde bütün işlerde Türkçe kullanma zorunluluğu getirilmiştir. Azerbaycan Türkçesi mi Osmanlı Türkçesi mi tartışmaları yaşanmış ve Osmanlı lehçesi tercih edilmiştir. Azerbaycan'da her seviyede Türkçe eğitim başlamıştır. Rus tarihi ile ilgili olan dersler Türk tarihi dersleri ile değiştirilmiştir. Devrim sonrası kurulan yeni Sovyet devleti imparatorluk dönemindeki bağımsız toprakları yeniden ele geçirmeye çalışıyordu. Bu bağlamda 27 Nisan 1920'de Sovyet kuvvetleri Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni Sovyetler Birliği'ne kattı. Yeni devletin bağımsızlık çabaları sadece yirmi üç ay sürdü.²⁸⁶ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Türk kimliğini temele alması, Türkçeye önem vermesi, Müsavat Partisi'nin Azerbaycanlı Türk kimliğine vurgu yaparak Güney Azerbaycan olmadan bir devletin kurulamayacağını savunması ve yine bu partinin İran'da da faaliyet göstermesi Türk etnik kimliğinin ön plana çıkarılması açısından çok önemlidir. Ayrıca SSCB'bin dağılması ile kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti kuruluş tarihi olarak 1918'i kabul etmektedir. Bu da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetine yalnızca iki yıl varlık göstermiş bir devlet olarak bakılmaması gerektiğinin somut bir göstergesidir.

İran'da Kaçar Hanedanlığının sonu Gilan, Horasan ve Azerbaycan'da yaşanan devrimler sonrasında gelmiştir. Bu bölgelerde yaşanan isyanlara Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan ve Kafkasya'dan kişiler katılmıştır. Onlar bölgesel demokratik reformların İran'ın bütününe özgürleştirmek için bir adım olacağını savunuyorlardı.

²⁸⁶ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 44-46.

İsyanlardan İran için en büyük tehlike arz edeni Hiyabani'nin önderliğindeki isyanlardı. Hiyabani Kafkasya'da eğitim görmüş, eğitim görürken de Azerbaycanlı kimliğinden dolayı radikal birtakım fikirlere sahip olmuştur. 1915 yılında İran'daki Osmanlı Türk kuvvetleri tarafından sürgüne gönderilmiştir. Çünkü o Osmanlı Türklerinin benimsemiş olduğu İslamcılık ideolojisinin kabulünü ve onların bu yöndeki çabalarını Azerbaycan eyaletini egemenlik altına alma girişim olarak görüyordu.²⁸⁷

Hiyabani isyanın başında İran'daki Azerbaycanlı temsilcilere bir konferans düzenledi. Konferansta İran merkezi yönetiminden birtakım taleplerde bulundular. Bunların içerisinde Azerbaycan'a halkın onaylayacağı güvenilir bir valinin atanması, Tahran Millî Meclisi'nin ve encümenlerin hızlı bir şekilde yeniden toplanması vardı. Hiyabani konferanstaki konuşmasında Azerbaycan'ın yapmış olduğu fedakârlıklara karşı istediği haklarını alamadığı, mecliste yeterli temsil hakkına sahip olmadığı, merkezi yönetimden hakkı olan bütçeyi alamadığı yönünde merkezi yönetime yönelik suçlamalarda bulunmuştur. Hiyabani'nin taleplerinin hiçbirisi Şah tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine Hiyabani bütün Azerbaycan eyaletini ele geçirip 1920 Nisan ayında Azadistan (Özgürlük Diyarı) Özerk Yönetimi'ni kurdu. O Azerbaycan dilinin kullanılmasına yönelik bir kararname çıkarmış, Azerbaycan dilinde yayın yapan gazetecileri korumuştur. O da birçok Azerbaycanlı soydaşı gibi kültürel anlamda Türklerle yakın olmayı savunuyor ancak siyasi olarak Türkiye'ye bağlanmayı reddediyordu. Eyaletteki halk da onun gibi Türk ana dilini kullanmayı destekliyor ancak Osmanlı'nın Azerbaycan üzerinde nüfuzuna karşı çıkıyorlardı. Hiyabani hem İranlı hem de Azerbaycanlı kimliklerini koruyor, her ikisinden de vatan olarak söz ediyordu. Onun amacı Azerbaycan eyaletlerini İran'dan ayırmak değildi. O Azerbaycanlıların dil haklarının korunmasını, merkezi yönetimin Azerbaycan eyaletleri ile iyi ilişkiler

²⁸⁷ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 48

içerisinde olmasını istiyor ve demokratik bir İran için çaba sarf ediyordu. Hiyabani kurmuş olduğu kısa ömürlü özerklik boyunca Azerbaycan dilinde okullar kurulması yönünde çaba sarf etmiş, bunun için Kuzey Azerbaycan ve Türkiye'den öğretmenleri davet etmiştir. Ancak onun birtakım reform girişimleri başlattığı isyanı 1920 Eylül'ünde Rıza Han'ın kuvvetleri tarafından bastırılmasıyla son bulmuştur. Hiyabani tutuklanarak idam edilmiştir. Rıza Han'ın Azadistan Özerk Yönetimi'ni dağıtması onun ileride İran şahı olup iktidara gelmesinde etkili olmuştur.²⁸⁸

Hiyabani'nin, arkadaşlarının ve Demokrat Parti'nin 1920 Eylül ayında etkisiz hâle getirilmesiyle bağımsızlık hareketi son bulmamıştır. İleride İran'da daha çetin bağımsızlık hareketleri ortaya çıkacaktır. Kısa ömürlü olsa da Hiyabani hareketi İran'da bağımsızlık düşkünü bir neslin yetişmesini sağlamıştır. Bu hareket İran ve Azerbaycan tarihinde önemli bir iz bırakmıştır. Dünyadaki hiçbir bağımsızlık hareketi ilk girişiminde başarıya ulaşmamıştır. Bu uğurdaki çabalar bir temel görevi görerek başarıya giden yolun önünü açmıştır. Neticede bu davada canını feda eden şehitlerin kanı boşa akmamıştır.²⁸⁹

Azadistan Özerk Yönetimi ile ilk defa İran'da ana dilde Türkçe eğitim hakkı zikredilmiş ve bu yönde girişimler olmuştur. Azerbaycan Türkleri İran İnkılabı'nda tüm İran için mücadele ederken Hiyabani hareketi ile İran Türkleri İran'ın demokratikleşmesini sağlamanın yanı sıra Türk kimliklerini de ön plana çıkartmışlardır. Bu hareket taşıdığı etnik özellikler sebebiyle İran'daki Türkler için oldukça önemlidir.

Daha önce 1945-1946 yılları arasında varlık gösteren ve İran'ın Türk etniğine yönelik propagandalarına Güney Azerbaycan Türklerinin gösterdiği en önemli kolektif tepki olarak geçen “Eyalet Hükümeti (Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti)” nden bahsedilmişti. Önceki bahiste devletin kuruluş amacı, davası ve yıkılış süreci genel olarak

²⁸⁸ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 49-50.

²⁸⁹ H. Baykara, **İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri**, s. 168-169.

verilmişti. Burada devlet kurulmadan önceki İran'daki ortamdan ve devletin kurucusu Mir Cafer Pişeveri ve arkadaşlarının devlet kurma sürecine giden yolda neler yaşadıklarından bahsedilecektir.

II. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Sovyet Rusya İran'ı ikiye bölmüş, yaptıkları anlaşma gereği kuzey kısmını Sovyet Rusya ve güney kısmı İngilizlerin güdümüne gimiş ve Rıza Şah Ağustos 1941'de İngilizler tarafından sürgün edilmiştir. Rıza Şah'ın istibdat yönetimi altında yıllarca ezilen İran halkı 1905-1911 yılları arasında Settar Han ve arkadaşlarının kanlı mücadele ve direnişleri sonucu kabul edilen İran Anayasası'ndaki haklarını talep etmeye başlamıştı. Çünkü anayasa zalim Şah ve diktatörlerin keyfi uygulamasıyla yerine getirilmemiş ve İran halkına anayasal hakları bir türlü verilmemişti. İran Millet Meclisi'nin 1943 yılında süresi bitmiş ve yeni seçimlerin yapılması icabet etmişti. Böylece İran halkı, hak ve ihtiyaçlarını meclis kürsüsünde dinlendirecek kendi temsilcilerini seçmek istemiş ve bu yönde çaba sarfetmiştir. Seçimlerin demokratik olacağını umut eden halk İran Demokrat Partisi'nin Tebriz şubesinden Mir Cafer Pişeveri'yi aday gösterdi. İran Demokrat Partisi 1905-1911 yılında İran İnkılabı'nda kurulan Demokrat Parti'nin devamı niteliğindeydi. Mir Cafer Pişeveri hayatının en güzel çağlarına tesadüf eden 11 yılını ağır işkence ve kötü şartlar altında Rıza Şah'ın zindanlarında geçirmişti. Ancak İran halkının kurtuluşuna olan inancını hiçbir zaman kaybetmemişti. O aydın bir kişiliğe sahip olmasının yanında uzun yılların siyasi tecrübesine sahipti. İran'ın 14. Meclisine girerek İran halklarının haklarını savunacaktı ancak Mir Cafer Pişeveri'nin milletvekili seçilememesi için Şah ve çevresinin yapmadığı kalmamıştı. Yine de Tebriz halkı onlara inanmış, Mir Cafer Pişeveri ve arkadaşlarını milletvekili seçmiştir. Şah, Pişeveri ve arkadaşlarının milletvekilliğini onaylamayarak mazbatalarını hükümsüz ilan etmiştir. Bunun üzerine Pişeveri İran Demokrat Partisi'ni yeniden düzenleyerek partinin başına geçme kararı almıştır. Pişeveri, Demokrat Parti'nin

birinci kongresinde genel başkan seçilmiş ve böylece bağımsızlık mücadelesine baş koyan vatanseverler yeniden teşkilatlanabilmiştir²⁹⁰

21 Azer Hareketi'nin öncelikle isteği İran İnkılabı sonucu kabul edilen anayasanın uygulanmasıydı. Bunu yalnızca Azerbaycan için değil tüm İran halkı içinde istiyorlardı. Mir Cafer Pişeveri ve yandaşlarının Azerbaycan'ı İran'dan bölmek istedikleri yönünde Şah ve çevresi tarafından kara propaganda yapılıyor, İran halkı kışkırtılıyor, İran'ın bağımsızlığının tehdit altında olduğu yönünde algı oluşturulmaya çalışılıyordu. Ancak o dönemde zaten İran bağımsız bir devlet niteliği taşımıyordu çünkü emperyalist devletler İran'ı işgal etmiş durumdaydı.²⁹¹

Daha önce de bahsedildiği gibi bu devletin ömrü bir yıl olmuştur ancak bu bir yıllık süreye İran'ın on yılda yapabileceği birçok reform sığdırmıştır. Özellikle ana dilde eğitim ve basın, millî kimliğe sahip çıkma adına önemli atılımlardır. Kaçarlar döneminde yaşanan İran İnkılabı'ndan Muhammed Rıza Pehlevi dönemine denk gelen 21 Azer Hareketi'ne kadar geçen süre incelendiğinde Güney Azerbaycan Türkleri için artık İranlı üst kimliğinin geri plana düştüğünü ancak etnik kimliklerinin öne çıktığını söylemek mümkündür. Çünkü Kaçar döneminde Türk ve Fars kimliklerinin şartları eşitti, bir ayrımcılık yoktu. O dönemki Şah'ın istibdat yönetiminden ve ülkedeki yabancı devletlerin sömürülerinden etnik kimliği fark etmeksizin İran halkı aynı sıkıntıyı çekiyordu. Ancak Şah Pehlevi'nin Fars etnik kimliğini yücelten Türk etnik kimliğini aşağılayan politikaları, Azerbaycan bölgesinin ekonomik açıdan zor durumda bırakılması ve en önemlisi Türkçenin yasaklanması Güney Azerbaycan Türklerini İranlı üst kimliklerinden uzaklaştırarak onları Türk etnik kimliklerine yakınlaştırmıştır. Türk etnik kimliğine sahip çıkmaya başlayan ve bilinçlenen Güney Azerbaycan Türklerinin

²⁹⁰ H. Baykara, **İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri**, s. 181-186.

²⁹¹ H. Baykara, **İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri**, s. 187-190.

evlatlarını da aynı bilinçle yetiştirmeleri beklenir. Nitekim İran’da gittikçe daha fazla aşağılama ve haksızlığa maruz kalan Türkler gittikçe daha milliyetçi olmuşlardır. Bu nedenle Güney Azerbaycan öğrenci hareketlerini tetikleyen meseleler bugünden yarına olmuş gibi değerlendirilemez. Bu bir tarihsel süreçtir ve Güney Azerbaycan öğrenci hareketleri değerlendirilirken tarihsel süreçten bağımsız ele alınmamalıdır.

4.2. Pehleviler Dönemi’nde Güney Azerbaycan Öğrenci Hareketi (1925-1979)

Pehleviler döneminde Türklüğü temel alan bağımsız bir Güney Azerbaycan öğrenci hareketi henüz şekillenmemiş ve Güney Azerbaycan coğrafyasında bulunan üniversitelerin siyasal eğilimi veya Güney Azerbaycanlı öğrencilerin katılım sağladığı siyasal hareketler genellikle Muhammed Musaddık taraftarlarından oluşan Milli Cephe, Marksist örgütler ve Şii siyasal İslamcılar olarak üçe bölünmüştü. Bu dönemde Tebriz Devlet Üniversitesi, İran’ın en aktif üniversitelerinden biri olarak en çok Halkın Fedaileri Örgütü gibi Marksist örgütlere ev sahipliği yapmış ve Güney Azerbaycan üniversitelerinde sol eğilim en güçlü siyasal eğilim olarak öne çıkmıştır. Bu dönemin öğrenci hareketinde aktif rol alan ve hâlâ siyasi faaliyetini sürdüren Behzat Kerimi, Halkın Fedaileri Örgütü’nün dört kolundan ikisinin Tebriz’de aktif olduğunu ve 1971 yılında hayatını kaybeden 50 teşkilat üyesinden üçte birinin Tebriz Üniversitesi öğrencilerinden oluştuğunu belirtmektedir.²⁹² Fakat bu dönem bağımsız bir Güney Azerbaycan öğrenci hareketinden bahsedilmemesi Azerbaycan kimliğinin arka plana itildiği anlamına gelmez. Nitekim Marksist örgütlerde faaliyet gösteren birçok Güney Azerbaycanlı aydın, Türk kültürü bağlamında çeşitli eserler kaleme almış ve Güney

²⁹² C. Yakupzade, “Azerbaycan Solunun Edebî Dil ve Millî Edebiyatın Oluşumuna Katkısı”, **Varlıq**: Üç Aylık Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi, İkinci Dönem, Sayı 2012: 24(2), s. 37.

Azerbaycan'ın özerkliği tezini savunarak Azerbaycanlı kimliğine sahip çıkmaya çalışmıştır. Güney Azerbaycanlı öğrenciler, millet ve milliyet kavramlarına Marksist tezler çerçevesinden yaklaştıkları ve milliyetçiliğin ezilenlerin mücadelesine zarar verdiğini düşündükleri için bağımsız bir Güney Azerbaycan öğrenci hareketinden uzak durmuşlardır. Örneğin İran öğrenci hareketinin ünlü Marksist liderlerinden olan ve Halkın Fedaileri Örgütü'nün ilk çekirdek kadrosunda bulunan Alırıza Nabdel (1944-1971), İran edebiyatının ünlü Türkçe şiir söyleyen şairlerindendir ve Pehlevi Hanedanlığı döneminde “Oktaý” mahlası ile kaleme aldığı Türkçe şiirler İran'da en popüler şiirler listesinde yer almaktadır. Benzer bir biçimde Güney Azerbaycan'ın Üskü kenti doğumlu, Muhammed Rıza Pehlevi döneminde İran'ın ünlü kadın Marksist liderlerinden olan Merziye Ahmedî Üsküyi'nin (1941-1974) de “Dalga” mahlası ile yayımladığı Türkçe şiirleri bulunmaktadır. İran öğrenci hareketi tarihinin önemli protestolarından sayılan 1970 öğrenci protestolarının lider kadrosunda yer alan Merziye Ahmedî Üsküyi, Halkın Fedaileri Örgütü'nün lider kadrosunda yer almış ve 1974 yılında SAVAK ile girdiği çatışmada hayatını kaybetmiştir. Merziye Ahmedî Üsküyi, yakın İran tarihinde siyasi hayatı ve mücadelesi ile öne çıkan bir figür olmasına rağmen İran'da modern Türkçe şiirin ilk isimleri arasında yer almaktadır ve onun Türkçe şiirleri Güney Azerbaycanlı öğrenciler arasında en popüler şiirlerdir.²⁹³

Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin İran öğrenci hareketinden bağımsız bir siyasi ve kültürel hareket olarak ortaya çıkışı Pehlevi Hanedanlığının son yıllarına tekabül etmektedir. Pehlevi Hanedanlığının son yılları özellikle de 1970'li yıllarda İran öğrenci hareketi dindarlar ve Marksistler olarak ikiye ayrılmış ve rejim muhalifi gençliğin en dinamik unsurlarını Şii siyasal İslamcılar ve Marksistler oluşturmuştur. İran öğrenci

²⁹³ M. Ahmedî Üsküyi, **Hatırat-i Ez Yek Refik (Bir Dostun Hatıraları)**, Halkın Fedaileri Örgütü Yayınları, Londra, 2016, s. 262-303.

hareketi çerçevesinde tanımlanan bu iki ana eğilime karşı Pehlevi Hanedanlığının son yıllarında ortaya çıkan Güney Azerbaycan öğrenci hareketi her iki ideolojiye mesafe koymaya çalışarak daha çok kültürel alanlarda faaliyet gösteren öğrenci topluluklarında kendini göstermiştir.²⁹⁴ Güney Azerbaycan Türklerinin kültür, dil, sanat, edebiyat ve spor gibi alanları kendi kimlik mücadelelerine hizmet eden bir araca dönüştürdükleri defalarca vurgulandı. Buradan hareketle bir anlayış, bir gelenek olarak Güney Azerbaycanlı öğrencilerin de aynı yolu tercih etmeleri pek tabiidir. Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin, kendi toplumunun sesi olma yolundaki etnik ve milliyetçi eylemleri bu hareketi ideolojik açıdan da İran öğrenci hareketinden kesin çizgilerle ayırmaktadır.

Tahran Şerif Teknik Üniversitesi öğrencileri bu alanda en aktif öğrenciler olmuş ve 1974 yılında bu üniversitede başlayan dalga kısa sürede İran'ın çeşitli üniversitelerine yayılmıştır. Tahran Şerif Teknik Üniversitesinde okuyan Türk milliyetçisi öğrencilerin ilk faaliyetleri 1974 yılında “Film Öğrenci Topluluğu”, “Müzik Öğrenci Topluluğu” ve “Kültür Araştırmaları Öğrenci Topluluğu” bünyesinde başlamıştır. Güney Azerbaycanlı öğrenciler, Film Öğrenci Topluluğu bünyesinde üniversite tarihinde ilk kez olarak Meşhedî İbad, Köroğlu ve İmadeddin Nesimi gibi Kuzey Azerbaycan üretimi Türkçe filmlerin üniversite kampüsünde gösterimini sağlamıştır. Kırılğan bir siyasal ortamda gerçekleşen İmadeddin Nesimi filminin afişi üzerinde “Filmin dili Türkçedir.” yazılmasından dolayı SAVAK tarafından yasaklanması öğrencileri harekete geçirmiş ve üç gün boyunca üniversite kampüsü öğrencilerin protestolarına sahne olmuştur.²⁹⁵

²⁹⁴ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s.95-106.

²⁹⁵ A. Serrafi, “Guşeha-yi Ez Hareket-e Daneşcuyan-e Azerbaycani Der Salha-ye Aher-e Hükümet-e Pehlevi ve Evayel-e Engelab-e Eslami (Azerbaycanlı Öğrencilerin Pehlevilerin Son Yılları ve İslam Devrimi'nin İlk Yıllarında Bazı Faaliyetleri)”,

Film gösterimleri dışında en çok dikkat çeken ve birçok üniversiteye yayılan diğer bir faaliyet müzik alanında gerçekleşmiştir. Tahran Şerif Teknik Üniversitesinin Müzik Öğrenci Topluluğu tarafından Şerif Teknik Üniversitesinin Müctehedi Binası'nın 3 numaralı odasında 1975 yılında başlayan Türkçe müzik dinletisi programları kısa sürede öğrencilerin ilgisini çekmiş ve yüzlerce öğrencinin katılımı ile üniversitenin tiyatro salonunda devam ettirilmiştir. İki sene boyunca haftada bir kez üniversitede gerçekleşen müzik dinletisinde Güney Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti sanatçılarının eserleri öğrencilerle buluşturulmuştur. O dönemde Güney Azerbaycanlı öğrencilerin ilgisini en çok çeken ve Türk müziğine meraklarını uyandıran en ünlü eserler Üzeyir Hacıbeyov, Fikret Emirov ve Kara Karayev gibi Kuzey Azerbaycanlı müzisyenlerin Koroğlu, Aslı ve Kerem, Âşık Garip ve Şah İsmail gibi operaları ve Ruhi Su, Âşık Veysel, Âşık İhsani ve Mahzuni Şerif gibi Anadolu Türk'ü ozanların türküleri olmuştur.²⁹⁶ Bu sanatçıların eserlerinin dinletisi yapıldıktan sonra kasetleri çoğaltılarak Tahran'ın çeşitli üniversitelerinin öğrenci yurtlarında öğrenciler arasında dağıtılmıştır. Müzik dinletisi programlarını 1977 yılında başlayan Azerbaycan âşıkları konser programları takip etmiş ve Güney Azerbaycan'ın Âşık Abdülali ve Âşık Aslan gibi ünlü ozanları Şerif Teknik Üniversitesinde misafir edilerek kalabalık konser programları düzenlenmiştir. Üniversite ortamında ilk kez düzenlenen bu konserler İran'ın diğer üniversitelerindeki öğrencilere de örnek teşkil etmiş ve Tebriz Devlet Üniversitesi,

Azerbaycan Öğrenci Hareketi, Nasireddin Alizade (Ed.), **Araz Öğrenci Dergisi Özel Sayısı**, 1384/2005, Tebriz, s. 8-10.

²⁹⁶ A. Serrafi, "Guşeha-yi Ez Hareket-e Daneşcuyan-e Azerbaycani Der Salha-ye Aher-e Hükümet-e Pehlevi ve Evayel-e Engelab-e Eslami (Azerbaycanlı Öğrencilerin Pehlevilerin Son Yılları ve İslam Devrimi'nin İlk Yıllarında Bazı Faaliyetleri)", s. 10-12.

Tahran Bilim ve Sanayi Üniversitesi ve İsfahan Teknik Üniversitesinde benzer girişimler olmuştur.²⁹⁷

Nitekim Tahran Bilim ve Sanayi Üniversitesi ve Tebriz Devlet Üniversitesinde düzenlenen programlarda siyasi muhalefet içerikli türküler ile ünlü olan Âşık Hasan İskenderi, Âşık Keşem, Âşık Meş Paşayı ve Âşık İmran gibi isimler sahne almıştır. Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin iki senelik çabaları sonucunda Pehlevi Hanedanlığı döneminde yapılan propagandalar neticesinde kültürel alandan dışlanan geleneksel Azerbaycan müziği ve âşıklık sanatı tekrar toplumsal saygınlığını kazanmış ve siyasi içerikli türküler rejim muhalifi gençliğin marşlarına dönüşmüştür. Geleneksel Azerbaycan müziği ve âşıklık sanatının siyasallaşması Şii siyasal İslamcılarının da tepkisine yol açmış ve devrimin gerçekleşmesinden sonra Tebriz'in merkez caminde kılınan cuma namazının ardından Azerbaycan kopuzu Amerika bayrağına sarılarak ateşe verilmiştir. Bu olaydan sonra uzun bir süre Azerbaycan müziği üniversiteler, kahvehaneler ve kamusal alanlarda yasaklanmıştır.²⁹⁸ Hiç şüphesiz bir millete kim olduğunu unutturmanın en etkili yolu onu dil, kültür, sanat ve edebiyatından uzaklaştırmaktır. İran, devlet politikası olarak bunu Güney Azerbaycan Türklerine kararlılıkla uygulamıştır. Buna karşılık Güney Azerbaycan Türkleri de her seferinde fırsat buldukları ilk anda daha kararlı bir şekilde milliyetçi faaliyetlere girişmekten geri durmamışlardır.

²⁹⁷ A. Serrafi, “Guşeha-yi Ez Hareket-e Daneşcuyan-e Azerbaycani Der Salha-ye Aher-e Hükümet-e Pehlevi ve Evayel-e Engelab-e Eslami (Azerbaycanlı Öğrencilerin Pehlevilerin Son Yılları ve İslam Devrimi'nin İlk Yıllarında Bazı Faaliyetleri)”, s. 12-14.

²⁹⁸ A. Serrafi, “Guşeha-yi Ez Hareket-e Daneşcuyan-e Azerbaycani Der Salha-ye Aher-e Hükümet-e Pehlevi ve Evayel-e Engelab-e Eslami (Azerbaycanlı Öğrencilerin Pehlevilerin Son Yılları ve İslam Devrimi'nin İlk Yıllarında Bazı Faaliyetleri)”, s. 17-19.

Pehlevi rejiminde azınlıklara kültürel baskının yanında ekonomik ayrımcılık da uygulanıyordu. Farsların daha iyi şartlarda yaşadığını gören Azerbaycanlıların İslam Devrimi'ne olan destekleri gitgide artmıştır. Tebriz Üniversitesi, Şah karşıtı önemli bazı gösterilerin de merkezi olmuştur. Eylemler çoğunlukla İran geneli bir başkaldırı niteliğinde olsa da özellikle Azerbaycan eyaletlerinde eylemlerin daha hararetli yaşanması buradaki halkın rejime yabancılaştığının bir göstergesidir. Bu rejim karşıtı eylemlerde, Azerbaycanlılar itirazlarını ve taleplerini Azerbaycan Türkçesinde dile getirmişlerdir. Örneğin, Tebriz Çarşısı'nda 28 Kasım 1977'de Şah karşıtı yapılan protestolarda Azerbaycanlılar kendi dillerinde pankartlar taşımışlardır. Yine Tebriz'de 3 Aralık 1977 yılında bir grup öğretmen ve öğretim görevlisi "Eğitim Yüksek İdaresi"nin önünde muhalif yazarların hapisten çıkarılması ve Azerbaycanlıların haklarını koruyacak meslek bilirliklerinin oluşturulması yönünde taleplerde bulunmuşlardır. Tebriz Üniversitesinde rejim karşıtı öğrenci protestoları da Azerbaycanlı ruhunu yansıtmaları açısından önemlidir. 5 Aralık günü öğrenciler üniversite girişinde bir araya gelerek "Demokrasi talep ediyoruz." ve "Özgürlük talep ediyoruz." sloganlarıyla seslerini duyurmuşlardır. Bu öğrenci protestolarından belki de tarih bakımından en ilgi çekici olanı 12 Aralık'ta yapılandır. Öğrencilerin bu tarihi seçmelerinin aslında tarihi bir göndermesi vardır. Çünkü bu tarihte "Azerbaycan Eyalet Hükümeti" 12 Aralık 1945'te kurulmuş 1 yıl sonra 1946'da düşürülmüştür.²⁹⁹

Öğrencilerin sloganları İranlıların genel isteklerini yansıtsa da gösteri için seçilen tarih ve sloganların atıldığı dil düşünüldüğünde temelinde Azerbaycanlı kimliğinin yansımaları olduğu açıktır. Etnik temelli her türlü faaliyetin karşısında olan İttılaat gazetesinde gösterilerin tarihi 19 Aralık olarak yayımlanmıştır. Rejim karşıtı gösteriler Tebriz'le sınırlı değildir. Urmiye'deki Rızaiye Üniversitesinde 1978 Şubat ayında

²⁹⁹ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 95.

öğrenciler gösteriler düzenlemiştir. Ancak rejim karşıtı gösteriler Tebriz'de 18 Şubat 1978'de farklı bir boyuta evrilmiştir. Ayetullah Şeriatmedari 9 Ocak'ta Kum kentinde öldürülen 162 göstericinin kırkıncı gününde İran halkını greve davet etmiştir. İran'ın her tarafında gösteriler düzenlenmiş ancak bunlardan en şiddetlileri Tebriz'de yaşanmıştır. Tebriz'deki olaylar esnasında rejim yerel polisten göstericilere ateş açmasını istemiş, yerel polis bunu reddetmiştir. Bu nedenle Tebriz dışından askeri birlikler getirilmiştir. Olaylar sonrası ateş açmayı reddeden polisler sürülmüştür.³⁰⁰

Pehlevilerin son yıllarında Şii siyasal İslamcılar ve Marksist örgütlere karşı üçüncü bir yol olarak ortaya çıkan ve Güney Azerbaycanlı öğrencileri harekete geçiren Türk milliyetçiliği Şubat 1979'da devrimin gerçekleşmesi ile yeni bir evreye taşınmış, İran'daki bütün siyasal, toplumsal ve kültürel hareketlerde olduğu gibi derin bir değişim ve dönüşüme uğramıştır.

4.3. İslam Cumhuriyeti Dönemi'nde Güney Azerbaycan Öğrenci Hareketi (1979- 2006)

Muhammed Rıza Şah'ın ülkeden kaçışı ve İran ordusunun tarafsızlığını ilan etmesi üzerine devrimin gerçekleşmesinde çeşitli aktörler rol oynamıştır. Bu aktörler Şii ruhban sınıfı, liberal İslamcılar, sosyalist İslamcılar, Leninist Marksist örgütler, Maocu örgütler, Enver Hocacı örgütler ve etnik milliyetçi gruplar olarak kendi içinde geniş bir çeşitlilik arz etmiştir. Fakat bu çeşitliliğe rağmen Ayetullah Humeyni'nin karizmatik liderliği çevresinde toplanan ve Devrim Konseyi adı altında örgütlenen zihniyet kısa süre içinde devrimci mücadelenin egemen gücüne dönüşmüş ve devrimin başarılarını sahiplenerek bütün güç kaynaklarını tekeline geçirmiştir. Devrimin gerçekleşmesinde İran'ın bütün etnik ve mezhep gruplarının da geniş katılımı söz konusudur. Fakat bu

³⁰⁰ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 96.

etniklerden en etkinleri Farslar ve daha sonra ülkede en çok nüfusa sahip olan Türklerdir. Güney Azerbaycan Türkleri başta olmak üzere İran coğrafyasında yaşayan Türk etniğinin devrimci mücadeledeki rolü sadece belli bir siyasi görüş veya örgütle sınırlı olmamış, farklı ideolojilere sahip kişi veya gruplar yoğun bir katılım sağlamıştır. İslam Cumhuriyeti'nin ilk önderlerinden Azerbaycan kökenli olup İslam ve İranlı kimliğine sahip çıkan Ayetullah Musavi Erdebili, Hoyi, Hamaney, Halhali ve İslam Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı Mehdi Bazergan gibi kişilerin yanında Halkın Mücahitleri Örgütü içinde Musa Hiyabani ve Marksist örgütler içinde Eşref Dehkan gibi Türk etniğine mensup liderler en etkin isimler olmuştur. Türk etniğinin devrimci mücadeledeki en az siyasallaşan grubu Türk milliyetçileri ve dolayısı ile Güney Azerbaycan öğrenci hareketi olmuştur. İleriki yıllarda özellikle de 1991 yılından sonra İran Türkleri içinde en çok toplumsal tabana sahip olan Türk milliyetçilileri, devrimin başında Şii siyasal İslamcı ve Marksist örgütlere kıyasla kayda değer bir toplumsal tabana sahip olmamış ve daha çok kültürel alanda faaliyet göstermiştir.³⁰¹

İslam ve İranlı kimliklerini koruyan kişilerin bazı eylemleri Azerbaycanlı kimliklerini de pekiştiriyordu. Örneğin, Musavi Erdebili ve Halhali gibi Azerbaycanlı seçkin din adamları Tebriz basınına ve kamusal alanda vermiş oldukları röportajları Azerbaycan Türkçesinde vermişlerdir. Din adamlarının bu davranışı aslında Azerbaycanlıların kendi dillerini kullanmasını meşru kılıyordu. Ayrıca Azerbaycan kökenli bazı din adamları Türklere yönelik söylenen aşağılayıcı kelimeleri açık bir şekilde kınıyorlardı. Aslında bu din adamlarının Türkçe konuşmayı yeğlemeleri Farsçaya yeteri kadar hâkim olmamalarından kaynaklanıyordu. İslam Cumhuriyeti'nin ilk

³⁰¹ C. D. İpek, “Güney Azerbaycan Türklerinden Kimlik Sorunu”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, XII/1 (Yaz 2012), s. 272-273; B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 100.

zamanlarında Azerbaycan eyaletlerinde herhangi bir sorun yaşandığı zaman Azerbaycanlı seçkinler rejim tarafından hem yerel bölgeyi iyi tanıdıkları hem de Azerbaycan Türkçesine hâkim oldukları için temsilci olarak bu bölgelere gönderiliyorlardı. Başbakan Mehdi Bazergan çok iyi derecede Farsça bildiği, İranlı ve İslam kimliğine sahip çıktığı hâlde Tebriz'de 25 Mart 1978 yılında yapmış olduğu konuşmasında Farsça hitap ettiği için özür dilemiş ve Brenda Shaffer'ın aktardığına "*Ben Türkçe konuşmak isterdim ve bu daha uygun olurdu.*" demiştir. Bazergan İran'ın toprak bütünlüğünü savunmasına rağmen azınlıklara yerel hükümet kurma ve okulların idaresine sahip olma gibi sınırlı ayrıcalıklar verilmesine olumsuz bakmıyordu.³⁰²

Azerbaycanlılar İranlı ve İslam kimlikleriyle ön plana çıkarken liberalist ve demokratik hareketlerde öncü Azerbaycanlılar hem İranlı hem de sınıf kimliklerini taşımaktaydı. İran'ın demokratikleşmesi yolunda mücadele edenler bunun gerçekleşmesi durumunda Azerbaycan'ın özerkliğine giden yolun açılacağına inanıyorlardı. İslam Devrimi boyunca etnik azınlıkların hepsine eşitlik vaatleri ve İslam'ın evrensel bir din olduğuna yapılan vurgu etnik azınlıkların Farslarla eşit haklara sahip olacaklarını düşünmelerine sebep oldu.³⁰³

4.3.1. Bağımsız Güney Azerbaycan Öğrenci Hareketinin Ortaya Çıkışı (1979-1991)

Devrimin gerçekleştiği dönemde Tahran Şerif Teknik Üniversitesinde öğrenci olan Güney Azerbaycan öğrenci hareketi mensuplarının anılarına göre Güney Azerbaycan öğrenci hareketi siyasallaşma yönünde bazı adımlar atmış fakat beklenen sonuçları elde edememiştir. Örneğin, 1980 yılının başlarında Tahran Devlet

³⁰² B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 100-101.

³⁰³ B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, s. 99.

Üniversitesinin kampüsü ve etraf caddeleri özellikle de İnkılâp Meydanı'nda bir çağrı paylaşılmış ve bu çağrıda Azerbaycan'ın kendi haklarının talep edilmesi için temel adımlar atılması gerektiği vurgulanarak belli bir tarih ve saatte Tahran Devlet Üniversitesinin futbol sahasında miting gerçekleşeceği duyurulmuş ve halk bu mitinge katılamaya davet edilmiştir. Fakat sadece 500-600 öğrenci mitinge katılım sağlamış ve Türkçe yapılan bu mitingde Azerbaycan'ın millî hakları dile getirilmiştir.³⁰⁴

Devrimin gerçekleştiği yılda Tahran Şerif Teknik Üniversitesinde “Azerbaycan Kongresi” isminde bir toplantının gerçekleştirilmesi ve bu toplantı sonucunda “Azerbaycan Meselelerini Araştırma Grubu” adında bir çalışma grubunun oluşturulması Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin en önemli adımlarından olmuştur. Tahran Şerif Teknik Üniversitesinin spor salonunda 1980 yılında gerçekleşen Azerbaycan Kongresi'ne 3 bini aşkın öğrenci katılmış, Muhammed Ali Ferzane ve Hasan Macitzade gibi ünlü Güney Azerbaycanlı milliyetçi isim ve araştırmacılar konuşma yapmıştır.³⁰⁵ Şerif Teknik Üniversitesi öğrencilerinin ilk çalışmalarından biri de “Çamlıbel” isminde Türkçe derginin yayın hayatına başlaması olmuştur. Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin yayımladığı ilk Türkçe dergilerden olan Çamlıbel dergisinin ilk sayısı 9 Haziran 1979 tarihinde çıkmıştır. Ancak iki haftada bir çıkan bu dergi yalnızca 7 sayı

³⁰⁴ A. Serrafi, “Guşeha-yi Ez Hareket-e Daneşcuyan-e Azerbaycani Der Salha-ye Aher-e Hükümet-e Pehlevi ve Evayel-e Engelab-e Eslami (Azerbaycanlı Öğrencilerin Pehlevilerin Son Yılları ve İslam Devrimi'nin İlk Yıllarında Bazı Faaliyetleri)”, s. 22.

³⁰⁵ A. Serrafi, “Guşeha-yi Ez Hareket-e Daneşcuyan-e Azerbaycani Der Salha-ye Aher-e Hükümet-e Pehlevi ve Evayel-e Engelab-e Eslami (Azerbaycanlı Öğrencilerin Pehlevilerin Son Yılları ve İslam Devrimi'nin İlk Yıllarında Bazı Faaliyetleri)”, s. 24-25.

yayımlanabilmiştir. Çamlıbel dergisinden sonra Şerif Teknik Üniversitesinde yayımlanan “Azerbaycan Sesi” dergisi toplam 5 sayı çıkarılabilmektedir.³⁰⁶

Nisan 1980 tarihinde “Kültür Devrimi” gerçekleşmiştir. Şii siyasal İslamcılar üniversiteleri işgal ederek bütün üniversiteleri kapatmış, İslam Cumhuriyet Partisi’ne muhalif olan bütün öğretim üyeleri ve öğrencileri de üniversitelerden atmıştır. Üniversiteler üç sene boyunca kapalı kalmış, Kültür Devrimi’nin devam etmesinden dolayı Güney Azerbaycan öğrenci hareketi gerileme dönemi yaşamış ve bütün kazanımlarını ve İran’daki diğer öğrenci hareketleri gibi siyasal ve toplumsal etkinliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Siyasal baskıların zirve yaptığı bu dönemde Varlık dergisinin ilk sayısının Nisan 1979 tarihinde yayımlanması ve 24 aralıksız baskı ile yayın hayatına devam etmesi İran ve özellikle de Güney Azerbaycan Türkleri arasında millî şuurun oluşmasında büyük pay sahibidir.³⁰⁷ Ayrıca Varlık dergisi Güney Azerbaycanlı Türk milliyetçisi öğrencilerin son sığınağı olmuş ve siyasal alanın tekrar açılmasına kadar bu dergi çatısı altında kültürel faaliyetlerde bulunmuşlardır.

İran öğrenci hareketinin başlangıç noktasını, 1941 yılı ve İran petrolünün millîleşmesi sürecinde Başbakan Muhammed Musaddık’ın verdiği mücadeleye İranlı öğrencilerin verdiği destek oluşturmaktadır. O günden itibaren İran üniversiteleri siyasal

³⁰⁶ A. Serrafi, “Guşeha-yi Ez Hareket-e Daneşcuyan-e Azerbaycani Der Salha-ye Aher-e Hükümet-e Pehlevi ve Evayel-e Engelab-e Eslami (Azerbaycanlı Öğrencilerin Pehlevilerin Son Yılları ve İslam Devrimi’nin İlk Yıllarında Bazı Faaliyetleri)”, s. 26-27.

³⁰⁷ B. C. Tatar, “İran Devrimi, Kurumları ve Olası Karşı Devrim”, **Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi**, Eylül 2020, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/55667/iran_devrimi_kurumlari_ve_olasi_karsi-devrim_, (02.01.2023); B. A. Gökdağ, M. R. Heyet, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, s. 68-75.

olayların odağında yer alarak toplumsal duyarlılığın artmasında önemli rol oynamıştır. Yaklaşık seksen senedir İran’da siyaset olgusu ile iç içe olan İran öğrenci hareketi farklı dönemlerde farklı ideolojilerin etkisinde kalmıştır. Fakat bütün farklılıklara rağmen en önemli motivasyon kaynağı despot yönetimlere karşı protestocu ruhunun korunmasıdır. Uzun bir süre İran öğrenci hareketi bünyesinde ve bu hareketin bir alt kolu olarak varlığını sürdüren Güney Azerbaycan öğrenci hareketi 1991 yılından sonra bağımsız bir karakter kazanmış, Güney Azerbaycan Türklerinin etnik hak ve taleplerini ön planda tutarak siyasal eylemde bulunmuştur. Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin temel motivasyon kaynağını Tahran’ın Farslaştırma politikalarının reddi oluştururken üzerinde durduğu temel olgu Türk dili, kimliği ve tarihidir.³⁰⁸ Bu da en bariz şekilde Güney Azerbaycan öğrenci hareketi mensupları tarafından yayımlanan dergilerin içeriğinde ve bu hareketin kullandığı simgeler ve sloganlarda görülmektedir. Başka bir deyişle Güney Azerbaycan öğrenci hareketi söyleminin ana unsurunu etnik eşitlik oluştururken ideolojik çizgisini Türk milliyetçiliği oluşturmaktadır.

Bağımsız bir Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin ortaya çıkışı iç ve dış nedenler olmak üzere farklı sebeplere bağlanabilir. Dış nedenler bağlamında SSCB’nin dağılması, iletişim ve teknoloji alanında yaşanan devrim niteliğinde gelişmeler, bilim felsefesinde yaşanan değişimler ve postmodern yaklaşımın güç kazanması, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulması, Karabağ Savaşı’nın bölgesel yansımaları ve Şii siyasal İslam’ın zayıflaması öne çıkmaktadır. İç nedenler bağlamında ise Farslaştırma politikalarına karşı öze dönüş çabası, ulusal kimliğin yeniden tanımlanması ve çevre-

³⁰⁸ M. Rigiderakhshan, “İran’da Öğrenci Hareketleri: Pehlevi Döneminden Devrim (1979) Sürecine”, s. 28-30; N. Alizade, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)”, s. 38-39.

merkez tartışması en önemli nedenler olarak öne çıkmaktadır. SSCB'nin dağılması ile iki kutuplu dünya düzeni sona erip ABD eksenli yeni bir küresel düzen ortaya çıktı. SSCB'nin dağılması her şeyden önce sol hareketlerin de yenilgisi anlamına gelmişti. SSCB'nin dağılması ile İran solu da ciddi darbe alarak siyasal uzamdan çekilmeye başladı. Bu da Güney Azerbaycanlı öğrencilerin milliyetçi eğilimlere yönelmesine yol açmıştır. İletişim ve teknoloji alanında yaşanan devrim niteliğindeki gelişmeler Güney Azerbaycanlı öğrencileri, bilgi edinmede devlet kontrolü dışında kalan kaynaklara yönlendirdi. Güney Azerbaycanlı öğrencilerin ulus ötesi kaynaklara, özellikle de Türk Dünyası'nda Türk Birliği düşüncesini savunan kaynaklara yönelmesi Farslaştırma politikaları karşısında önemli bir engel oluşturmuştur. Öte yandan iletişim araçlarının gelişmesi ülke içinde de kimlik olgusu üzerinden gelişen kolektif tepkinin güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Bilim felsefesinde yaşanan değişimler; felsefe, siyaset ve sosyoloji alanında postmodern çalışmaların yaygınlaşması pozitivist eğilimin zayıflamasına yol açmıştır. Bu da kimlik olgusu tartışmalarında bir pozitivist yaklaşım olan asimilasyon politikalarının yararları konusunda şüphelerin artmasına neden olmuştur.³⁰⁹ Güney Azerbaycan'ın kuzey sınırlarında yer alan bağımsız bir Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ve Ebülfazl Elçibey'in cumhurbaşkanlığı döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Birleşik Azerbaycan eksenli benimsediği dış politika söylemi Güney Azerbaycan'da bağımsızlıkçı duyguları güçlendirmiştir. Öte yandan Karabağ Savaşı'nın patlak vermesi, Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik yaptıkları katliamlar ve

³⁰⁹ Ö. Ağçay, **Conbeşe Daneşcui-ye Azerbaycan: Sembol-e Heyat ve Mobareze (Azerbaycan Öğrenci Hareketi: Yaşam ve Mücadele Simgesi)**, Öğrenci Sitesi Yayınları, 2008, s. 19-20.

Tahran'ın Erivan'ın yanında yer almasının Güney Azerbaycan Türklerinin Şiilik üzerinden Tahran ile olan duygusal bağının zayıflamasına yol açtığı ileri sürülebilir.³¹⁰

İç nedenler bağlamında Tahran'ın Güney Azerbaycan Türklerine yönelik Farslaştırma politikalarının iflası ve Türk kimliğine artan sempati bir kolektif öze dönüş çabası şeklinde kendini gösterip Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.³¹¹ Bu kolektif öze dönüş çabasında kültürel sebepler ile birlikte Tahran'ın Güney Azerbaycan bölgesine çevre bölge muamelesi yapması da önemli rol oynamıştır.

4.3.2. Güney Azerbaycan Öğrenci Hareketinin Gelişim Süreci (1991-2006)

Irak-İran Savaşı'nın bitmesi ile İran siyaseti yeni bir döneme adım atmış, savaş sürecince yeraltına çekilen birçok siyasal ve toplumsal hareket tekrar gün yüzüne çıkma fırsatı bulmuştur. Bu dönemde İran siyasetinde yaşanan en önemli değişim SSCB'nin dağılmasından dolayı Marksist düşüncenin uğradığı yenilgi hissi ve üniversiteler başta olmak üzere İran'ın siyasi uzamını diğer görüşlere teslim etmesidir. SSCB'nin dağılması ile bir taraftan Marksist düşünce eski popülerliğini kaybederken diğer yandan Türk cumhuriyetlerinin kurulması özellikle de Güney Azerbaycan'ın kuzey sınırlarında Azerbaycan Cumhuriyeti isminde bağımsız bir devletin ortaya çıkışı Güney Azerbaycan'da büyük bir heyecan yaratmıştır. Başka bir deyişle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması, ardından Karabağ'da yaşanan Ermeni mezalimi ve katliamlar Irak-İran Savaşı sürecince yeraltına çekilen Güney Azerbaycan Millî Hareketi

³¹⁰ Ö. Ağçay, **Conbeşe Daneşcui-ye Azerbaycan: Sembol-e Heyat ve Mobareze (Azerbaycan Öğrenci Hareketi: Yaşam ve Mücadele Simgesi)**, s. 20-21.

³¹¹ Ö. Ağçay, **Conbeşe Daneşcui-ye Azerbaycan: Sembol-e Heyat ve Mobareze (Azerbaycan Öğrenci Hareketi: Yaşam ve Mücadele Simgesi)**, s. 21.

ve dolayısı ile Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin tekrar siyasal ve toplumsal mücadelesine geri dönmesine neden olmuştur. Böylece üniversite kampüsleri yeniden siyasi olayların merkezine dönüşmüştür. Bu dönemde Güney Azerbaycan öğrenci hareketi kendini ilk kez 1991 yazında Tebriz Devlet Üniversitesinde yapılan Nizami Gencevi'nin 900. Doğum Yıl Dönümü Sempozyumu'nda göstermiştir. Birçok Fars milliyetçisi aydın ile birlikte Bahtiyar Vahapzade gibi Kuzey Azerbaycanlı Türk milliyetçisi şair ve Prof. Dr. Cevat Heyet gibi Güney Azerbaycanlı Türk milliyetçisi isimlerin katıldığı bu sempozyumda Türk milliyetçileri ve Fars milliyetçileri arasında ateşli tartışmalar yaşanmıştır. Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencilerinin bu sempozyuma yoğun katılım sağlaması, Türk milliyetçisi isimleri desteklemeleri ve oluşan ortamı Güney Azerbaycan'ın taleplerini dile getirmek için fırsat olarak görmeleri Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin yeni başlangıç noktası olmuştur. Fakat ilk ciddi gövde gösterileri 1992 baharında yaşanmıştır. Karabağ'ın işgali ve Kuzey Azerbaycan Türklerinin katliamı Güney Azerbaycanlı öğrencileri harekete geçirmiş ve 1992 yılının baharında Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencileri İran'ın sessizliğini protesto etmek amacıyla üniversite kampüsünde toplanmıştır. Yüzlerce öğrencinin katıldığı ve beklenmedik bir ilgi gören bu miting kısa sürede üniversite dışına taşmış, yüzlerce öğrenci üniversiteden dışarı çıkarak üniversitenin çevre caddelerinde ve Tebriz'in merkezi meydanı sayılan Saat Önü Meydanı'nda "Karabağ bizimdir, bizim kalacak" gibi sloganlarla bir taraftan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni desteklerken diğer taraftan da Tahran'ın sessizliğini protesto etmiştir. Bu protesto yürüyüşü Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin Irak-İran Savaşı'ndan sonra ilk ciddi gösterisi ve bağımsız bir Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin oluşması yönünde ilk ciddi adımı sayılmaktadır.³¹² Bu

³¹² N. Alizade, "Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)",

yürüyüşten bir sene sonra Mayıs 1993'te tekrar Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencileri Karabağ için eyleme geçmiş ve Hocalı Katliamı sebebi ile kızgın olan binlerce öğrenci rektörlük binası önünde toplanarak “Ölüm olsun Taşnak’a” ve “Karabağ’da kan akıyor, Tebriz kenardan bakıyor” gibi sloganlarla Tahran’ın sessizliğini protesto etmiştir.³¹³

1993 yılı Güney Azerbaycan öğrenci hareketi açısından açık mektuplar senesi olmuştur. Bu yıl içerisinde İran’ın çeşitli üniversitelerinden Güney Azerbaycanlı öğrencilerin imzasını taşıyan İranlı yöneticilere hitaben onlarca açık mektup yazılarak Güney Azerbaycan Türklerinin etnik hakları talep edilmiştir. Türkçe eğitim talep eden ve Güney Azerbaycan coğrafyasının kalkınma politikalarında ihmal edilmesini protesto eden Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencilerinin yazdığı açık mektubu 2 bin Güney Azerbaycanlı imzalamıştır. Bu mektubun Fecr-i Azerbaycan, Ahrar, Ümit-i Zencan ve Varlık gibi Güney Azerbaycan’ın ünlü gazete ve dergilerinde yayımlanması toplum içerisinde de Türkçe eğitim ve kültürel haklar ile ilgili duyarlılığın artmasına neden olmuştur.³¹⁴

Mayıs 1995'te İran Radyo Televizyon Kurumu Tahran'da toplumsal mesafeleri ölçmek amacı ile yaptığı kamuoyu araştırmasında bir anket çalışması gerçekleştirmiştir. Fakat Nesib L. Nesibli'nin aktardığına göre bu anket çalışmasında sorulan sorular içinde “*Bir Türk ile komşu olmaya hazır mısınız?*”, “*Bir Türk ile aynı odada çalışır mısınız?*”, “*Türklerin çoğunlukta olduğu mahalleden ev alır mısınız?*”, “*Azeri dilli şehirde*

Azerbaycan Öğrenci Hareketi, Nasireddin Alizade (Ed.), **Araz Öğrenci Dergisi Özel Sayısı**, 1384/2005, Tebriz, s. 38.

³¹³ N. Alizade, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)”, s. 39.

³¹⁴ N. Alizade, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)”, s. 40.

yaşamaya hazır mısınız?” ve “Bir Türk’ü evinize misafir eder misiniz?” gibi soruların yer alması Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin tepkisini çekmiş ve Tebriz Üniversitesi öğrencileri 9 Mayıs’ta bu anketi üniversite kampüsünde protesto etmiştir.³¹⁵

Öğrenci protestoları kampüsten Tebriz sokaklarına taşmıştır. Bu anket soruları Tahran Devlet Üniversitesi öğrencileri aracılığı ile Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencilerine ulaştırılmış ve Güney Azerbaycan öğrenci hareketi tarafından İran Radyo Televizyon Kurumunun bu anketin arkasındaki zihniyetini kınayan sert bildiriler yayımlanmıştır. Ancak en önemli olay 9 Mayıs günü gerçekleşmiş ve bu tarihte binlerce Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencisi üniversite kampüsünde “Ölüm olsun şovenizme”, “Azerbaycan var olsun, düşmanları kahrolsun” ve “Türkçe serbest olsun” gibi sloganlarla bu ankette yer alan sorular ve bu soruların arkasındaki zihniyeti protesto etmiştir. Bu protesto gösterisi ister yüksek katılımlı olma açısından isterse de yapılan tezahüratların içeriği açısından Güney Azerbaycan öğrenci hareketini yeni bir döneme taşıdığından dolayı Güney Azerbaycan tarihine “Güney Azerbaycan Öğrenci Günü” olarak geçerek her sene Güney Azerbaycanlı Türk milliyetçisi öğrenciler tarafından kutlanmaya başlanmıştır.³¹⁶

Protesto gösterisinden birkaç ay sonra gerçekleşen 5. Dönem İran İslamî Şura Meclisi seçimlerinde Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin adayı olan Mahmut Ali Çöhregani’nin adaylığının düşürülmesi, bir dizi olaylara yol açmıştır. Güney Azerbaycan Türklerinin etnik hak talepleri ile seçim kampanyasını yürüten Mahmut Ali Çöhregani’nin yakın çevresi Güney Azerbaycan öğrenci hareketi mensupları ve Türk

³¹⁵ N. L. Nesibli, **Azerbaycan Tarihi: Millet-Devlet-Siyaset**, 2. Baskı, Altınordu Yayınları, Ankara, 2021, s. 615.

³¹⁶ N. Alizade, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)”, s. 41.

milliyetçisi öğrencilerdir. Bir üniversite hocası olan Çöhregani Güney Azerbaycan mevzularına yönelik yaptığı konuşmalarla Tebrizli öğrencileri bilhassa da Tebriz Üniversitesi öğrencilerini etkilemiştir. Güney Azerbaycan Millî Hareketi'nin siyasallaşması yönünde önemli bir evreyi oluşturan Mahmut Ali Çöhregani'nin adaylığı sürecinde seçim çalışmaları Güney Azerbaycan öğrenci hareketi kontrolünde ilerlemiş ve bir anlamda Mahmut Ali Çöhregani, Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin adayı olarak seçim rekabetine katılmıştır. Nitekim Çöhregani'nin konuşmalarından rahatsız olan Tahran yönetimi Çöhregani'nin 600 bin oy almasına rağmen onun parlamentoya girişini engellemiştir. Bunun üzerine 19 Nisan 1996 tarihinde Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencileri Doğu Azerbaycan ilinin valilik binası önünde toplanarak Tahran'ın bu kararını protesto edip Mahmut Ali Çöhregani lehinde tezahüratta bulunmuştur. Polisin sert müdahalesi ile dağıtılan bu gösteri sonrasında farklı üniversitelerde okuyan birçok öğrenci Güney Azerbaycan öğrenci hareketi adına açıklama yaparak Tahran yönetiminin bu yasa dışı kararını kınamıştır.³¹⁷ Güney Azerbaycan kökenli olup öncelikli olarak İslam ve İranlı kimliğine sahip çıkan çok sayıda gerek din adamının gerekse siyasinin İran siyasi hayatında yerini aldığı görülmektedir. Ancak Çöhregani Güney Azerbaycan etniğine sahip olmanın dışında etnik söylemlerde bulunduğu ve başta Güney Azerbaycan öğrenci hareketi olmak üzere Güney Azerbaycan Türklerinin desteğini aldığı için İran Devleti tarafından tehdit unsuru olarak görülmüş ve gerekli şartları sağlamasına rağmen meclise girmesine izin verilmemiştir.

Mahmut Ali Çöhregani olayında çok sayıda öğrenci gözaltına alınmış ve birçok Türkçe yayın yapan öğrenci dergisi de kapatılmıştır. Tebriz Devlet Üniversitesi başta

³¹⁷ N. Alizade, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)”, s. 42, İ. Ramazânî, **İran'da Türk Milliyetçiliği Duruşu Traxtor İsyanı**, s. 87.

olmak üzere Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin güçlü olduğu üniversitelerde ağır güvenlik önlemleri alınarak Türk milliyetçisi öğrencilere çeşitli baskılar uygulanmış ve Türk kimliği bağlamında yapılan birçok faaliyete kısıtlamalar getirilmiştir. Bu baskılar ve kısıtlamalar Muhammed Hatemi'nin 1997 yılında cumhurbaşkanı olup İran'da reform dönemi başlayana kadar devam etmiştir. Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanı olması ile İran'da birçok siyasi, toplumsal ve kültürel alanda olduğu gibi etnikler konusunda da açılımlar yaşanmış, özellikle Türkçe yayın ve basın alanında çeşitli olanaklar sağlanıp serbestlikler getirilmiştir. Güney Azerbaycan öğrenci hareketi, Babek Kalesi Yürüyüşü'ne de yoğun katılım sağlamıştır. Nitekim Temmuz 1999'da sadece Tebriz Devleti Üniversitesinden dört otobüs öğrenci yürüyüşe katılmıştır.³¹⁸

Benzer bir biçimde her üniversiteden yüzün üzerinde öğrencinin Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin koordinatörlüğü ile Babek Kalesi Yürüyüşü'ne katılım sağladığı tahmin edilmektedir. Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı dönemi Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin basın yayın ve sivil toplum kuruluşları alanında ilerleme yaşadığı bir dönem olmuştur. İran üniversitelerinde ilk Türkçe dergi 1999 yılında “Tan Yıldızı (Dan Ulduzu)” ismi ile Erdebil kentinin Muhakkik-ı Erdebili Devlet Üniversitesinde yayın hayatına başlamış ve ardından kısa süre içinde neredeyse İran'ın bütün üniversitelerinde Türkçe dergiler yayımlanmıştır. Nitekim 24 Mayıs 2001 tarihinde Tahran'ın Hacı Nesireddin Tusi Devlet Üniversitesinde yapılan I. Azerbaycanlı Öğrenciler Festivali'ne 30 Türkçe dergi İran'ın çeşitli üniversitelerinden katılım sağlamıştır. Üç sene sonra 2004 yılında Hemedan kentinin Ebu Ali Sina Devlet

³¹⁸ N. Alizade, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)”, s. 45.

Üniversitesinde yapılan II. Azerbaycanlı Öğrenciler Festivali'nde bu sayı 50'ye çıkmıştır.³¹⁹

Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin yaygınlaşmasında dergiler ile birlikte sivil toplum kuruluşu olarak faaliyet gösteren öğrenci topluluklarının da önemli rolü olmuştur. Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin gelişim sürecinde yer alan en önemli öğrenci toplulukları Azerbaycanlı Öğrenciler Topluluğu, Tebriz Devlet Üniversitesi Sehend Edebi Topluluğu, Tebriz Devlet Üniversitesi İslami Encümeni, Tebriz Devlet Üniversitesi Azerbaycan Tanıtım Ocağı, Urmiye Devlet Üniversitesi Şehriyar Ocağı, Zencan Devlet Üniversitesi İslami Cemiyet Teşekkülü, Hemedan Ebu Ali Sina Devlet Üniversitesi Türkçe Edebi Topluluğu, Tahran Hacı Nesir Üniversitesi Çağrı Topluluğu, Tebriz Azad Üniversitesi Arman Topluluğu, Erdebil Azad Üniversitesi İslami Encümeni ve Azerbaycan Öğrenci Dergileri Topluluğu'dur.³²⁰ Bu topluluklar Azerbaycan müziği konserleri, Türkçe kitap ve dergi fuarları, Türk dili eğitimi kursları ve Azerbaycan tarihi ile ilgili çeşitli sempozyumlar gibi önemli etkinlikler düzenlemiştir. Nitekim 2000 yılında da Tebriz Devlet Üniversitesinde Araz dergisi ve Sehend Edebi Topluluğu faaliyete başlamıştır.³²¹

Uzun bir süre yayın hayatına devam eden Araz dergisi, Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencileri içerisinde en önemli siyasal

³¹⁹ İ. Savalan, "Güney ve Seda-ye Osyan-e Ebna-ye Vetan (Güney ve Vatan Evlatlarının İsyan Sesi)", Azerbaycan Öğrenci Hareketi, Nasireddin Alizade (Ed.), **Araz Öğrenci Dergisi Özel Sayısı**, 1384/2005, Tebriz, s. 78.

³²⁰ Ö. Ağçay, **Conbeşe Daneşcui-ye Azerbaycan: Sembol-e Heyat ve Mobareze (Azerbaycan Öğrenci Hareketi: Yaşam ve Mücadele Simgesi)**, s. 39-41.

³²¹ N. Alizade, "Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)", s. 45.

eğilime dönüşmesinde önemli rol oynamıştır. Sehend Edebi Topluluğu'nun 2000 yılındaki faaliyetleri sadece Türkçe şiir toplantılarıyla sınırlı kalmamış, film gösterimleri de yapılmıştır. Bu öğrenci topluluğu tarafından 2000 yılında üniversitede gösterilen Babek, İmadeddin Nesimi, Dede Korkut ve Kanlı Karabağ filmleri öğrencilerin büyük beğenisini kazanmış ve yüzlerce öğrenci gösterimin yapıldığı Bilim Fakültesinin salonunu doldurmuştur. Araz dergisinden sonra Yurt ve Baykuş dergileri de Türkçe-Farsça öğrenci dergisi olarak 2001 yılında Tebriz Devlet Üniversitesinde yayın hayatına başlamıştır. Fizik Fakültesi İslami Topluluğu tarafından yayımlanan Baykuş dergisi, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı isminde özel sayı yayımlayarak Türk Dünyası şairlerine geniş yer vermiştir.³²²

2001 yılında Tebriz Devlet Üniversitesinde öğrenciler iki sayı Araz dergisi, bir sayı Çamlıbel dergisi, iki sayı Han Nine dergisi ve bir sayı Yaprak dergisi yayımlayarak öğrenciler tarafından yayımlanan dergi sayısını dörde çıkarmışlardır. Aynı yıl Tebriz Devlet Üniversitesinde yapılan Kültür ve Sanat Haftası etkinliklerinin açılış programına Prof. Dr. Cevat Heyet'in katılması, Demirçi ve Haray gibi müzik gruplarının Türkçe eserler seslendirmesi öğrencilerin ilgisini çekmiş ve öğrenciler etkinliklere yoğun katılım sağlamıştır. 2002 yılında Tebriz Devlet Üniversitesinde yayımlanan Türkçe dergilere Elçi, Barış ve Seher dergileri de eklenmiştir. Barış ve Seher dergileri Tebriz Sağlık Bilimleri Üniversitesi öğrencileri tarafından yayımlanmıştır. Elçi dergisi son sayısında Eski Kuzey Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebülfazl Elçibey'in fotoğrafını yayımladığından dolayı kapatılmıştır.³²³

³²² N. Alizade, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)”, s. 46-47.

³²³ N. Alizade, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)”, s. 49.

12 Aralık 2002 tarihinde Güney Azerbaycan öğrenci hareketi mensupları Azerbaycan Demokrat Fırkası ve 12 Aralık 1945 tarihinde kurulan Güney Azerbaycan Özerk Hükümeti’ni anmak için Prof. Dr. Muhamemd Taki Zehtabi’nin mezarı başında toplanmıştır. Yüzlerce öğrencinin katıldığı bu anma toplantısına güvenlik güçleri sert müdahalede bulunmuş ve yalnızca Tebriz Devlet Üniversitesinden 70 öğrenci gözaltına alınmıştır.³²⁴ 2003 yılında Tebriz Devlet Üniversitesinde yayımlanan Türkçe dergilere Azerbaycan Güneşi, Özlük ve Çalgı isiminde dergiler de eklenmiştir. 2003 yılına damga vuran olay Tahran’da yaşanmıştır. Her sene 24 Nisan tarihinde İran Ermenileri, İran İçişleri Bakanlığından aldığı izinle polis gözetiminde Türkiye karşıtı yürüyüş gerçekleştirmektedir. Genellikle Tahran’daki Türkiye Büyükelçiliği önünde sözde Ermeni soykırımını anmak için yapılan gösteride Türkiye’yi hedef alan tezahüratlar da yapılmaktadır. Güney Azerbaycanlı öğrenciler, 2003 yılında İran İçişleri Bakanlığına bir mektup yazarak 1918 yılında Güney Azerbaycan Türklerinin Ermeniler tarafından soykırıma uğradıklarını belirtip Ermenilere izin verilmemesini talep ettiler. Ayrıca Ermenilerin Karabağ’da işledikleri cinayetlere de vurgu yaparak Güney Azerbaycanlı öğrencilere protesto izni verilmesini istediler. İran İçişleri Bakanlığı’nın bu talebi reddetmesi öğrencilerin tepkisine yol açmış; Tebriz Devlet Üniversitesi, Azad-ı Tebriz Üniversitesi ve Zencan Devlet Üniversitesi gibi çeşitli üniversitelerde Pan-Ermenizm’in sembelleri ateşe verilerek Ermeni mezalimi protesto edilmiştir. Tahran’daki Türkiye Büyükelçiliği önünde Güney Azerbaycan Türk’ü öğrenciler ve Ermeniler arasında çıkan

³²⁴ N. Alizade, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)”, s. 51.

kavgada Güney Azerbaycanlı öğrenciler bıçaklı saldırıya uğramış ve hastaneye kaldırılmışlardır.³²⁵

2003 yılında Güney Azerbaycan öğrenci hareketi açısından en önemli olay Hemedan kentinin Ebu Ali Sina Devlet Üniversitesinde yaşanmıştır. Muhammed Hatemi'nin reformcu politikalarından dolayı birçok üniversitede Türkçe dergiler yayımlanabilmiş, 2003 senesinde onlarca Türkçe dergi Hemedan kentinin Ebu Ali Sina Devlet Üniversitesinde bir araya toplanarak “Güney Azerbaycan Öğrenci Dergileri Festivali” gerçekleştirilmiştir.³²⁶

2004 yılında Tebriz Devlet Üniversitesinde yayımlanan Türkçe dergilerin Güney Azerbaycan Özerk Hükümeti, Pan-Farsizm ve Urmiye Gölü özel sayıları öğrenciler arasında geniş yankı uyandırdığından bazı dergiler kapatılmıştır. Fakat en önemli olay Tahran yönetiminin Urmiye Gölü'ndeki adaların Türkçe isimlerinin Farsça isimler ile değiştirilmesi yönündeki kararının basında yer alması sonucu yaşanmıştır. Bu karar Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin tepkisine neden olmuş ve İran'ın çeşitli üniversitelerinde binlerce öğrenci Tahran yönetiminin bu girişimini kınayan onlarca bildiriye imza atmıştır. Nitekim sadece Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencilerinin yayımladığı bildiriye 2 bin Güney Azerbaycanlı öğrenci imzalamıştır. Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin yoğun tepkisi neticesinde Tahran yönetimi geri adım atmak zorunda kalmış ve kararını geri çekmiştir. Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin önemli ayaklarından birini öğrenci toplulukları oluşturmaktadır. Bu topluluklar müzik, Türkçe kursuları ve çeşitli kültürel etkinlikler alanında faaliyet göstererek Güney Azerbaycan

³²⁵ N. Alizade, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)”, s. 53.

³²⁶ N. Alizade, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)”, s. 54.

kültürü ve tarihini öğrenciler arasında yaymaya çalışmaktadır. Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin en ünlü topluluğu olan Tebriz Devlet Üniversitesi Azerbaycan Tanıtım Ocağı 2004 yılında kurulmuştur. Bu topluluk bünyesinde her sene Azerbaycan Türkçesi kursları, Türk tarihi tartışma programları, Türkçe konserler ve Türkçe kitapların sergilendiği fuarlar Tebriz Devlet Üniversitesinde gerçekleştirilmektedir.³²⁷

Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin önemli merkezlerinden bir diğeri Urmiye Devlet Üniversitesidir. Bağımsız bir Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin başlangıç noktası 1991 yılı kabul edilirse 1991 yılından 2006 yılına kadar Urmiye Devlet Üniversitesinde Türkçe kurslar verilmiş, Saib Tebrizi gibi Güney Azerbaycanlı şairler için anma geceleri düzenlenmiş, Türkçe konserler yapılmış, öğrenci toplulukları çeşitli faaliyetlere başlamış ve protestolar yapılmıştır. Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin şekillenmeye başladığı 90'lı yıllarda Urmiye Devlet Üniversitesinde yaşanan en önemli olaylar İran Radyo Televizyon Kurumu protestosu ve Karabağ Haftası etkinliğidir. İran Radyo Televizyon Kurumu Programları Değerlendirme ve Araştırma Merkezi'nin Nisan 1995 tarihinde, Tahran'da toplumsal mesafeleri ölçmek amacı ile yaptığı ankette Türk karakterinin aşağılanması Güney Azerbaycan'ın çeşitli üniversitelerinde olduğu gibi Urmiye Devlet Üniversitesinde de tepkiye yol açmış ve Urmiye Devlet Üniversitesi öğrencileri 9 Mayıs 1995 tarihinde Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencileri ile eş zamanlı olarak bu anket çalışmasını protesto etmiştir. Urmiye Devlet Üniversitesinin rektörlük binası önünde toplanan öğrenciler Mayıs 1995 günü üniversitenin giriş kapısını kırarak

³²⁷ N. Alizade, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374 (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995)”, s. 56.

“Yaşasın Azərbaycan” ve “Azərbaycan var olsun” sloganları ile şehir merkezine doğru hareket etmiştir.³²⁸

Ekim 1997 tarihinde Güney Azərbaycan’ın ünlü şairi “Muhammed Hüseyin Şehriyar’ı Anma Etkinliği” Urmiye Devlet Üniversitesinde gerçekleşmiştir. Güney Azerbaycanlı öğrenciler tarafından yapılan ve altı gün süren bu etkinlikte çeşitli konuşmacılar Şehriyar’ın Azerbaycan şiir ve edebiyatındaki yeri hakkında konuşmalar yapmıştır. Ayrıca Urmiye Devlet Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi salonunda yapılan Azerbaycan müziği konseri öğrencilerin büyük beğenisini kazanmıştır. Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin Urmiye Devlet Üniversitesinde yaygınlaşması ve baskın siyasi söyleme dönüşmesindeki en önemli rolü 18 Mayıs 1998 tarihinde bu üniversitede kurulan “Şehriyar Öğrenci Topluluğu” oynamıştır. Nitekim topluluk sadece ilk sekiz yılda düzenlediği faaliyetlerde altmışın üzerinde büyük sempozyum, kongreye imza atmış ve yüzün üzerinde toplantı gerçekleştirmiştir.³²⁹

Nisan 1999 tarihinde Urmiye Devlet Üniversitesinin ilk Türkçe dergisi olan “Güneş” dergisi yayın hayatına başlamış ancak yalnızca bir sayı yayımlanma fırsatı bulmuş ve ilk sayı yayımlandıktan sonra kapatılmıştır. Bunun üzerine Ekim 1999 tarihinde “Bakış” dergisi ve ardından “Bulut” ve “Ulduz (Yıldız)” dergileri yayımlanmıştır. Güney Azerbaycan Millî Hareketi’nin kurucularından sayılan Prof. Dr.

³²⁸ İ. Savalan, “Suht Urmu (Mururi Ber Faaliyethaye Daneşcuyan-e Azerbaycani-ye Daneşgah Urmiye) / Urmu Yakıldı (Urmiye Üniversitesi Azerbaycanlı Öğrencilerinin Faaliyetlerine Kısa Bakış)”, Azerbaycan Öğrenci Hareketi, Nasireddin Alizade (Ed.), **Araz Öğrenci Dergisi Özel Sayısı**, Tebriz, 1384/2005, s. 57-58.

³²⁹ İ. Savalan, “Suht Urmu (Mururi Ber Faaliyethaye Daneşcuyan-e Azerbaycani-ye Daneşgah Urmiye) / Urmu Yakıldı (Urmiye Üniversitesi Azerbaycanlı Öğrencilerinin Faaliyetlerine Kısa Bakış)”, s. 58.

Muhammed Taki Zehtabi'yi Anma Toplantısı, 5 Mart 2000 tarihinde Urmiye Devlet Üniversitesinde gerçekleştirilmiştir. Ancak 2000 yılının en önemli olayı 8 Mart günü yaşanmıştır. İran'ın ünlü gazetelerinden olan "Risalet" gazetesi başyazarı Emir Muhibbiyan, 7 Mart 2000 tarihinde Urmiye Devlet Üniversitesinin misafiri olarak 6. Dönem İran İslamî Şura Meclisi ile ilgili öğrencilere bir konuşma yapmış, konuşmasının sonundaki soru cevap bölümünde "İran'da Türk yoktur." cümlesini kurması öğrencilerin tepkisine neden olmuş ve 8 Mart günü 1200 öğrenci Urmiye Devlet Üniversitesi Ziraat Fakültesi önünde toplanarak Emir Muhibbiyan ve onu davet eden topluluğu protesto etmiştir. "İran'da Türk yoktur." ifadesinin yol açtığı öfke patlaması, bir bakıma Tahran'ın Türkleri ötekileştiren politikalarına karşı bir tepki niteliğinde olup Emir Muhibbiyan ve üniversite yetkililerinin özür dilemesi ile son bulmuştur.³³⁰ 15 Kasım 2000 tarihinde İran Meşrutiyet Devrimi'nin liderlerinden ve Güney Azerbaycan'ın millî kahramanlarından olan "Settar Han'ı Anma Etkinliği" Urmiye Devlet Üniversitesinde gerçekleşmiştir.³³¹ Bir gün süren bu etkinliğin ana gündem maddesini Güney Azerbaycan Türklerinin etnik talepleri oluşturmuştur. 2002 yılında Urmiye Devlet Üniversitesinin ünlü Türkçe dergisi olan "Bakış" dergisi on bir sayı yayımlandıktan sonra kapatılmıştır. Fakat çok geçmeden yerini "Uyanış" isminde başka bir dergi almıştır. Mayıs 2002 tarihinde 2 bini aşkın

³³⁰ İ. Savalan, "Suht Urmu (Mururi Ber Faaliyethaye Daneşcuyan-e Azerbaycani-ye Daneşgah Urmiye) / Urmu Yakıldı (Urmiye Üniversitesi Azerbaycanlı Öğrencilerinin Faaliyetlerine Kısa Bakış)", s. 59-60.

³³¹ İ. Savalan, "Suht Urmu (Mururi Ber Faaliyethaye Daneşcuyan-e Azerbaycani-ye Daneşgah Urmiye) / Urmu Yakıldı (Urmiye Üniversitesi Azerbaycanlı Öğrencilerinin Faaliyetlerine Kısa Bakış)", s. 60.

Urmiye Devlet Üniversitesi öğrencisi ortak bir bildiriye imza atarak “Şems-i Tebriz” dergisinin kapatılmasını ve Türkçe basına artan baskıyı kınamıştır.³³²

Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin aktif olduğu bir diğer üniversite Hemedan kentinde yer alan Ebu Ali Sina Üniversitesi'dir. 1999 yılında Ebu Ali Sina Üniversitesinde ilk Türkçe edebi topluluk olan “Türkçe Şiir Topluluğu” kurulmuş ve ardından bu topluluk bünyesinde “Yıldırım” dergisi yayın hayatına başlamıştır. Bu topluluğun faaliyetleri yalnızca şiir ve edebiyat alanıyla sınırlı olmamış; 1999 yılından 2006 yılına kadar Türkçe Kitap Fuarı, Azerbaycan Resim ve Fotoğraf Sergisi, Babek Kalesi Yürüyüşü Gezisi, Türkçe Eğitim Kursları ve Şeyh Muhammed Hıyabani Sempozyumu gibi farklı faaliyetlere imza atmıştır.³³³

İran toplumu geleneksel toplumdan modern topluma geçiş dönemini yaşamaktadır ve İran’da ortaya çıkan birçok yenilikçi toplumsal hareket bu geçişin sancılarından doğmuştur. Güney Azerbaycan coğrafyasında ortaya çıkan ve İran’ın çeşitli üniversitelerinde önemli bir toplumsal harekete dönüşen Güney Azerbaycan öğrenci hareketi bu kaideden müstesna değildir ve yenilikçi bir hareket olarak toplumsal değişimlerin bir bölümünün tezahürü rolünü üstlenmiştir. Bu açıdan iki yönlü bir hareket olarak da dikkat çekmektedir. Bu hareket bir taraftan çağdaş ve küresel değerler olan bireysel hak ve özgürlüklerin İran’da korunması ve uygulanması mücadelesi verirken öte

³³² İ. Savalan, “Suht Urmu (Mururi Ber Faaliyethaye Daneşcuyan-e Azerbaycani-ye Daneşgah Urmie) / Urmu Yakıldı (Urmiye Üniversitesi Azerbaycanlı Öğrencilerinin Faaliyetlerine Kısa Bakış)”, s. 61.

³³³ N. Alizade, “Nim Negahi Be Conbeş-e Daneşcui-ye Azerbaycan Der Hemedan (Hemedan’da Azerbaycan Öğrenci Harekâtı’na Kısa Bakış)”, Azerbaycan Öğrenci Hareketi, Nasireddin Alizade (Ed.), **Araz Öğrenci Dergisi Özel Sayısı**, Tebriz, 1384/2005, s. 63.

yandan İran'daki ulusal değişimlerin etkisinde milliyetçi ve korumacı motivasyonla hareket ederek kolektifçi bir hareket olarak da öne çıkmaktadır.

Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin önemli boyutlarından birini İran'ın çeşitli üniversitelerinde yayımlanan Türkçe dergiler oluşturmaktadır. İran'ın çeşitli üniversitelerinde yayımlanan Türkçe öğrenci dergileri Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin ortaya çıkışı ve gelişim sürecinde yani 1991'den 2006 yılına kadar iki ana evrede ele alınabilir. Birinci evre ilk Türkçe dergi olan Dan Ulduzu (Tan Yıldızı) dergisinin 1999 yılında yayımlanmasından 2001 yılında Tahran'ın Hacı Nesireddin Tusi Devlet Üniversitesinde yapılan ve 30 Türkçe öğrenci dergisinin katılım sağladığı I. Azerbaycanlı Öğrencilerin Dergileri Festivali'ne kadarki süreyi kapsamaktadır. İkinci evre ise 2001 yılından 2004 yılında Hemedan'ın Ebu Ali Sina Devlet Üniversitesinde yapılan ve 50 Türkçe öğrenci dergisinin katılım sağladığı II. Azerbaycanlı Öğrencilerin Dergileri Festivali'ne kadarki süreyi kapsamaktadır. Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin ortaya çıkışında önemli rol oynayan birinci evre Türkçe dergiler içinde Dan Ulduzu (Tan Yıldızı, Muhakkik-i Erdebili Devlet Üniversitesi), Çiçek (Tahran Sağlık Bilimleri Üniversitesi), Öğrenci (Tahran Emir Kebir Teknik Üniversitesi), Çağrı (Tahran Hacı Nesireddin Tusi Devlet Üniversitesi), Yol (Tahran Devlet Üniversitesi), Erdem (Tahran Şehit Beheşti Devlet Üniversitesi), Düzgün Haber (Tahran Devlet Üniversitesi), El Sesi (Tahran Devlet Üniversitesi), Birlik (Tahran Devlet Üniversitesi), Haydar Baba (Tahran Devlet Üniversitesi), Araz (Tahran Devlet Üniversitesi), Işık (Tahran Devlet Üniversitesi), Sav (Tahran Devlet Üniversitesi), Yurt (Tebriz Devlet Üniversitesi), Yaprak (Tebriz Devlet Üniversitesi), Elçi (Tebriz Devlet Üniversitesi), Baykuş (Tebriz Devlet Üniversitesi), Araz (Tebriz Devlet Üniversitesi), Han Nine (Tebriz Devlet Üniversitesi), Yurt (Tebriz Devlet Üniversitesi), Seher (Tebriz Devlet Üniversitesi), Barış (Tebriz Devlet Üniversitesi), Çamlı Tel (Miyana Azad Üniversitesi), Bakış (Urmiye Devlet Üniversitesi), Ulduz (Urmiye Devlet Üniversitesi), Bulut (Urmiye Devlet

Üniversitesi), Güneş (Urmiye Devlet Üniversitesi), Sabah (Muhakkik-i Erdebili Devlet Üniversitesi), Savalan (Muhakkik-i Erdebili Devlet Üniversitesi), Ayna (Ebher Azad Üniversitesi), Ses (Zencan Devlet Üniversitesi), Şehriyar (Zencan Devlet Üniversitesi), Nesim (Merend Azad Üniversitesi), Toprak (Hoy Peyam-ı Nur Üniversitesi), Birlik (Marağa Azad Üniversitesi), Ildırım (Hemedan Ebu Ali Sina Devlet Üniversitesi), Araz (Kazvin Azad Üniversitesi), Kopuz (Gilan Devlet Üniversitesi), Sehend (İsfahan Devlet Üniversitesi), Dan Ulduzu (İsfahan Teknik Üniversitesi), Şehriyar (İsfahan Teknik Üniversitesi), Kimlik (Senendec Devlet Üniversitesi), Gerçek (Mazenderan Devlet Üniversitesi) ve Ulduz (Bircend Devlet Üniversitesi) dergileri öne çıkmaktadır.³³⁴

İkinci evre Türkçe öğrenci dergiler içinde ise Güneş (Tebriz Devlet Üniversitesi), Azerbaycan Güneşi (Tebriz Devlet Üniversitesi), Azer (Tebriz Devlet Üniversitesi), Özlük (Tebriz Devlet Üniversitesi), Çalgı (Tebriz Devlet Üniversitesi), Ayna (Tebriz Azad Üniversitesi), Hazar (Tebriz Azad Üniversitesi), Arta (Tebriz Azad Üniversitesi), Uyanış (Urmiye Devlet Üniversitesi), Tansu (Urmiye Devlet Üniversitesi), Yeşil (Urmiye Devlet Üniversitesi), Bulut (Urmiye Devlet Üniversitesi), Sayan (Erdebil Peyma-ı Nur Üniversitesi), Savalan (Muhakkik-i Erdebili Üniversitesi), Aktarış (Serab Azad Üniversitesi), Ulduz (Erak Azad Üniversitesi), Sönmez (Bunab Azad Üniversitesi), Erkin (İlam Devlet Üniversitesi), Haray (Feryat Tahran Devlet Üniversitesi), Birlik (Tahran Devlet Üniversitesi), Güneş (Tahran Devlet Üniversitesi), Yaşayış (Tahran Devlet Üniversitesi), Yeşil Yol (Hoy Peyam-ı Nur Üniversitesi), Çamlıbel (Nakade Peyam-ı Nur Üniversitesi), Bulut (Hemedan Ebu Ali Sina Devlet Üniversitesi), Tanış (Germi Azad Üniversitesi), Dan Yeli (Meşkinşehir Azad Üniversitesi), Işık Yol (Miyandoab Azad Üniversitesi), Ana Yurt (Yezd Devlet Üniversitesi), Çalış (Merend Peyam-ı Nur

³³⁴ Ö. Ağçay, **Conbeşe Daneşcui-ye Azerbaycan: Sembol-e Heyat ve Mobareze (Azerbaycan Öğrenci Hareketi: Yaşam ve Mücadele Simgesi)**, s. 38.

Üniversitesi), Yeni Bakış (Kazvin Devlet Üniversitesi), Deniz (Sehend Teknik Üniversitesi), Bakış (Kirman Devlet Üniversitesi) ve Ulduz (Bircend Devlet Üniversitesi) dergilerinin ismi öne çıkmaktadır. Ayrıca Güney Azerbaycanlı öğrencilerin Türkçe dergi çıkarmaları İran’da yaşayan diğer Türk topluluklarına mensup öğrencileri de etkilemiş ve Türkmen öğrenciler tarafından Etrek, Çeşme, Ülkem, Suph-i Sahra ve Sahra dergileri ; Kaşkay Türk’ü öğrenciler tarafından ise Ülkemiz isminde Türkçe dergi yayımlanmıştır.³³⁵ Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin ilk Türkçe dergisi Dan Ulduzu ilk baskısının yapıldığı 1999 yılından 2006 yılına kadar söz konusu hareketin mensupları tarafından 120 adet yayımlanmıştır.³³⁶

Güney Azerbaycanlı öğrencilerin yayımladığı Türkçe dergilerin içeriği incelendiğinde en çok Türkçe eğitim talebi, Türkçenin özellikleri, Türk şairler ve Türkçe şiir, Türk tarihi, Azerbaycan tarihindeki önemli kişilerinin biyografisi, Güney Azerbaycan bölgesinin iktisadi açıdan geri bırakılması ve federalizm gibi adem-i merkezîyetçi yönetim biçimlerinin avantajları konularına yer verildiği görülmektedir.

Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin gelişim sürecinde Azerbaycanlı Öğrenciler Topluluğu’nun kurulması Güney Azerbaycan Millî Hareketi bağlamında ilk örgütlenme teşebbüslerinden sayılmaktadır. Bu topluluk ister basın yayın alanındaki faaliyetleriyle isterse de İran’da Türk milliyetçisi öğrencilerden geniş bir ağ kurma çabasıyla kendine özgü özellikler taşıyan başarılı bir girişim olmuştur. 1990’ların başında kurulan ve 2006 yılına kadar aktif bir şekilde faaliyet gösteren Azerbaycanlı Öğrenciler

³³⁵ Ü. Şükri, “Negahi Be Neşriyat-e Daneşcui-ye Azerbaycan (Azerbaycan Öğrenci Dergilerine Bakış)”, Azerbaycan Öğrenci Hareketi, Nasireddin Alizade (Ed.), **Araz Öğrenci Dergisi Özel Sayısı**, Tebriz, 1384/2005, s. 127-128.

³³⁶ Ö. Ağçay, **Conbeşe Daneşcui-ye Azerbaycan: Sembol-e Heyat ve Mobareze (Azerbaycan Öğrenci Hareketi: Yaşam ve Mücadele Simgesi)**, s. 38.

Topluluğu'nun faaliyetlerinin başında kitap yayımları ve sempozyumların düzenlenmesi gelmektedir. Azerbaycanlı Öğrenciler Topluluğu tarafından yayımlanan kitaplar İran genelinde ilgi ile karşılanıp birçok üniversitede yaygın bir biçimde dağıtılmıştır. Örneğin bu topluluk tarafından yayımlanan “Türkler ve İran” adlı eser 50 binin üzerinde basılmıştır. Öte yandan İran'da “Federalizm” adlı eserin yayımlanması o güne kadar İran siyasi literatüründe tabu olan adem-i merkeziyetçi yönetim biçimleri konusunu resmî tartışmaların gündemine taşımıştır.³³⁷ Bu iki eser dışında Azerbaycanlı Öğrenciler Topluluğu tarafından öğrenci dergilerinin özel sayısı olarak yayımlanan “Azerbaycan Kadını, Batı Azerbaycan Meselesi ve Azerbaycan ve Bir Asır Ermeni Cinayetleri” İran üniversitelerinde Güney Azerbaycanlı öğrencilerin en çok okuduğu eserler arasında yer almıştır.³³⁸

Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin gelişim sürecinde Güney Azerbaycan'ın çeşitli üniversitelerinde kurulan “Azerbaycan Tanıtım Ocakları”nın da etkisi olmuştur. İlk kez Tebriz Devlet Üniversitesinde 2004 yılında kurulan Azerbaycan Tanıtım Ocağı, kısa süre içerisinde Muhakkik-i Erdebili Üniversitesi, Şehit Medeni Azerbaycan Üniversitesi, Tebriz Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Zencan Devlet Üniversitesi ve Urmiye Devlet Üniversitesinde de kurulmuştur. Bu öğrenci toplulukları bünyesinde gerçekleştirilen Türkçe kursları, Türk tarih konferansları, Azerbaycan müziği konserleri ve kültür gezileri Azerbaycan Türklüğünün kültürel varlığını üniversite öğrencilerine

³³⁷ Azerbaycanlı Öğrenciler Topluluğu, “Federalizm Der İran (Mecmue Mekalat)”, **Tahran Emir Kebir Teknik Üniversitesi Öğrenci Dergisinin Özel Sayısı**, Azerbaycanlı Öğrenciler Topluluğu Araştırma Merkezi, Tahran, 2003.

³³⁸ Ö. Ağçay, **Conbeşe Daneşcui-ye Azerbaycan: Sembol-e Heyat ve Mobareze (Azerbaycan Öğrenci Hareketi: Yaşam ve Mücadele Simgesi)**, s. 35.

tanıtmakta önemli rol oynamıştır.³³⁹ Nitekim sadece Azerbaycan Tanıtım Ocağı'nın faaliyete başladığı yıldan itibaren üye sayısı 1500 öğrenciye ulaşmıştır.³⁴⁰

Bütün bu faaliyetler ile birlikte Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin zirve yaptığı olay Mayıs 2006 tarihinde İran gazetesinde yayımlanan Azerbaycan Türklerinin aşağılandığı karikatürü protesto olayıdır. Güney Azerbaycan Millî Hareketi ve İran'da Türk milliyetçiliğini yeni bir evreye taşıyan bu olayda yaklaşık bir ay boyunca Güney Azerbaycan caddeleri Tahran karşıtı protestolara sahne olmuştur. Güney Azerbaycan tarihine “Mayıs Ayaklanması” olarak geçen bu protestolara Güney Azerbaycan öğrenci hareketi öncülük etmiş ve bir öğrenci protestosu olarak başlayıp ardından sokaklara taşınmıştır. İran'ın resmî hükümet gazetesi olan İran gazetesi 12 Mayıs 2006 tarihli sayısında çocuklar için hazırladığı ekinde Azerbaycan Türklerini aşağılayan bir karikatür yayımlamıştır. Her hafta sonu sabahları yayımlanan bu ek sayıda yer alan karikatürde Güney Azerbaycan Türkleri ezilmeleri gereken hamam böceklerine benzetilmiştir. Bu karikatürden Güney Azerbaycanlı öğrenciler haberdar olduktan sonra 16 Mayıs 2006 tarihinde Tebriz ve Urmiye Devlet Üniversitelerinde eş zamanlı olarak üniversitenin rektörlük binası önünde toplanıp bu karikatürü protesto etmek için rektörlükten izin talep etmiştir. Rektörlükten izin çıktıktan sonra öğrenciler, Güney Azerbaycanlı öğrenciler adına bir bildiri yayımlayıp öğrencileri 17 Mayıs günü Tebriz Devlet Üniversitesi Eczacılık Fakültesi ve Urmiye Devlet Üniversitesi Ziraat Fakültesi önünde toplanmaya davet etmiştir. 17 Mayıs günü geldiğinde 5 bini aşkın öğrenci Tebriz Devlet

³³⁹ Son yıllara kadar çeşitli üniversitelerde faaliyet gösteren bu ocaklar Azerbaycan Ocakları adında tek bir çatı altında birleşmiştir. Bu ittifakın yayın organı için bakınız: <https://t.me/azerbaycanocaklari>, (21.09.2023).

³⁴⁰ Tebriz Devlet Üniversitesi Azerbaycan Tanıtım Ocağı, <https://rb.gy/3kz59>, (21.09.2023).

Üniversitesinde ve binlerce öğrenci Urmiye Devlet Üniversitesinde protestoya katılıp “Yaşasın Azerbaycan” ve “Ölüm olsun Fars şovenizmine” gibi sloganlarla hükümetin resmî gazetesinde yayımlanan karikatürü protesto etmiştir. Tebriz ve Urmiye Devlet Üniversitelerinde yapılan protestonun haberi Tahran’a ulaşınca 18 Mayıs 2006 tarihinde Tahran’da okuyan Güney Azerbaycanlı öğrenciler Tahran Devlet Üniversitesi Hukuk ve Siyaset Bilimi Fakültesi önünde toplanıp benzer bir gösteri gerçekleştirmiştir. Bu tarihten sonra bir hafta içinde İran’ın; Azad-ı Tebriz, Zencan, Erdebil, Terbiyet-i Muallim, Azad-ı Hoy, Azad-ı Binab, Azad-ı Marağa, Hace Nesir-i Tahran, Hemedan Ebu Ali Sina, Bircend, Reşt, Kazvin, Tahran Emir Kebir, Tahran Allame Tebatebai, Peyam Nur-i Sulduz gibi onlarca üniversitesinde benzer protestolar gerçekleşmiş ve İran tarihinde Güney Azerbaycanlı öğrenciler ilk kez onlarca üniversitede on binlerce öğrencinin katılımı ile Fars üstünlüğünü protesto etmiştir.³⁴¹

Öğrenciler tarafından başlatılan protestolar kısa süre içinde şehirlere de taşınmış ve 20 Mayıs tarihinde Hoy kentinde halk şehir merkezinde toplanarak Tahran’ın ayrımcı politikalarını protesto etmiştir. Ardından 21 ve 22 Mayıs 2006 tarihlerinde en kalabalık protesto gösterisi Tebriz ve Urmiye kentlerinde gerçekleşmiştir. Yüz binlerce Güney Azerbaycanlı bu şehirlerde sokaklara çıkarak bir taraftan öğrencilere destek yürüyüşü yaparken diğer taraftan da Tahran’ın Güney Azerbaycan Türklerine yönelik yüz senedir devam eden asimilasyonist politikalarını ve Fars şovenizmini protesto etmiştir. Tebriz ve Urmiye kentlerinin ardından bir ay boyunca Güney Azerbaycan’ın onlarca büyük ve küçük şehir ve kasabasında benzer gösteriler gerçekleşmiş, böylece İran’da Türk milliyetçiliği Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin öncülüğünde yeni bir evreye

³⁴¹ Ö. Ağçay, **Conbeşe Daneşcui-ye Azerbaycan: Sembol-e Heyat ve Mobareze (Azerbaycan Öğrenci Hareketi: Yaşam ve Mücadele Simgesi)**, s. 43-44.

taşınmıştır.³⁴² Bu gösterilerde yüzlerce Güney Azerbaycanlı öğrenci güvenlik güçleri tarafından gözaltına alınmış ve onlarca öğrenci uzun süreli hapis cezasına çarptırılarak cezaevlerine gönderilmiştir. Ayrıca 50’den fazla öğrenci üniversiteden uzaklaştırma cezası almıştır.³⁴³ Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin öncülüğünde başlatılan ve yüz binleri sokağa çeken bu protestolar sonucunda hükümetin resmî gazetesi olan İran gazetesi geçici de olsa kapatılmış ve Güney Azerbaycan Türklüğünün talepleri İran’ın ana gündemine taşınmıştır. Öte yandan ilk kez İran’da Türk milliyetçiliği meselesi uluslararası basının önemli gündem maddelerinden birine dönüşmüş, birçok ünlü basın ve medya kuruluşu bu konuyu ele almıştır. Çünkü bir zamanlar Türk etniğini hedef alan birtakım söylem ve eylemlere sınırlı sayıda protestocu tepki gösteriyordu ve bunların etkileri İran sınırları içinde kalıyordu. Ancak Güney Azerbaycan Türklerinin 1925 Pehlevi döneminden beri uğradıkları haksızlıklar, gittikçe daha da artan oranda kendi öz kimliklerine dönme eğilimleri ve artık teknolojinin de gelişmesiyle birlikte farklı yerlerdeki insanların olaylardan daha hızlı bir şekilde haberdar olabilmeleri, daha kolay örgütlenebilmeleri ve bunların etkilerinin artık İran sınırlarını aşması aslında bir bakıma Güney Azerbaycan millî bilincini 2006 yılı karikatür krizi ile farklı bir noktaya taşımıştır.

Güney Azerbaycan öğrenci hareketini İran öğrenci hareketinden ayıran en temel mesele bu hareketin benimsediği temel değerler ve uğruna mücadele verdiği amaçlardır. İran öğrenci hareketi geçen 50 sene içinde siyasal konjonktüre göre Marksist, milliyetçi, İslamcı ve liberal ideolojilerin gölgesinde hareket etmeyi tercih ederken bu ideolojiler ile Fars toplumunun kültürel değerleri arasında sentez oluşturmaya çalışmıştır. Oysa Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin temel değerlerini, Güney Azerbaycanlı bireyin bireysel

³⁴² Ö. Ağçay, **Conbeşe Daneşcui-ye Azerbaycan: Sembol-e Heyat ve Mobareze (Azerbaycan Öğrenci Hareketi: Yaşam ve Mücadele Simgesi)**, s. 44.

³⁴³ Yoldaş Öğrenci Dergisi, Zencan Devlet Üniversitesi, S.18, 2010, s. 1.

ve millî haklarını Türk kimliği çerçevesinde tanımlaya çalışması oluşturmaktadır. Bu nedenle Güney Azerbaycanlı birey, bireysel ve kolektif haklarını millî kimliği esas alarak talep etmiştir.³⁴⁴ Öte yandan son yarım asırda İran’da İran öğrenci hareketi genellikle üniversite dışı ideolojiler ve siyasal aktörlerin bir uzantısı olarak çeşitli siyasal oluşumların gençlik kolları işlevini görmüştür. Güney Azerbaycan öğrenci hareketi ise kendine özgü bağımsız bir siyasal karaktere sahip olmuştur ve üniversite dışı siyasal aktörlerle mesafesini korumaya çalışmıştır. Güney Azerbaycan öğrenci hareketini, İran öğrenci hareketi ile farklılaştıran bir diğer özellik bir kültür hareketi olarak başlayıp zamanla siyasallaşmasıdır. Hâlbuki İran öğrenci hareketinin söylemi başından beri siyasaldır ve kültürel öğeler içermemiştir.

³⁴⁴ Ö. Ağçay, **Conbeşe Daneşcui-ye Azerbaycan: Sembol-e Heyat ve Mobareze (Azerbaycan Öğrenci Hareketi: Yaşam ve Mücadele Simgesi)**, s. 57.

SONUÇ

Tarihi kayıtlara göre Türkler binlerce yıl İran'ı yurt edinmiştir. Tarih öncesi devirlere hiç bakmadan sadece Gaznelilerden (999) Kaçarların (1225) yıkılışına kadarki zaman düşünülse bile bin küsur yıl İran'da yönetimin Türklerin elinde olduğu tarihi bir gerçektir. Pehlevi Hanedanlığı 1225'te kurulana kadar İranlı kimliği Fars etnik kökenini temele almıyor ve etnik üstü bir anlam taşımıyordu. Ancak Pehlevi döneminde diğer ulus devletlerde olduğu gibi yöneticiler ve milliyetçi seçkinler tarafından yapay bir İran ulus kimliği inşa edilmeye çalışılmıştır.

Pehlevi monarşisi ulusal kimlik inşasında Fars etnik kimliğini üst kimlik olarak kabul ederken eski Pers medeniyetinin yok olması ve İran'ın geri kalmışlığından Arap ve Türk akınları sorumlu tutulmuştur. Pehlevi Hanedanlığı, Fars milliyetçiliğini temel alan asimilasyonist politikalarını uygularken özellikle hedef aldığı Türk etnik kimliğini itibarsızlaştırmak ve yok etmek için devletin tüm imkânlarını seferber etmiş ve Türk kimliğine birçok koldan saldıran bir strateji yürütmüştür. Bunun bir sonucu olarak sosyal ve kültürel açıdan ötekileştirilmeye mahkûm edilen Türkler ekonomik açıdan da zor duruma düşürülerek yıldırılmaya çalışılmıştır. Rıza Şah'ın iktidar dönemi Güney Azerbaycan Türkleri açısından İran tarihinin en karanlık ve baskıcı dönemini kapsamaktadır. Bu nedenle siyasal ve kültürel alanda kayda değer bir kolektif varlık gösterememişlerdir.

Pehlevi monarşisinin son yılları ile İran Devrimi'nin ilk yıllarında İslam Cumhuriyeti ideologları ve devrimci aktörlerin Fars olmayan etnik gruplara yönelik söylemi incelendiğinde, bunların enternasyonal ümmetçi bir anlayıştan yola çıktıkları ve İslami kardeşlik söylemi çerçevesinde herhangi bir etniğin diğer etniğe üstünlüğü olmadığını vurguladıkları görülmektedir. Ayetullah Humeyni, İslam Cumhuriyeti rejim biçimi ile ilgili yapılan referandumda İran halkının %98'inin evet oyu kullanmasından

sonra 1 Nisan 1979 tarihinde yayınladığı kutlama mesajında İslam Cumhuriyeti yönetim biçiminde etnikler ve azınlıklar arasında eşitlik ve kardeşliğe vurgu yapmıştır. Güney Azerbaycan Türkleri, İran'ın çağdaş tarihinin bütün dönüm noktalarında olduğu gibi 1979 Devrimi'nde de etkili rol oynamış, siyasal ve toplumsal değişimlere öncülük eden etniklerden olmuştur. Devrimin gerçekleşmesinden Şii siyasal İslamcıların devletin bütün güç kaynaklarını tekellerine geçirip yeni bir despot yönetimin ülkeye hâkim olmasına kadar geçen sürede ülkede göreceli bir özgürlük ortamı oluşmuş, birçok farklı siyasal görüş kendini gösterme ve siyasal faaliyette bulunma fırsatı bulmuştur. İran Devrimi'nden sonra oluşan göreceli özgür ortamda ilk dört yılda toplam 27 Türkçe dergi ve gazete yayın hayatına başlamıştır. Ancak Irak-İran Savaşı'nın (1980-1988) başlamasının ardından ülkenin savaşta olduğu gerekçesi ile siyasal ve kültürel faaliyetler yasaklanmış ve benzer baskılar Güney Azerbaycan Türklerinin etnik kimliği ve kültürü alanında faaliyet gösteren bütün sivil toplum kuruluşlara ve dergilere de uygulanmıştır. Varlık dergisi dışında bütün Türkçe yayın yapan dergiler ve Azerbaycan Türkçesi alanında faaliyet gösteren dernekler kapatılmıştır.

Güney Azerbaycan Türkleri İslam Devrimi sonrasında ne yazık ki rejimden umduğunu bulamamış, Pehlevi dönemi Türk etniğini hedef alan asimilasyonist yaklaşımlar bu dönemde de devam etmiştir. İslam Cumhuriyeti yöneticileri Güney Azerbaycan Türklerini asimile etmek ve Farslaştırmak için çeşitli kitle iletişim araçlarını kullanmış, Türk etnik profilini cahil ve geri kalmış bir kimlik olarak yansıtmış ve bu şekilde Güney Azerbaycan Türklerinin etnik kimlik bilincinden kaynaklanan özgüvenlerini sarsmayı amaçlamışlardır. Bu yaklaşım Güney Azerbaycan Türkleri içinde etno-milliyetçi duyguların yükselmesinde önemli rol oynamış ve Güney Azerbaycan'da Türk milliyetçiliği bir anlamı ile Fars milliyetçiliğine karşı yükselen bir siyasal ve kültürel eğilim olmuştur. Nitekim İslam Cumhuriyeti döneminde Güney Azerbaycan'da Türk

milliyetçiliği teması ile gerçekleşen protestoların ortaya çıkmasının en önemli nedenlerinden biri merkezi yönetimin Türk kimliğini aşağılamasıdır.

Güney Azerbaycan millî uyanışının kitlesel bir harekete dönüşmesinde Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin yeri büyüktür. Pehleviler döneminde Türklüğü temel alan bağımsız bir Güney Azerbaycan öğrenci hareketi henüz şekillenmemiş ve Güney Azerbaycan coğrafyasında bulunan üniversitelerin siyasal eğilimi veya Güney Azerbaycanlı öğrencilerin katılım sağladığı siyasal hareketler genellikle Muhammed Musaddık taraftarlarından oluşan Milli Cephe, Marksist örgütler ve Şii siyasal İslamcılar olarak üçe bölünmüştü. Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin İran öğrenci hareketinden bağımsız bir siyasi ve kültürel hareket olarak ortaya çıkışı Pehlevi Hanedanlığının son yıllarına tekabül etmektedir. Güney Azerbaycanlı üniversite öğrencileri başta Tahran Şerif Teknik Üniversitesi öğrencileri olmak üzere Tebriz Devlet Üniversitesi, Tahran Bilim ve Sanayi Üniversitesi ve İsfahan Teknik Üniversitesinde ve devamında çok sayıda üniversitede Türkçe film gösterimleri, Türkçe müzik dinletileri (Güney Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti), Türkçe operalar ve Türkçe konserler ile kendi millî kimliklerine sahip çıkıp kültürlerini yaşatmaya çalışmışlardır. Üniversitelerdeki bu faaliyetler İslam Cumhuriyeti döneminde de devam ettirilmiştir.

Pehlevilerin son yıllarında Şii siyasal İslamcılar ve Marksist örgütlere karşı üçüncü bir yol olarak ortaya çıkan ve Güney Azerbaycanlı öğrencileri harekete geçiren Türk milliyetçiliği Şubat 1979'da Devrim'in gerçekleşmesi ile yeni bir evreye taşınmış, İran'daki bütün siyasal, toplumsal ve kültürel hareketlerde olduğu gibi derin bir değişim ve dönüşüme uğramıştır. Güney Azerbaycan öğrenci hareketi 1991 yılından sonra bağımsız bir karakter kazanmış, Güney Azerbaycan Türklerinin etnik hak ve taleplerini ön planda tutarak siyasal eylemde bulunmuştur. 1991 yazında Tebriz Devlet Üniversitesinde yapılan Türk milliyetçileri ve Fars milliyetçileri arasında ateşli tartışmaların yaşandığı Nizami Gencevi'nin 900. Doğum Yıl Dönümü Sempozyumu'na

Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencilerini yoğun katılım sağlamıştır. Öğrencilerin bu sempozyumu Türk milliyetçisi isimleri desteklemek ve oluşan ortamı Güney Azerbaycan'ın taleplerini dile getirmek için fırsat olarak görmeleri Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin yeni başlangıç noktası olmuştur. Fakat ilk ciddi gövde gösterileri 1992 baharında yaşanmıştır. Karabağ'ın işgali ve Kuzey Azerbaycan Türklerinin katliamı Güney Azerbaycanlı öğrencileri harekete geçirmiş ve 1992 yılının baharında Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencileri İran'ın sessizliğini protesto etmek amacıyla üniversite kampüsünde toplanmıştır. Yüzlerce öğrencinin katıldığı ve beklenmedik bir ilgi gören bu miting kısa sürede üniversite dışına taşmış, yüzlerce öğrenci üniversiteden dışarı çıkarak üniversitenin çevre caddelerinde ve Tebriz'in merkezi meydanı sayılan Saat Önü Meydanı'nda "Karabağ bizindir, bizim kalacak" gibi sloganlarla bir taraftan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni desteklerken diğer taraftan da Tahran'ın sessizliğini protesto etmiştir. Bu yürüyüşten bir sene sonra Mayıs 1993'te tekrar Tebriz Devlet Üniversitesi öğrencileri Karabağ için eyleme geçmiş ve "Hocalı Katliamı" sebebi ile kızgın olan binlerce öğrenci rektörlük binası önünde toplanarak "Ölüm olsun Taşnak'a" ve "Karabağ'da kan akıyor, Tebriz kenardan bakıyor" gibi sloganlarla Tahran'ın sessizliğini protesto etmiştir.

1993 yılı Güney Azerbaycan öğrenci hareketi açısından açık mektuplar senesi olmuştur. Bu yıl içerisinde İran'ın çeşitli üniversitelerinden Güney Azerbaycanlı öğrencilerin imzasını taşıyan İranlı yöneticilere hitaben onlarca açık mektup yazılarak Güney Azerbaycan Türklerinin etnik hakları talep edilmiştir. Mayıs 1995'te İran Radyo Televizyon Kurumu Tahran'da toplumsal mesafeleri ölçmek amacı ile yaptığı kamuoyu araştırmasında bir anket çalışması gerçekleştirmiştir. Bu anketteki Türk etniğini aşağılayan ve hedef alan sorular Güney Azerbaycan öğrenci hareketinin tepkisini çekmiş ve Tebriz Üniversitesi öğrencileri 9 Mayıs'ta bu anketi üniversite kampüsünde protesto etmiştir. Öğrenci protestoları kampüsten Tebriz sokaklarına taşmıştır. Protesto gösterisinden birkaç ay sonra gerçekleşen 5. Dönem İran İslamî Şura Meclisi

seçimlerinde Güney Azerbaycan ğrenci hareketinin adayı olan Mahmut Ali hregani'nin adaylığının düşürülmesi, bir dizi olaylara yol açmıştır. Tahran yönetimi Çöhregani'nin 600 bin oy almasına rağmen onun parlamentoya girişini engellemiştir. Bunun zerine 19 Nisan 1996 tarihinde Tebriz Devlet niversitesi ğrencileri Doğu Azerbaycan ilinin valilik binası önünde toplanarak Tahran'ın bu kararını protesto edip Mahmut Ali hregani lehinde tezahüratta bulunmuştur.

Bütün bu faaliyetler ile birlikte Güney Azerbaycan ğrenci hareketi, 12 Mayıs 2006 tarihinde İran gazetesinin çocuklar için hazırlanan ekinde Azerbaycan Türklerinin aşağılandığı bir karikatürün yayımlanması ve buna tepki olarak başlayan protestolarla zirve yapmıştır. Her hafta sonu sabahları yayımlanan bu ekte yer alan karikatürde Güney Azerbaycan Türkleri ezilmeleri gereken hamam böceklerine benzetilmiştir. Öğrenciler tarafından başlatılan protestolar kısa süre içinde şehirlerle de taşınmış ve 20 Mayıs tarihinde Hoy kentinde halk, şehir merkezinde toplanarak Tahran'ın ayrımcı politikalarını protesto etmiştir. Ardından 21 ve 22 Mayıs 2006 tarihlerinde en kalabalık protesto gösterisi Tebriz ve Urmiye kentlerinde gerçekleşmiştir. Yüz binlerce Güney Azerbaycanlı bu şehirlerde sokaklara çıkarak bir taraftan öğrencilere destek yürüyüşü yaparken diğer taraftan da Tahran'ın Güney Azerbaycan Türklerine yönelik asimilasyonist politikalarını ve Fars şovenizmini protesto etmiştir. Tebriz ve Urmiye kentlerinin ardından bir ay boyunca Güney Azerbaycan'ın onlarca büyük ve küçük şehir ve kasabasında benzer gösteriler gerçekleşmiş, böylece İran'da Türk milliyetçiliği Güney Azerbaycan ğrenci hareketinin öncülüğünde yeni bir evreye taşınmıştır.

Özetle Güney Azerbaycanlı ğrencilerin eylemlerine ve söylemlerine bakıldığında onlar, İran Anayasası'nın 15. maddesinde yer alan ana dillerinde basın yayın özgürlüğü ve okullarda ana dillerinde eğitim hakkını talep ediyor ve İran devlet, kültür ve medeniyetine Türklerin katkısının kabul edilmesini ve Türk etniğinin gereken saygıyı görmesini istiyorlardı.

ÖZET

Azerbaycan toprakları İran ve Rusya arasında imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmaları ile bölünmüştür. Kuzey Azerbaycan Türkleri Sovyetler Birliği'nin dağılması ile 1991'de bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Ancak Güney Azerbaycan Türkleri İran'daki bin yıllık Türk varlığına rağmen 1925 yılında Pehlevi Hanedanlığının kurulmasıyla birlikte ciddi asimilasyon politikalarına maruz kalmıştır. Hiçbir bilimsel yönü olmayan uydurma tarih savlarıyla kökenleri Antik İran uygarlığı Medlere dayandırılmaya çalışılmış ve Türk kimliği aşağılanmıştır.

Pehlevi Hanedanlığı ve onun arkasındaki emperyalist devletlere karşı farklı ideolojilerden kişi ve grupların birleşerek gerçekleştirdiği İslam Devrimi ne yazık ki devrimci aktörlerin şahsi hırslarına ve arzularına hizmet eden yaklaşım ve uygulamaları sebebiyle birleştirici bir güç olmaktan çıkmış, temel hak ve özgürlüklerine kavuşacakları umudunu taşıyan Güney Azerbaycan Türkleri için de hayal kırıklığı yaratmıştır. Böylece İranlı kimliklerine her zaman sahip çıkan Güney Azerbaycan Türkleri için de durum değişmiş, etnik kimlikleri İranlı kimliklerinin önüne geçmeye ve etnik kimliklerinden kaynaklı haklarını savunmaya başlamışlardır. Başlı Güney Azerbaycanlı üniversite öğrencilerinin çektiği protestolar 2006 yılı "karikatür krizi" ile zirve yapıp kitlesel halk hareketine dönüşmüştür.

Bu çalışmanın amacı İran'daki Türk varlığının tarihini ana hatlarıyla anlatmak, dünyadaki öğrenci hareketlerinden yola çıkarak öğrenci hareketlerinin dinamiklerini ortaya koymak, Pehlevi Hanedanlığı ve İslam Cumhuriyeti dönemlerinde İran'ın Güney Azerbaycan Türklerine yönelik politikalarını ve Güney Azerbaycan Türklerinin özellikle de Güney Azerbaycan öğrenci hareketlerinin etnik haklarına sahip çıkma noktasında verdiği mücadeleleri anlatmaktır. Çalışma 1925 Pehlevi Hanedanlığının kurulması ve 2006 yılında Güney Azerbaycan Türklerini hedef alan ırkçı karikatür krizi arasında geçen

süreçteki İran ve Güney Azerbaycan öğrenci hareketlerini kapsamaktadır. Ancak çalışmanın asıl odağı Güney Azerbaycan öğrenci hareketleri olduğu için Güney Azerbaycan öğrenci hareketlerinin İran öğrenci hareketlerinden farkı ortaya konularak bu öğrenci hareketlerinin İran'daki Türk millî uyanışına katkıları anlatılmıştır.

Çalışmada nitel bir veri analizi yöntemi olan doküman analizi kullanılmıştır. Tümevarım bakış açısı ile olayların yaşandığı dönemlerde yazılan gazete, makale ve kitaplar ile çoğunluklu olarak çok daha sonra yazılan makale ve kitaplar incelenmiş, aynı bilgiler çok sayıda farklı kaynaklardan teyit edilerek sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İran, İran'da Türk varlığı, Güney Azerbaycan Türkleri, Fars şovenizmi, Asimilasyon, Anayasal haklar, Türk millî uyanışı, Güney Azerbaycan öğrenci hareketleri

ABSTRACT

The territory of Azerbaijan was divided by the Treaties of Gulistan (1813) and Turkmenchay (1828) signed between Persia and Russia. The Northern Azerbaijani Turks established the independent Republic of Azerbaijan in 1991 with the dissolution of the Soviet Union. Nevertheless, the millennial Turkish presence in Persia, the South Azerbaijani Turks, was exposed to serious assimilation policies with the establishment of the Pahlavi Dynasty in 1925. With fabricated historical assertions that have no scientific basis, their origins have been traced back to the ancient Iranian civilization of the Medes and Turkish identity has been humiliated.

The Islamic Revolution, which was united by individuals and groups from different ideologies against the Pahlavi Dynasty and the imperialist forces behind it, unfortunately ended up not being a unifying force due to the personal ambitions and approaches of the revolutionary actors. It was also disappointing for the South Azerbaijani Turks who had hoped that they would gain their fundamental rights and freedoms. Thus, the situation has changed for the Turks of South Azerbaijan, who have always protected their Iranian identity, and their ethnic identity has begun to take priority over their Iranian identity and to defend their rights based on their ethnic identity. The protests led by South Azerbaijani university students peaked with the "comics' crisis" in 2006, which turned into a mass public movement.

The purpose of this study is to outline the history of the Turkish presence in Iran, to reveal the dynamics of the student movements based on worldwide student movements, and to explain policies of Iran towards the South Azerbaijani Turks during the Pahlavi Dynasty and the Islamic Republic periods. The study particularly focuses on the struggles of the South Azerbaijani Turks, especially the South Azerbaijani student movements, to defend their ethnic rights.

The study includes Iran and South Azerbaijani student movements in the period between the establishment of the Pahlavi Dynasty in 1925 and the racist cartoon crisis targeting South Azerbaijani Turks in 2006. However, the difference of the South Azerbaijan student movements from the Persian student movements was clarified and their contribution to the Turkish national awakening in Persia was explained, since the main focus of the study is the South Azerbaijan student movements.

Document analysis, a qualitative data analysis method, was used in the study. With an inductive perspective, newspapers, articles and books written at the time of the events, as well as other sources written later, were examined. Information was cross-verified using multiple different sources to ensure accuracy and reliability in the presentation of data.

Keywords: Iran, Turkish presence in Iran, South Azerbaijani Turks, Persian chauvinism, Assimilation, Constitutional rights, Turkish national awakening, South Azerbaijan student movements

KAYNAKÇA

- Abadanî, Ahmet Hasan, **İran Raporu**, Üçüncü Dünya Yayınları, Kasım 1977, İstanbul.
- Abrahamian, Ervand “Structural Causes of the Iranian Revolution (İran Devriminin Yapısal Nedenleri)”, **MERIP Reports**, May. 1980, No.87, s.26, <https://www.jstor.org/stable/3011417>, (10.10.2023).
- Abrahamian, Ervand, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, 3. basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Açık Söz Öğrenci Dergisi, Zencan Devlet Üniversitesi, 1385/2006, Sayı: 2.
- Açık Söz Öğrenci Dergisi, Zencan Devlet Üniversitesi, 1385/2006, Sayı: 3.
- Açık Söz Öğrenci Dergisi, Zencan Devlet Üniversitesi, 1385/2006, Sayı: 4.
- Afşar, Cahangir Huseyn, **Azerbaycan Nadir Afşar Dövleti**, Bakı, 2014.
- Ağaoğlu, Ahmed, **İran ve İnkılabı: 1500 ile 1900 Arasında İran**, Ağaoğlu Külliyyatı:3, Ankara, 1941.
- Ağçay, Özgür, **Conbeşe Daneşcui-ye Azerbaycan: Sembol-e Heyat ve Mobareze (Azerbaycan Öğrenci Hareketi: Yaşam ve Mücadele Simgesi)**, Öğrenci Sitesi Yayınları, 2008.
- Ahmedi Üsküyi, Merziye, **Hatırat-i Ez Yek Refik (Bir Dostun Hatıraları)**, Halkın Fedaileri Örgütü Yayınları, Londra, 2016.
- Aktarış Öğrenci Dergisi, Tebriz Terbiyet-i Muallim Devlet Üniversitesi, Sayı: Mayıs Ayı, 1383/2004.

Alizade, Nasireddin, “Mururi Kutah Ber Conbeş-e Daneşcuyan-e Daneşgah-e Tebriz 1370-1374” (Tebriz Üniversitesi Öğrencilerinin Hareketine Kısa Bakış 1991-1995) Azerbaycan Öğrenci Hareketi, Nasireddin Alizade (Ed.), **Araz Öğrenci Dergisi Özel Sayısı**, 1384/2005, Tebriz, s. 38-61.

Alizade, Nasireddin, “Nim Negahi Be Conbeş-e Daneşcui-ye Azerbaycan Der Hemedan”, Azerbaycan Öğrenci Hareketi, Nasireddin Alizade (Ed.), **Araz Öğrenci Dergisi Özel Sayısı**, Tebriz, 1384/2005, s. 63.

Alizade, Tovhid, “İran Öğrenci Hareketi Ne Kadar Güçlü?”, **İRAM (İran Araştırmaları Merkezi)**, <https://iramcenter.org/iranda-ogrenci-hareketi-ne-kadar-guclu-1272>, (02.10.2023).

Altbach, Philip G., “Student Movements in Historical Perspective: The Asian Case”, **Youth & Society**, 1970, 1/333, DOI: 10.1177/0044118X7000100305, s.333-334.

Araz Sesi Öğrenci Dergisi, Zencan Devlet Üniversitesi, 1385/2006, sayı: 5.

Asutay, Hikmet, “Almanya’da Gençlik ve Gençlik Kültürleri Kavramlarının Tanımı ve Tarihsel Gelişimi”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2017, C.19, S. 1, s.62.

Azerbaycan Gazetesi, Azerbaycan Cemiyeti’nin Yayın Organı, S.1, 1941, Tebriz.

Azerbaycan Gazetesi, Azerbaycan Demokrat Fırkası’nın Yayın Organı, 5 Eylül 1945, Sayı: 1, s.1.

Azerbaycanlı Öğrenciler Topluluğu, “Federalizm Der İran (Mecmue Mekalat)”, **Tahran Emir Kebir Teknik Üniversitesi Öğrenci Dergisinin Özel Sayısı**, Azerbaycanlı Öğrenciler Topluluğu Araştırma Merkezi, Tahran, 2003.

Bademci, Ali, **İran’da Türklerin 1000 Yılı: Siyasî ve Sosyal Tarih**, 1.Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.

Baykara, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi**, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975.

Baykara, Hüseyin, **İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri**, Emek Matbaacılık Tesisleri, İstanbul, 1978.

Begdili, Ali Asgar ve diğerleri, “Rıza Şah ve İran’da Milli Tarih Yazım Projesi”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2022, C. 4, S. 8, s.1011-1012.

Bulut, Feryat, “68 Öğrenci Olaylarının Uluslararası Boyutu ve Türkiye’de 68 Kuşağına Göre Atatürk ve Atatürkçülük Anlayışı”, **ÇTTAD**, 2011, X/23, s.143.

Cavadbeyli, Rahim, “**Prof. Dr. Kirişçi’nin Eserlerinde İran ve Azerbaycan Türklüğünün Tarihselliği ve Kimlik Sorunu**”, Misak-Millî Strateji Araştırma Kurulu, <https://millidusunce.com/misak/prof-dr-kiriscinin-eserlerinde-iran-ve-azerbaycan-turklugunun-tarihselligi-ve-kimlik-sorun>, (29.11.2023).

Cavadiyan, Mesut, Hayırendiş, Abdülresul, Abbasi, Cavad, **Ortaokul İkinci Sınıf Tarih Ders Kitabı**, İran Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Eğitim Planlaması ve Araştırma Başkanlığı Yayınları, Tahran, 1391/1971.

Celeb, Zühre Nur, “Rıza Şah Dönemi ile Muhammed Rıza Şah’ın İlk Dört Yıllık Yönetimi Dönemlerindeki Azerbaycan Basınının İçerik Bakımından Mukayesesi (1925-1945)”, **Şarkiyat Mecmuası- Journal of Oriental Studies** 42, 2023, s. 524.

Choueiri, Youssef M., **Ortadoğu Tarihi: Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...**, İnkılâp Kitabevi, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, 2011.

Çağdaş İran’da Etnik Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışı ve Devam Etmesinde Fayda Dengesinin Etkisinin Araştırılması: Ülkenin Kuzeybatısı Örneği”, **Feslname-ye İlmi-ye Cameşenasi-ye Siyasi-ye İnkılâp-e İslami (İslam Devrimi Siyasi Sosyoloji Bilimsel Dergisi)**, 1401/1981, Dönem: 3, Sayı:3, Ardıcı Sayı:11, s.197-221.

Çıvgın, İzzet, Yardımcı, Remzi, **İlkçağ Tarihi**, Maya Akademi, 2. Baskı, Ankara, 2009.

Efendiyeve, Oktay, **Azerbaycan Safevî Devleti (16.Yüzyıl)**, Çev. Ali Asker, 1.Baskı, Teas Press, İstanbul, 2018.

Elhan, Nail, “Pehleviler Döneminde İran’da Ulus-Devlet: Millî Kimlik ve Geleneğin İcadı”, **İran Çalışmaları Dergisi**, 2019, C. 3, S. 2, s.23-24.

El-Tai, Ali, **Bohran-e Hoviyet-i Gomi Der İran (İran’da Etnik Kimlik Krizi)**, Şadegan Yayınları, Tahran, 1382/2003.

Erendor, Metin, İran’da **Türk Kimliği**, Kamer Yayınları, İstanbul, 2018.

Freely, John, **At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları**, Çev. Neşenur Domaniç, 1. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Gahramanlı, Nergiz, “Muhammed Hüseyin Şehriyar’ın Haydar Baba’ya Selam Manzumesinde Yurt ve Tabiat Sevgisi”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Temmuz 2018, S. 15, s.151.

Ghanbarlou, Raheb Mohammadi, “İran’da Fars Milliyetçiliği”, **Milliyetçilik**, Tevfik Erdem (Ed.), Otorite Kitap, İstanbul, 2020, s.499-500.

Gökdağ, Bilgehan A., Heyet, M. Rıza “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, 2004, S. 30, s. 57-75.

Günaltay, M. Şemseddin, **İran Tarihi**, TTK Yayını, 2. Baskı, C.1, Ankara, 1987.

Hassanpashaei, Hossein, “İran Fars Millî Kimliğinin Oluşumu ve Türk Sorunu: 1800-1940”, **Bölgesel Araştırmalar Dergisi**, 2022, 6(1), s.218-219.

Humeyni, Ruhullah, **Sahife-i İmam: İran Milletine Sav (12 Ferverdin İslam Cumhuriyeti Günü)**, Tahran, İmam Humeyni’nin Eserlerini Düzenleme ve Yayma Merkezi Yayınları, 1380/1960, C.6, s.452-453.

İpek, Cemil Doğaç, “Güney Azerbaycan Türklerinden Kimlik Sorunu”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, XII/1 (Yaz 2012), s.272-273.

İpek, Yasin, **İran’da Kaçar Türk Hanedanlığı: Bâbîlik ve Bahâîlik**, Ekim Yayınları, Ankara, 2010.

İplikçioğlu, Bülent, **Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları I**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990.

İrfani, M. Ali ve diğerleri, “Berresi-ye Tesir-e Movazene-ye Fayed-e Der Zuhur ve Tedavom-e Gomgera-yi Der İran-e Muasır: Motale-ye Mored-i Şimal-e Garb-e Keşver (Çağdaş İran’da Etnik Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışı ve Devam Etmesinde Fayda Dengesinin Etkisinin Araştırılması: Ülkenin Kuzeybatısı Örneği)”, **Feslname-ye İlmi-ye Cameşenasi-ye Siyasi-ye İnkılâp-e İslami (İslam Devrimi Siyasi Sosyoloji Bilimsel Dergisi)**, 1401/1981, Dönem: 3, Sayı:3, Ardıcı Sayı:11, s.197-221.

İttılaat Gazetesi, 23/10/1358 Hicri Şemsi /13 Ocak 1980 Sayısı, s.3.

İvanov, Mikhail Sergeyeviç (Ed.), **İran Tarihi-Eski Çağlardan 20.Yüzyıla-**, Çev. Hasan Demiroğlu, İstanbul, 2021.

Kafesoğlu, İbrahim, **Selçuklu Tarihi**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1972.

Kafesoğlu, İbrahim, Yıldız, Hakkı Dursun, Merçil, Erdoğan, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)**, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1976.

Kafkasyalı, Ali, **İran Türkleri**, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2010.

Kafkasyalı, Ali, **İran Coğrafyasında Türkler**, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2011.

Kamrava, Mehran, **Iran's Intellectual Revolution**, Cambridge University Press, New York, 2008, s.9-11.

Kapur, Nick, “The Japanese Student Movement in the Cold War Crucible, 1945-1972”, The **Asia-Pacific Journal**, Volume 20, Issue 14, Number 1, Article ID 5724, Jul 15, 2022, <https://apjff.org/-Nick-Kapur/5724/article.pdf> (05.08.2023), s.2-16.

Karadeniz, Ahmet, “Şehname’de Türk İmgesi”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2020, C. 5, S. 2, s.122.

Kazvini, Arif, “Be Nam-ı Azerbaycan”, **İranşehir Dergisi**, Ekim 1923, Yıl: 2, Sayı: 2, s. 102-103.

Kesrevi, Ahmet, **Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan (Azeri Yoksa Azerbaycan’ın Eski Dili)**, Neşr-i Hazar-ı Kerman, Tahran, 1993.

Kısak, Mehmet, “Fars Milliyetçiliğinin Bir Meşruiyet Kaynağı: Kadim Geçmiş Vurgu”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 2023, 11(34), s.359-360.

Kışlalı, Ahmet Taner, **Öğrenci Ayaklanmaları**, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

Kimlik Öğrenci Dergisi, Zencan Devlet Üniversitesi, S.8, 2007.

Koca, Mehmet, “XX. Yüzyılın Başında Şah Rıza Pehlevi’nin Reformları Ekseninde İran’ın Modernleşme Çabası”, **Asia Minor Studies**, 2020, Vol. 8, Issue No. 1, s.365.

Köymen, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri: Türk Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

Langland, Victoria, Between Bombs and Bombshells Students and Sexual Politics in 1968 Brazil, **Revista**, Vol.VIII, No. 2, 2009.
<https://revista.drclas.harvard.edu/between-bombs-and-bombshells-students-and-sexual-politics-in-1968-brazil/>, (30.07.2023).

M. Ansari, Ali, “The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, 'Modernization' and the Consolidation of Power Middle Eastern Studies (Beyaz Devrim Efsanesi: Muhammed Rıza Şah, Modernizasyon ve Güç Konsolidasyonu)”, **Middle Eastern Studies**, Jul. 2001, Vol. 37, No. 3, s.2.

Mashayekhi, Mehrdad, “Revival of the Student Movement in Post-Revolutionary Iran”, **International Journal of Politics, Culture, and Society**, 2001, Vol. 15, No. 2, s. 283-284.

Memiş, Ekrem, **Eski İran Tarihi (Medler-Persler-Partlar)**, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2018.

Məmmədli, Pərvanə, **Cənubi Azərbaycanada Ədəbi-Bədii Prosesin İnkişaf Məsələləri**, AMEA Nizami Gəncəvi Ədəbiyyat İnstitutunun Yayınları, Bakı, 2021, s.44.

Merçil, Erdoğan, **Büyük Selçuklu Devleti (Siyasi Tarih)**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2005.

Merçil, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, 8. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, Eylül 2013.

Milliyetçi Türk Kadınları Derneği, **Dünya’da ve Türkiye’de Öğrenci Hareketleri- Üniversite Sorunu**, Milliyetçi Kadınlar Derneği Yayınları:2, 1968.

Mir-Hosseini, Ziba ve Tapper, Richard, **Islam and Democracy in Iran**, I.B. TAURIS, New York, 2006.

Motallebi, Masoud ve Amirahmadi, Rahmatollah, “Student Movement in Contemporary Iran; Independent or Affiliated Movement”, **International Journal of Social Sciences**, 2019, Vol. 9, No. 1, s.66.

Müfit, Arif, “İran’ın Tarih ve Arkeolojisi (En Eski Zamanlardan Sasanilerin Sukutuna Kadar)”, **Türk Tarihinin Ana Hatları Müsveddeleri**, 1934, Seri II, No.7, s.5-23.

Nesibli, Nesib L., **Azerbaycan Tarihi: Millet-Devlet-Siyaset**, 2. Baskı, Altınordu Yayınları, Ankara, 2021.

Noorulhak, Ahmad Jawid, İlk Fetihlerinden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan’ın İslamlaşma Süreci, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s.89 ve 99.

Onat, Hasan, “İran İslam Devrimi ve Şiilik”, **e-makâlât Mezhep Araştırmaları**, VI/2 (Güz 2013), s.224-225.

Özgüdenli, Osman Gazi, **Büyük Selçuklu Devleti Tarihi**, İsam Yayınları, İstanbul, 2013.

Öztürk, Mürsel, “İslamiyet’ten Önceki İran Medeniyeti”, **Doğu Dilleri Dergisi**, 1985, C.4, S.1, s.91-104.

Piş Be Su-ye Teşkil-e şuraha-ye İslami-ye Eyalat, İmam Emr Fermudend Ke Bayed Encümenha-ye Vilayet-i ve Eyalet-i Teşkil şeved, **Ümmet Dergisi**, 25 Nisan 1979 Sayısı, s.1.

Purdavud, İbrahim, “Ender Tacgozari-i Ahmed şah (Ahmed şah’ın Taç Giyme Töreni)”, **İranşehir Dergisi**, Mayıs 1922, Yıl. 2, Sayı. 7, s. 374-375.

Ramazânî, İbrahim, **İran’da Türk Milliyetçiliği Duruşu Traxtor İşyanı**, 1. Baskı, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2015.

Raşidi, Hasan, “Babek Kalesi Törenleri ve Başlanışı”, 2019, <https://t.ly/INo5w>, (16.08.2023).

Resulzade, Mehmet Emin, **Çağdaş Azerbaijan Tarihi**, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1951.

Resulzade, Mehmet Emin, **İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad’daki Yazıları)**, Hazırlayanlar: Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993

Rezmi, Maaşallah, “İran’da Türk Düşmanlığının Kökleri”, Çev. Olcay Nebioğlu, **Güney Azerbaijan Milli Hareketi**, Güney Azerbaijanlı Öğrenciler Federasyonu-Türkiye, Yayın 5, Makale Toplusu, 2007, s. 34-39.

Rigiderakhshan, Mohammad, “İran’da Öğrenci Hareketleri: Pehlevi Döneminden Devrim (1979) Sürecine”, **Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi**, 2022, C.5, S. 6, s. 27-30.

Sağır Keskin, Gülçin, “İran Öğrenci Hareketleri ve 1979 Devrimi”, **Social Sciences Studies Journal**, 2020, Vol.6, Issue: 58, s. 1152.

San, Coşkun, **Son Yıllarda Alman Üniversitelerinden Öğrenci Hareketleri**, Başnur Matbaası, Ankara, 1969.

Sarıkaya, Yalçın, “Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür”, **Dış Politika Araştırmaları Merkezi Rapor No. 2**, Kasım 2012, www.turkakademisi.org.tr, s.18-39.

Savalan, İbrahim, “Güney ve Seda-ye Osyan-e Ebna-ye Veten Azerbaycan Öğrenci Hareketi”, Nasireddin Alizade (Ed.), **Araz Öğrenci Dergisi Özel Sayısı**, 1384/2005, Tebriz, s. 78.

Savalan, İbrahim, “Suht Urmu (Mururi Ber Faaliyethaye Daneşcuyan-e Azerbaycani-ye Daneşgah Urmıye)”, Azerbaycan Öğrenci Hareketi, Nasireddin Alizade (Ed.), **Araz Öğrenci Dergisi Özel Sayısı**, Tebriz, 1384/2005, s. 57-58.

Scmitt, Rüdiger “Aryans”, **Encyclopaedia Iranica**, Brill, 1987, C.2, S.7, s.684.

Serrafı, Alırıza, “Guşeha-yi Ez Hareket-e Daneşcuyan-e Azerbaycani Der Salha-ye Aher-e Hükümet-e Pehlevi ve Evayel-e Engelib-e Eslami (Azerbaycanlı Öğrencilerin Pehlevilerin Son Yılları ve İslam Devrimi’nin İlk Yıllarında Bazı Faaliyetleri)”, Nasireddin Alizade (Ed.), **Araz Öğrenci Dergisi Özel Sayısı**, 1384/2005, Tebriz, s. 8-27.

Sevim, Ali, Merçil, Erdoğan **Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Shaffer, Brenda, “İran’da Azeri Türkleri”, Çev. M. Faruk Çakır, **Türkler**, 2002, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.633.

Shaffer, Brenda, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği**, Çev. Ali Gara-Vüsal Kerimov, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Shannon, Matthew K., A Sign Of Revolution: The Iranian Student Movement And American Foreign Policy, 1960-1972 (Bir Devrim Belirtisi: İranlı Öğrenci Hareketi ve Amerikan Dış Politikası, 1960-1972), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Department of History University of North Carolina at Wilmington, 2009, <http://dl.uncw.edu/Etd/2009-1/shannonm/matthewshannon.pdf>, (01.10.2023), s.8-9.

Sıdkı, Nasır ve diğerleri, “İran Milliyetçiliği ve Azerbaycan ile Türk Dili Meselesi (Kaçarlardan Pehlevilere Geçiş Dönemi Dergileri Ekseninde)”, Çev. Murat Celep, **Genel Türk Tarihi Dergisi**, 2023, C. 5, S. 9, s. 403-410.

Sıdkı, Nasır ve diğerleri, “Nasyonalizm-ı İrani ve Mesele-i Azerbaycan ve Zeban-ı Türki (Ba Tekit Ber Mecellat-ı Devre-i Gozar Ez Kaçariye Be Pehlevi) /İran Milliyetçiliği ve Azerbaycan ve Türk Dili Meselesi (Kaçarlardan Pehlevilere Geçiş Dönemi Esas Alınarak)”, **El-Zehra Üniversitesi İran ve İslam Tarihi Dergisi**, Yıl. 31, Yeni Dönem, Sayı. 49, Seri 139, Bahar 1400, s. 73-91.

Soofizadeh, Abdolvahid, **Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Susa, <https://whc.unesco.org/en/list/1455/>, (13.05.2023).

Sümer, Faruk, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Tarih Dizisi No.2, Selçuklu Tarih ve Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976.

Şahit, Babek, **İslam Cumhuriyeti Döneminde İran’da Devlet Toplum İlişkisi**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2022.

Şükri, Ümid, “Negahi Be Neşriyat-e Daneşcui-ye Azerbaycan”, Azerbaycan Öğrenci Hareketi, Nasireddin Alizade (Ed.), **Araz Öğrenci Dergisi Özel Sayısı**, Tebriz, 1384/2005, s. 127-128.

Taki Zehtabî (Kirişçi), Muhammed **İran Türklerinin Eski Tarihi I, En Kadim Devirden İskender'e Kadar**, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1377/1998.

Tashiri. Ali, **İran İslam Cumhuriyeti Anayasası Hukuku (Der Pertuye Kanune Esasiye Cumhuriye İslami)**, Çev. Süleyman Habibi, 1.Baskı, Tehran: The World Forum for Proximity of Islamic Schools of Thought, 2010.

Tatar, Berk Cem, “**İran Devrimi, Kurumları ve Olası Karşı Devrim**”, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, **Eylül 2020**, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/55667/iran_devrimi_kurumlari_ve_olasi_karsi-devrim_, (02.01.2023).

Tebriz Devlet Üniversitesi Azerbaycan Tanıtım Ocağı, <https://rb.gy/3kz59>, (21.09.2023).

Temeddün Öğrenci Dergisi, Tebriz Terbiyet-i Muallim Devlet Üniversitesi, S.5, Yıl: 2004.

Tihranî, Ebu Bekr-i, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

Tuncel, Gökhan, “Küreselleşme ve Yerelleşme Sürecinde Altmış Sekiz Olayları”, **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, 2010, C. 1, S. 1, s.83-83.

Uluçay, Çağatay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1965.

Uluslararası Af Örgütü, “Iran: Health concern/Unfair trial – Dr. Mahmudali Chehregani”, 23.05.2000, <https://t.ly/HwgVW>, (16.08.2023).

Uygur, Hakkı, “Fars Milliyetçiliği ve Meşruiyet Krizi”, **Anadolu Ajansı**, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/fars-milliyetciligi-ve-mesruiyet-krizi/795019>, (28.11.2023).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1969.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri No 44**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1932.

Üçok, Bahriye, **İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler**, 2. Baskı, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1983.

Ülkenin Kültür Mühendisliği Haritası, Kültür Devrimi Yüksek Konseyi Sekreterliği Yayınları, 1392/1972, Üçüncü Bölüm: Kültürel Misyon, Birinci Madde, s.34.

Vatan Yolunda Gazetesi, S. 130, 1945, Tebriz.

Vatandust, Kulamrıza, Fesihi, Simin, Hamed, Zehra, “Nemudha-ye Nasıyonalizm Der Ketabha-ye Dersi-ye Tarih-e Dore-ye Pehlevi-ye Evvel/ Pehlevi Öncesi Tarih Ders Kitaplarında Nasyonalizm Olayları”, **Tarihnegeri ve Tarihnegari Dergisi, el-Zehra Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 19, Yeni Dönem, Sayı: 1, Ardıcıl: 76, Bahar 1388/1968, s. 193.

Veliev, Cavid, “Güney Azerbaycan Türklerinin Öze Dönüşü Babek Kalesi Halk Kurultayı”, **Türk Yurdu Dergisi**, Şubat 2006, Yıl: 95, Sayı: 222, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3940>, (02.01.2023).

Yakupzade, Celil, “Azerbaycan Solunun Edebî Dil ve Milli Edebiyatın Oluşumuna Katkısı”, **Varlıq: Üç Aylık Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi**, İkinci Dönem, Sayı 2012: 24(2), s. 36.

Yoldaş Öğrenci Dergisi, Zencan Devlet Üniversitesi, S.18, 2010, s.1.

Zubair, Aneesar, “The March of the One Hundred Thousand: The Brazilian Student Protest of 1968”, **History Human Rights Latin American Studies Political History**, 2008, <https://stmuscholars.org/the-march-of-the-one-hundred-thousand-the-brazilian-student-protest-of-1968/>, (30.07.2023).

ANSİKLOPEDİLER

Encyclopaedia Iranica, “Confederation Of Iranian Students, National Union (İranlı Öğrenciler Konfederasyonu, Ulusal Birlik)”,
<https://www.iranicaonline.org/article/confederation-of-iranian-students>,
(25.09.2023).

Fığlalı, Ethem Ruhi, “İsnâaşerriyye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 2001, C. 23,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/isnaaseriyye#1>, (11.06.2023), s. 142-143.

Gündüz, Tufan, “Safevîler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2008, C. 35,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/safeviler#1>, (31.05.2023), s. 451-455.

Güzel, Hasan Celâl, Birinci, Ali, **Genel Türk Tarihi: Gazneliler**, Yeni Türkiye Yayınları, 1992, s.11.

Konukçu, Enver, “Gazneliler”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 1996, C. 13, s. 481.

Kurtuluş, Rıza, “Kaçarlar”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2001, C. 24,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kacarlar#2-kultur-ve-medeniyet>, (29.06.2023), s. 53-54.

Kurtuluş, Rıza, “Rızâ Şah Pehlevî”, **TDV İslam Araştırmaları Merkezi**, 2008, C. 35,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/riza-sah-pehlevi>, (23.09.2023), s. 67.

Özgüdenli, Osman Gazi, "İran", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2000, C. 22,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/iran#3-fetihten-safevilere-kadar>, (21.05.2023), s. 396-397.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Selçuklular”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2009, C. 36,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/selcuklular#2>, (11.09.2023), s. 371-373.

- Sümer, Faruk, “Akkoyunlular”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1989, C. 2, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akkoyunlular>, (27.05.2023), s. 271-272.
- Sümer, Faruk, “Avşarlılar”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1991, C. 4, <https://islamansiklopedisi.org.tr/avsarlilar>, (10.06.2023), s. 165-166.
- Sümer, Faruk, “Kaçarlar”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2001, C. 24, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kacarlar#1> (27.06.2023), s. 51-52.
- Sümer, Faruk, “Karakoyunlular”, **TDV Ansiklopedisi**, 2001, C. 24, <https://islamansiklopedisi.org.tr/karakoyunlular>, (28.05.2023), s. 436-437.
- Sümer, Faruk, “Selçuklular”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2009, C. 36, <https://islamansiklopedisi.org.tr/selcuklular#1> (25.05.2023), s. 369-371.
- The World Factbook, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iran/summaries>, (12.06.2023).
- Üstün, İsmail Safa, “Velâyet-i Fakih”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2013, C. 43, <https://islamansiklopedisi.org.tr/velayet-i-fakih>, (10.12.2023), s. 19-20.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1998, C. 1, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler#1>, (24.05.2023), s. 34-35.
- Yiğit, İsmail, “Emevîler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1995, C. 11, <https://islamansiklopedisi.org.tr/emeviler#1>, (22.05.2023), s. 87-88.
- Yiğit, İsmail, “Mevâli”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2004, C. 29, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevali>, (22.05.2023), s. 424.
- Yuvalı, Abdülkadir, “İlhanlılar”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2000, C. 22, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilhanlilar#1> (27.05.2023), s. 102-105.

GAZETELER

“Düğmeye basıldı mı?”, Yeni Şafak, 12 Haziran 2003,
<https://www.yenisafak.com/arsiv/2003/haziran/12/d2.html>, (22.10.2023).

Abadan, Nermin, “Refah ve adaletsizliğe isyan edenler”, **Milliyet**, 20.05.1968,
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/_x2B_FzJQ8_x2F_xakkBH5toZxrr6w_x3D__x3D_, (10.07.2023), s.2.

Aytül, Turhan, “Alman gençleri Rudi için gösteri yaptı”, **Milliyet**, 13.4.1968,
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/4jNYMbPZ9YWGNKesvNnedw_x3D__x3D_, (23.07.2023), s.1 ve 9.

Belçika THA(UPI), “Brüksel’deki İran Büyük Elçiliğine Baskın”, **Milliyet**, 21.08.1978,
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/M9FPFX0nmho3R7HdFNug7g_x3D__x3D_, (07.10.2023), s.14.

Dareini, Ali Akbar, “Arrest of 4000 protesters shows crisis in İran is deepening, students leaders say”, **Southeast Missourian**, 29.06.2003,
https://books.google.com.tr/books?id=PJhFAAAAIBAJ&pg=PA7&dq=iran+student&article_id=1584,9239757&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwitr4fI-YGAAxVSXvEDHZjgAl0Q6AF6BAGLEAI#v=onepage&q=iran%20student&f=false, (07.09.2023), s. 13A.

Dış Haberler Servisi, “Avrupada Öğrenci Hareketlerini Başlatan Kızıl Rudi Öldü”,
27.12.1979, **Milliyet**,
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/9Y8nyE25cymhtRAApTsSVw_x3D__x3D_, (23.07.2023), s.3.

- Dış Haberler Servisi, “İran’da bir sinema ateşe verildi, 377 kişi yanarak öldü”, **Milliyet**, 21.08.1978,
[http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/M9FPFX0nmho3R7HdFNug7g_x3D__x3D_,\(07.10.2023\), s.14.](http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/M9FPFX0nmho3R7HdFNug7g_x3D__x3D_,(07.10.2023),s.14)
- Dış Haberler Servisi, Fransız gençliği grev ilan etti, **Milliyet**, 07.05.1968,
[http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6MTop8TepaUbytAYQ4Imsg_x3D__x3D_,\(24.07.2023\), s.1 ve 9.](http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6MTop8TepaUbytAYQ4Imsg_x3D__x3D_,(24.07.2023),s.1ve9)
- Dış Haberler Servisi, Paris’te çarpışmalarda 850 kişi yaralandı, **Milliyet**, 08 05.1968,
[http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/QUanQCSs5u_x2B_q5lcMGInun4w_x3D__x3D_,\(28.07.2023\), s.1.](http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/QUanQCSs5u_x2B_q5lcMGInun4w_x3D__x3D_,(28.07.2023),s.1)
- Erdeğer, Bülent Şahin, “Hz. Muhammed kendisini eleştirenleri öldürtmüş müdür? Din değiştiren öldürülür mü?”, **İndependent Türkçe**, 18.08.2022,
[www.indyturk.com/node/542756/turkiyeden-sesler/hz-muhammed-kendsini-elestirenleri-oldgrtmus-mudur-din-degistiren,\(22.10.2023\).](http://www.indyturk.com/node/542756/turkiyeden-sesler/hz-muhammed-kendsini-elestirenleri-oldgrtmus-mudur-din-degistiren,(22.10.2023))
- Frankfurt DPA Anka, “Almanya’da şaha karşı gösteri yapan İranlı öğrenciler copla dağıtıldı”, **Milliyet**, 10.01.1977,
[http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/af8bTwu96bFwqjGEQvCYvQ_x3D__x3D_,\(07.10.2023\), s.3.](http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/af8bTwu96bFwqjGEQvCYvQ_x3D__x3D_,(07.10.2023),s.3)
- [http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6Db7FxE1hXy97bRQDKji_x2F_Q_x3D__x3D_,\(16.07.2023\), s.1.](http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6Db7FxE1hXy97bRQDKji_x2F_Q_x3D__x3D_,(16.07.2023),s.1)
- [http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6Db7FxE1hXy97bRQDKji_x2F_Q_x3D__x3D_,\(16.07.2023\), s. 1 ve 9.](http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6Db7FxE1hXy97bRQDKji_x2F_Q_x3D__x3D_,(16.07.2023),s.1ve9)

İpekçi, Abdi, “Gençliğin İsyanı (1)- Bitnikler, hippiler ve üniversiteliler”, **Milliyet**, 04.05.1968,
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6Db7FxE1hXy97bRQDKji_x2F_Q_x3D__x3D_, (16.07.2023), s.1.

İpekçi, Abdi, “Gençliğin İsyanı (2)-Ne İstiyorlar?”, **Milliyet**, 05 05.1968,
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6Db7FxE1hXy97bRQDKji_x2F_Q_x3D__x3D_, (16.07.2023), s.1.

Kışlalı, Ahmet Taner, “Öğrenci Hareketlerinin Özellikleri ve Nedenleri”, **Milliyet**, 07.02.1974
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/NefN4FjuET8lpjkdNz5rrw_x3D__x3D_, (08.07.2023), s. 5.

Kışlalı, Ahmet Taner, “Öğrenci Hareketlerinin Özellikleri ve Nedenleri”, **Milliyet**, 09.02.1974,
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/NefN4FjuET8lpjkdNz5rrw_x3D__x3D_, (18.07.2023), s.5.

MacFarquhar, Neil, “Student Protests in Tehran Become Nightly Fightsfor Freedom”,
The New York Times, 14.06.2003,
<https://www.nytimes.com/2003/06/14/world/student-protests-in-tehran-become-nightly-fights-for-freedom.html>, (22.10.2023).

Yalzadeh, Ida, “Iranian students add to a long history of brave protests”, **The Washington Post**,
<https://www.washingtonpost.com/made-by-history/2022/10/13/iranian-students-violent-repression/>, (07.10.2023).

İpekçi, Abdi, “Gençliğin İsyanı (4)”, **Milliyet**, 07.05.1968,
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6Db7FxE1hXy97bRQDKji_x2F_Q_x3D__x3D_, (16.07.2023), s. 1 ve 9.

Dış Haberler, İran'da öğrenci isyanı, **Milliyet**, 11.07.1999,
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/JrN_x2F_nulh9wHgusBmMWmpnw_x3D__x3D_, (09.07.2023), s.20.

“Hatemi: Agaceri kararı yanlış”, **NTV Haber**, 13.10.2002,
<http://arsiv.ntv.com.tr/news/187590.asp>, (22.10.2023).

Bülbül, Kezban, “Agaceri kararı yanlış”, **Yeni Şafak**, 14.10.2002,
<https://www.yenisafak.com/arsiv/2002/kasim/14/g5.html>, (22.10.2023).

“İran’da halk sokaklarda”, **Hürriyet**, 11.06.2003,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iranda-halk-sokaklarda-38472223>,
(22.10.2023).

Yılmaz, Safer, “Brezilya için için kaynıyor”, **Milliyet**, 01.12.1968,
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/pZAbH0aB8tQTAJ0tJdKEwg_x3D__x3D_, (29.07.2023), s.2.

Karlsruhe, “İranlı Öğrencilerin Grevi Sona Erdi”, **Milliyet**, 05.11.1965,
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/s7UF3_x2F_6ZwcdM7ZrxjEPCMw_x3D__x3D_, (09.07.2023), s.3.

EK-1. Güney Azerbaycan Öğrenci Dergilerinden Haber Tercümeləri

توقیف سه نشریه در دانشگاه اورمیه
سه نشریه ترکی- فارسی به نامهای "اویانیش"، "یاشیل" و "کشاورزان جوان" به اتهام دامن زدن به مسائل قومی، تضعیف حکومت اسلامی و اقدام علیه امنیت ملی توقیف شدند.

Urmiye Devlet Üniversitesinde Üç Dergi Kapatıldı (Açık Söz Öğrenci Dergisi, Zencan Devlet Üniversitesi, 1385/2006, Sayı: 2, s. 2.)

Urmiye Devlet Üniversitesinde Üç Dergi Kapatıldı: Urmiye Devlet Üniversitesinde Farsça-Türkçe olarak yayınlana Uyanış, Yeşil ve Keşaverzan-e Civan (Genç Ekinciler) adlı dergiler etnik meseleleri körüklemek, İslam Devleti'ni zayıflatmak ve millî güvenliğe karşı faaliyette bulunmak suçlaması ile kapatıldı.

من سنویرم آذربایجان ائلینی،
اؤیره نیرم اونون شیرین دیلینی،
بو دیل اجدادیمین حیات سسی دیر،
اودلار یوردوموزون اود نفسی دیر!
**کلاسهای هفتگی آموزش زبان تورکی (آنا
دیلیم) آغاز شد.**
**مکان : کلاس ۱۰، دانشکده علوم (ساختمان
فیزیک) روبروی دفتر جمعیت اسلامی**
**زمان : یکشنبه ۷/آبان/۸۵ ساعت: ۵-۷
عصر**
از همه دانشجویانی که برای شرکت در این کلاسها
ثبت نام کرده اند در خواست می شود در زمان
تعیین شده در سر کلاس حضور یابند.
شرکت در جلسه اول الزامی است.
روابط عمومی جمعیت اسلامی

Zencan Devlet Üniversitesinde Türkçe Eğitim Kursları Başladı (Açık Söz Öğrenci Dergisi, Zencan Devlet Üniversitesi, 1385/2006, Sayı: 2, s. 2.)

Zencan Devlet Üniversitesinde Türkçe Eğitim Kursları Başladı: Zencan Devlet Üniversitesinde Türkçe eğitim kursları “Anadilim” projesi adı altında başladı. Bu kurs Zencan Devlet Üniversitesinin Bilim Fakültesi (Fizik Bölümü Binası), İslami Cemiyet Ofisi’nin karşısı, 10 numaralı odada her hafta pazar günü saat 17.00-19.00 arası gerçekleşecektir.

مراسم ۲۱ آذر در خوابگاه دخترانه دانشگاه اورمیه

طبق خبر رسیده از خبرگزاری دانشجویی اورمیه مراسم ۲۱ آذر در خوابگاه دخترانه دانشگاه اورمیه واقع در نازلو برگزار شد که در این مراسم که با شرکت تعداد کثیری از دانشجویان برگزار شد برنامه با نمایش فیلمی مستند از ۲۱ آذر شروع شد. سپس تعدادی از دانشجویان با خواندن مقاله ها و شعرهایی به ستایش حکومت ملی آذربایجان و ۲۱ آذر پرداختند. همچنین در این برنامه سوال جوابهای بین دانشجویان در مورد گذشته و آینده حرکت ملی آذربایجان و ۲۱ آذر ردوبدل شد که سطح سوالات و توقع دانشجویان نشان از روشنفکری و آگاهی از تاریخ و گذشته آنها بود در این برنامه از نقش موثر و سازنده زن در حرکت ملی آذربایجان مقاله هایی از طرف ۲ نفر از دانشجویان خوانده شد که مورد تشویق جمع قرار گرفتند. دانشجویان بعد از کلی بحث و گفتگو در مورد آذربایجان و ۲۱ آذر در اواخر برنامه به جشن و شادی پرداختند و در آخر این برنامه نیز مارش مقدس آذربایجان خوانده شد. لازم به یادآوری است که این مراسم به مدت دو روز پشت سر هم در خوابگاه برگزار شد.

Urmiye Devlet Üniversitesinin Öğrenci Kız Yurdunda “12 Aralık Günü” Yıldönümünde Anıldı (Açık Söz Öğrenci Dergisi, Zencan Devlet Üniversitesi, 1385/2006, Sayı: 4, s.6.)

Urmiye Devlet Üniversitesinin Öğrenci Kız Yurdunda “12 Aralık Günü”

Yıldönümünde Anıldı: Urmiye Devlet Üniversitesinin Nazlı kampüsünde bulunan kız

öğrenci yurdunda Azerbaycan Millî Hükümeti'nin kuruluş yıldönümü olan 12 Aralık günü kutlandı. Bu anma programında Azerbaycan Millî Hükümeti ile ilgili sunumlar yapıldıktan sonra bu tarihi olay üzerine beyin fırtınası yapıldı. Programın kapanışı Azerbaycan millî marşının söylenmesi ile gerçekleşti.

ممنوعیت اجرای برنامه در ۲۱ آذر

بخش فیلم جمعیت اسلامی مجوز نگرفت!!؟

فیلم مستند "عدين باغلاری" (باغهای بهشت) تولید شیک دیسکاویری آمریکا، بزبان ترکی با زیر نویس فارسی برای پخش در روز سه شنبه ۲۱ آذر مجوز نگرفت. ظاهراً هیئت نظارت با روز پخش فیلم (یعنی ۲۱ آذر) موافق نبوده با خود فیلم مشکلی ندارند!!؟ چرا که فیلم مستندی علمی تاریخی با استناد به کتابهای مقدس ادیان است که در پی یافتن بهشت یاد شده در این کتب می باشد.

لغو مجوزی دیگر

برنامه «بحران هویت در دنیای پست مدرن» که بایستی در روز سه شنبه ۱۴ آذر در دانشگاه آزاد زنجان برگزار می گردید، لغو شد. این برنامه که از سوی انجمن علوم سیاسی در خرداد ۱۵، درخواست گردیده بود با موافقت دانشگاه، اجرای آن به ترم جاری موکول شد و در طول ترم با اصرار مسئولین دانشگاه مبنی بر اجرای هر چه زودتر برنامه مقرر شد در روز ۱۴ آذر برگزار شود. چند روز مانده به زمان اجرای برنامه از طرف مسئولین دانشگاه درخواست می گردد که زمان برنامه به دلیل اجرای مراسم سخنرانی از سوی ستاد مبارزه با مواد مخدر تغییر یابد، که با موافقت طرفین روز سه شنبه ۲۱ آذر جهت اجرای برنامه انتخاب می شود ولی باز یکشنبه ۱۲ آذر را روز اعلام نتیجه قطعی بیان می کنند. در این روز با حضور دانشجویان در حراست دانشگاه برای پیگیری، از سوی حراست به مسئولین شهری(?) تماس گرفته می شود و اعلام می دارند که به هیچ عنوان نباید این برنامه برگزار شود. دانشجویان حتی خواستار تغییر عنوان یا سخنرانان برنامه می شوند که با مخالفت شدیدی متولیان امر مواجه می گردند. گفتنی است آقایان ذولقدر (دکترای روابط بین الملل) حیدری (دکترای روابط بین الملل) و توکل غنی (مدرس دانشگاه از فعالان هویت طلب زنجان) سخنرانان این برنامه بودند که قبلاً ا سوی مقامات تهران تایید شده بودند.

12 Aralık Günü Etkinlikleri İptal Edildi (Açık Söz Öğrenci Dergisi, Zencan Devlet

Üniversitesi, 1385/2006, Sayı: 4, s. 6.)

12 Aralık Günü Etkinlikleri İptal Edildi: Zencan Devlet Üniversitesinde yapılması planlanan Cennetin Bahçeleri adlı belgesel film gösterimi Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kuruluş yıldönümü olan 12 Aralık gününe denk geldiğinden dolayı üniversite yetkilileri tarafından iptal edildi. Benzer bir biçimde 5 Aralık günü Zencan Azad Üniversitesinde yapılması planlanan “Postmodern Dünyada Kimlik Krizi” başlıklı panel üniversite yetkilileri tarafından iptal edildi. Bu panele konuşmacı olarak Güney Azerbaycan Millî Hareketi mensubu öğretim üyeleri davet edilmişti.

تجمع دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی تبریز در اعتراض به جنایات ارامنه در آذربایجان ودستگیریهای اخیر تهران در مورخه ۲۹ آوریل

دانشجویان تبریزی پرچم ارمنستان را به آتش کشیدند ، دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی با تجمع مقابل ساختمان علامه جعفری این دانشگاه پرچم ارمنستان را به آتش کشیدند . دانشجویان شعارهایی در محکومیت جنایات یک و نیم قرن ارامنه در نقاط مختلف آذربایجان سردادند. در این مراسم که روز پنج شنبه ۲۹ آوریل برگزار شد، دانشجویان همچنین خواستار آزادی دستگیر شدگان روز شنبه در تهران شدند دانشجویان با شعارهایی نظیر «مرگ بر ارمنستان ، با قراباغ یا اولوم ، توتولانلار آزاد اولسون ارمنی محکوم اولسون ، قاراباغدا قان آخیر گونئی اوزاقدان باخیر، کوچاریان جلال مرگت باد ننگت باد» خواستار محکومیت جنایات رژیم صهیونیستی را نیز محکوم کردند. این مراسم تا ساعت ۱۲ روز پنج شنبه ادامه یافت و بدون هیچ تنش پدیدار شد.

Aktarış Öğrenci Dergisi, Tebriz Terbiyet-i Muallim Devlet Üniversitesi, Yıl: 1383/2004, Sayı: Mayıs Ayı, s.21.

Tebriz İsmail Azad Üniversitesi Öğrencileri Sözde Ermeni Soykırımının Yıldönümünde Ermeni Mezalimini Protesto Etiler: Tebriz İslami Azad Üniversitesi öğrencileri 29 Nisan 2004 tarihinde bu üniversitenin Allame Caferi Binası önünde toplanarak “Ya Karabağ ya ölüm!” ve “Ermeniler mahkûm olsun!” gibi sloganlarla Ermeni mezalimini protesto ettiler. Bu protesto sözde Ermeni soykırımının yıldönümünde Ermenilerin Tahran’da yaptığı gösteriye tepki olarak gerçekleşmiştir.

همایش "آنا ديلم" در دانشگاه آزاد اسلامی اردبیل

انجمن اسلامی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی اردبیل مورخه چهاردهم اردیبهشت ۱۳۸۵ مراسم باشکوهی با عنوان "آنا ديلم" برگزار کردند.

این مراسم در سالن آمفی تئاتر دانشگاه از ساعت ۱۵ با تلاوت آیاتی چند از قرآن مجید آغاز گردید. سپس آقای ودود اسدی دبیر همایش جهت خوش آمد گوئی پشت تریبون قرار گرفت. ایشان بعد از خوش آمد گوئی به مهمانان محترم و دانشجویان گرامی و با عرض پوزش نسبت به کوچک بودن محل برگزاری همایش گفتند: انشاء الله با یاری مسئولین دانشگاه برنامه آتی انجمن در سالن اصلی دانشگاه برگزار گردد.

در ادامه آقای اسدی، دبیر انجمن اسلامی دانشجویان دانشگاه آزاد، با اشاره به روشهای مقابله با تهاجم فرهنگی بازگشت به هویت اصیل و ملی را از راهکارهای اصلی مقابله با تهاجم فرهنگی و غرب زدگی دانستند.

سپس خانم ستودا جهت قرائت شعر پشت تریبون قرار گرفت. ایشان با قرائت شعر "سو دئیپ دیر منه اولده آنام آب کی یوخ" به شدت مورد استقبال شرکت کنندگان قرار گرفت.

در این قسمت از برنامه دکتر غفرانی، استاد ادبیات دانشگاه آزاد، با ارائه مقاله در خصوص شخصیت و مقام والای استاد شهریار به شناسایی این ادیب آذربایجان پرداختند.

"گروه موسیقی آذربایجان (دمیرچی)" با اجرای قطعاتی از موسیقی آذربایجان به مجلس شور و شوق خاصی بخشید.

بعد از اجرای موسیقی تنی چند از شعرای معاصر اردبیل از جمله استاد عاصم اردبیلی، اردشیر کریمی خیاوی، بهرام سمندری، خانم قلی زاده، خانم بدری، خانم مهدوی و... با ارائه اشعار خویش بار دیگر قدرت و توانائی شعرای آذربایجان را به نمایش گذاشت. در ادامه خانم جوانشیر با قرائت مقاله در مورد اهمیت و جایگاه زبان مادری به تنبیین و تشریح این موضوع پرداختند.

سپس در پایان برنامه از شعرا و مسئولان دانشگاهی از جمله دکتر مهران (ریاست دانشگاه) - استاد بهنام بهاری (مسئول تشکل های سیاسی)، دکتر اثنی عشری (مسئول روابط عمومی دانشگاه)، حاج آقا شفاهی مهر (مسئول دفتر فرهنگی دانشگاه) و... که در اجرای این برنامه همکاری های لازم را با مجریان برنامه داشتند به عمل آمد.

این برنامه زیر شدید ترین فشارهای امنیتی و اطلاعاتی برگزار شد که در اقصی نقاط برنامه با بهم زدن سیستم صوتی سعی در اخلاص برنامه داشتند. سیستم تهویه سالن قطع بود.

Erdebil Azad Üniversitesinde Ana Dilim Programı Düzenlendi (Araz Sesi Öğrenci

Dergisi, Zencan Devlet Üniversitesi, 1385/2006, Sayı: 5, s. 1.)

Erdebil Azad Üniversitesinde Ana Dilim Programı Düzenlendi: Erdebil İslami Azad Üniversitesi öğrencileri tarafından Nisan 2006 tarihinde “Anadilim” adlı program düzenlendi. Üniversitenin tiyatro salonunda gerçekleşen bu toplantıda çeşitli konuşmacılar Azerbaycan Türkçesinin üstün özellikleri konusunda sunumlar yapıp bu dilin İran’da eğitim dili olmasını talep ettiler. Program sonunda Azerbaycan müziği konseri gerçekleşti.

آخبارش

خیزش دانشگاهیان برای مقابله با ادعای واهی ارامنه

همه ساله در ۲۴ آوریل کشورمان با مطرح نمودن ادعایی واهی خویش، مبنی در نسل کشی ارامنه توسط دولت عثمانی اعمالی از جمله تظاهرات خیابانی، نصب تراکت و پوستر، «حمل پرچم ارمنستان بزرگ» و زمزمه ی سرود ملی شان را در مقابل دفتر سازمان ملل در تهران و... انجام می دهند.

روشنفکران، تاریخ نگاران و فعالین آذربایجان، به عنوان بزرگترین قربانی وحشیگریهای ارامنه در سال ۱۲۹۶ شمسی، که تا کنون در این خصوص سکوت اختیار کرده بودند، امسال همه با هم دور خیز امیدوار کننده ای جهت مقابله با ادعای واهی ارامنه نمودند و به همت «مجمع دانشگاهیان آذربایجانی» تقاضای مجوز جهت راهپیمای برای محکوم نمودن کشتار مردم ارومیه سلماس و خوی توسط ارامنه را به وزارت کشور ارائه؛ اگر چه متأسفانه با این مجوز موافقت نشد.

همچنین در این راستا طی روزهای ۶، ۷، ۸ اردیبهشت ۱۳۸۲ نمایشگاهی در دانشگاه آزاد تبریز تحت عنوان «تراژدی قرن بیستم» برگزار شد. نظیر این نمایشگاه توسط دانشجویان دانشگاه تبریز نیز برگزار گردید. در این نمایشگاهها که به همت دانشجویان دانشگاه آزاد و سراسری تبریز برپا شده بود، دانشجویان با ارائه کتاب، عکس و سی دی های کاملاً مستدل از جنایات صهیونیسم و ارامنه افراطی بر علیه مسلمانان داشتند. لازم به ذکر است که پس از چند روز در حالی که هنوز از مهلت قانونی نمایشگاه در دانشگاه تبریز باقی مانده بود، نمایشگاه توسط مسئولین دانشگاه تعطیل شد و دانشجویان

Öğrenciler Sözde Ermeni Soykırımının Anılmasına Tepki Gösterdiler (Aktarış Öğrenci Dergisi, Tebriz Terbiyet-i Muallim Devlet Üniversitesi, Yıl: 1383/2004, Sayı: Mayıs Ayı, s. 26.)

Öğrenciler Sözde Ermeni Soykırımının Anılmasına Tepki Gösterdiler: Her sene 24 Nisan günü İran Ermeniler Birleşmiş Milletler Tahran Ofisi önünde toplanarak Osmanlı Devleti, Ermenilere soykırım yaptı yalan iddiası ile tezahüratta bulunurlar. Hâlbuki Azerbaycanlılar Ermeni mezaliminin en büyük kurbanı ve mağdurdur. Bu sene (2003) Azerbaycanlı Öğrenciler Topluluğu, Azerbaycanlıların 1918 yılında Ermeniler tarafından

soykırma uğradığını anmak için ilgili mercilerden yürüyüş izni talebi başvurusunda bulundular. Fakat Ermenilere bu izni tanıyan ilgili yetkililer Azerbaycanlı öğrencilere bu izni vermediler. Öte yandan 27, 28 ve 29 Nisan 2003 tarihlerinde Tebriz Azad Üniversitesinde Ermeni mezalim ile ilgili fotoğraf sergisi düzenlendi. Benzer sergi Tebriz Devlet Üniversitesinde de yapıldı ve son bir asırda Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik yaptıkları soykırımlar Azerbaycanlı öğrencilere ve sergiyi ziyaret edenlere anlatıldı.

12 Mayıs 2006 yılında İran gazetesinde yayınlanan İran'daki Azeri Türklerini hamam böceğine benzeten karikatür

<https://www.iranian.com/Satire/Cartoon/2006/June/soosks.html>

2006'da Güney Azerbaycan'daki Türklerin İran rejimine karşı başlattığı protestoları

<https://www.qha.com.tr/guncel/22-mayis-2006-guney-azerbaycan-baskaldirmalari-170767>

Traktör futbol takımı taraftarlarının İngilizce “South Azerbaijan Isn’t Iran (Güney Azerbaycan İran Değildir)” pankartı <https://onedio.com/haber/35-milyon-taraftariyla-dunyanin-en-fazla-turk-taraftara-sahip-futbol-takimi-tractor-sazi-792934>

Traktör futbol takımının maçta açtığı “Ne Mutlu Türküm Diyene” pankartı
<https://onedio.com/haber/35-milyon-taraftariyla-dunyanin-en-fazla-turk-taraftara-sahip-futbol-takimi-tractor-sazi-792934>